

सशक्तीकरण

(महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको प्रकाशन)

वर्ष २०

पूर्णाङ्क २७

२०८१

EMPOWERMENT

A Journal of Ministry of Women, Children and Senior Citizens



नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

सशक्तीकरण

(महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको प्रकाशन)

वर्ष २०

पूर्णाङ्क २७

२०८१

EMPOWERMENT

A Journal of Ministry of Women, Children and Senior Citizens



नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. : ४२१११९०/४२००३३७/४२००४०८, फ्याक्स नं. : ४२००११६

Email : info@mowcsc.gov.np, Web : www.mowcsc.gov.np

सम्पादक मण्डल

सल्लाहकार

दिनेश भट्टराई, सचिव

संयोजक

आभा श्रेष्ठ कर्ण, सहसचिव

सदस्यहरू

रामहरि गैहे, निर्देशक

जीवन प्रकाश मोहत्रा, उपसचिव (लेखा)

सम्झना देवकोटा, उपसचिव

नेत्रप्रसाद कोइराला, शाखा अधिकृत

प्रकाशक

नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

प्रकाशन प्रति

५०० प्रति

मुद्रण

एनीटाइम प्रिन्टिङ एण्ड सप्लायर्स प्रा.लि.

सम्पादकीय

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयले विगत लामो समयदेखि मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासँग सम्बन्धित लेखरचनाहरू समावेश गरी मन्त्रालयको वार्षिक मुखपत्रको रूपमा सशक्तीकरण जर्नल प्रकाशन गर्दै आएको छ ।

नेपालको संविधानले समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा विभेदरहित, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गरेको छ र यसका लागि लैङ्गिक समानता अनिवार्य शर्त हो । संवैधानिक प्रावधान, आवधिक योजना र विभिन्न ऐन तथा कानुन लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणले विशेष महत्वपूर्ण रहेको छ । लैङ्गिक समानतामूलक राष्ट्र निर्माण गर्ने उद्देश्यका साथ लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ र कार्यान्वयन कार्ययोजना, २०८० समेत कार्यान्वयनमा आएको छ । साथै महिलाको सशक्तीकरण र समुत्थानको लागि नीतिगत पैरवी गर्ने निकायको रूपमा समेत यो मन्त्रालय रहेको छ । यस प्रकाशनमार्फत् उपलब्ध तथ्यगत सूचनाले नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा गरेका प्रतिबद्धताहरूको प्रतिवेदन तयारीको लागि समेत उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

गरिबी, पछौटेपन, अन्धविश्वास, कुरीति र कुसंस्कारका चक्रबाट अझै पनि समाजलाई पूर्णरूपमा मुक्त गराउन नसकिएको अहिलेको तीतो यथार्थ हो । अझै पनि लैङ्गिक हिंसा, मानव बेचबिखनजस्ता जघन्य अपराधका घटनासम्बन्धी समाचारहरू दैनिकरूपमा आइरहेका छन् । प्रतिभावान युवाहरूको विदेशप्रतिको मोहले गर्दा सहाराविहीन जीवन बिताउन बाध्य भएका ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन राज्यको प्रमुख चुनौती रहेको छ । ज्येष्ठ नागरिकहरूमा रहेका ज्ञान, सिप तथा अनुभवलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नु आजको आवश्यकता हो । यस्तै चुनौतीहरूको सामना गर्दै समतामूलक समाजको निर्माणमा मन्त्रालयले आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेकोछ ।

मन्त्रालयले प्रकाशन गर्ने गरेको सशक्तीकरण जर्नलमा समसामयिक विषयवस्तु, लेखकका निजी अनुभव र महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित लेख रचनाहरू समाविष्ट गरिएका छन् । प्रस्तुत जर्नलमा समाविष्ट लेख रचनाहरू लेखकका निजी धारणा र विचार हुन् । जर्नलमा समावेश भएका लेखरचनाका माध्यमबाट मन्त्रालयको विषयमा जानकारी प्रदान गर्ने र सुसूचित गराउने अवसरका रूपमा यस सँगालोलाई लिएका छौं ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत जर्नलमा आफ्नो लेखरचना उपलब्ध गराई सहयोग पुर्याउने सबै लेखकहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यस जर्नल महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यकहरूका विषयमा खोज, अनुसन्धान तथा अध्ययन गर्नका लागि सहयोगी हुनेछ भन्ने अपेक्षाका साथ यस जर्नलमा विद्यमान त्रुटिहरू भए आगामी संस्करणहरूमा सुधारका लागि पाठकहरूबाट रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्दछौं ।

नेपालमा लैङ्गिक समानता: तथ्य र तथ्याङ्क

२०८१ वैशाख २५ गते महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयका माननीय मन्त्री भगवती चौधरीज्यूबाट महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र अन्य सरकारी निकायको संयुक्त प्रयासमा तयार गरिएको नेपालमा लैङ्गिक समानता: तथ्य र तथ्याङ्क तथा यसको अङ्ग्रेजी संस्करण **Gender Equality in Nepal: Facts and Figures** नामक पुस्तिका विमोचन गरियो।

प्रकाशनले ७ क्षेत्रका लैङ्गिक समानता मापन गर्ने ६० भन्दा बढी सूचकहरूलाई समेटेको छ। सबै सूचकहरू तिनको व्याख्यासहित दिइएका छन् जुन आम जनताको लागि बुझ्न सजिलो भाषामा लेखिएको छ। यसले नेपालमा लैङ्गिक समानताको अवस्थाबारे चासो राख्ने सबैलाई जानकारी गराउनुका साथै यी विषयमा विधायक र नीति निर्माताहरूलाई महत्त्वपूर्ण जानकारी दिने लक्ष्य राखेको छ।

जनसंख्या: महिलाको संख्या र औसत आयु पुरुषको भन्दा बढी

सबै प्रदेशमा महिलाको संख्या पुरुषकोभन्दा बढी छ। यो जनसांख्यिक भिन्नताको प्रमुख कारण पुरुषको श्रम आप्रवासन हो। वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार २२ लाखभन्दा बढी नेपालीको बसोबास विदेशमा छ, तीमध्ये ८० प्रतिशतभन्दा बढी पुरुष छन्। त्यसबाहेक, महिलाहरूको स्वास्थ्यमा भएको सुधारका कारणले पनि महिलाको औसत आयु पुरुषको तुलनामा दुई वर्ष बढी छ।

मातृत्व र बालबालिका: पछिल्ला दशकमा महिला तथा बालबालिकाको स्वास्थ्यमा उल्लेखनीय प्रगति

वि.सं. २०५२ देखि २०७८ सम्म आइपुग्दा प्रतिलाख जीवित जन्ममा मातृ मृत्यु अनुपात ५३९ बाट घटेर १५१ मा पुगेको देखिन्छ। सोही अवधिमा प्रतिहजार बालबालिकामा बाल मृत्युदर पनि ३८ बाट घटेर २८ मा पुगेको छ। यस किसिमका उपलब्धिहरू मूलतः महिला स्वास्थ्य सेवामा सुधार, प्रजनन दरमा आएको कमी र बच्चा जन्माउने समयमा सीपयुक्त सेवाको उपलब्धताका कारणले प्राप्त हुन सकेका हुन्।

शिक्षा: बढ्दो साक्षरताले शिक्षामा लैङ्गिक समानताको बाटो कोर्दै सात दशकअघि १ प्रतिशत मात्र रहेको महिला साक्षरता दर बढेर ६९ प्रतिशत पुग्दा अझै पनि पुरुषको ८४ प्रतिशतको तुलनामा १७ प्रतिशतले कम छ। साक्षरतामा लैङ्गिक विभेद उन्मूलन गर्न सरकारले अनिवार्य शिक्षा र लक्षित उपाय अवलम्बन गरेको छ। नेपालले प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षाको भर्नामा लैङ्गिक समानता हासिल गर्दै, युवा साक्षरता दर लगभग समान बनाउन सफल भएको छ। उच्च शिक्षामा महिलाको संख्यामा भएको वृद्धिसँगै शैक्षिक समानताप्रतिको प्रतिबद्धता पनि झल्किन्छ।

श्रम बजार: लैङ्गिक रूपमा भिन्न श्रम बजार

नेपालको आर्थिक गतिविधिमा पुरुषको भन्दा महिलाको सहभागिता निकै कम छ। रोजगार पुरुषको संख्या महिलाको तुलनामा दोब्बरभन्दा बढी छ। नेपालको श्रम बजार पनि क्षेत्र र पेशागत समूह दुवैका आधारमा

अत्यधिक भिन्न छ, जसमा अनौपचारिक क्षेत्र र विशेष गरी कृषिमा पुरुषको तुलनामा महिलाको रोजगारीको संख्या निकै ठूलो रहेको छ। फलस्वरूप, महिला सबैभन्दा कम आम्दानी हुने क्षेत्रमा बढी संख्यामा रहेका छन् र महिलाको कमाइ पुरुषको कमाइको दुई तिहाइ भएकोले पारिश्रमिकमा रहेको अन्तर उल्लेख्य छ।

हानिकारक परम्परागत अभ्यासहरू: आधुनिकीकरणका बाबजुद हानिकारक परम्पराको अभ्यास

नेपालले महिलालाई असर गर्ने हानिकारक परम्परागत अभ्यासमाथि प्रतिबन्ध लगाए पनि केही त्यस्ता अभ्यास अझै पनि बाँकी छन्। उदाहरणका लागि, २० वर्षभन्दा कम उमेरमा विवाह गर्न निषेध गरिएको छ तर अझै पनि एक तिहाइ किशोरीको विवाह १८ वर्ष पुगनुअघि नै हुने गरेको छ जसले उनीहरूको स्वास्थ्य र शिक्षाका अवसरको सम्भावनालाई कम गर्छ। महिनावारीका समयमा छुवाछुत गर्ने प्रथाले अझै पनि हजारौं किशोरी र महिलालाई नकारात्मक असर पार्ने गरेको छ भने बहुविवाहले महिलाका अवसरलाई सीमित पारिदिने गरेको छ।

महिला सशक्तीकरण: महिलाको राजनीतिक सहभागिता र आर्थिक सशक्तीकरणमा सुधारको संकेत

संवैधानिक व्यवस्थाका कारण संघीय संसदमा महिला प्रतिनिधित्व ३४ प्रतिशत पुगेको छ। वि.सं. २०६४ मा यो संख्या १२.५ प्रतिशत मात्र रहेको तुलनामा यो उल्लेखनीय वृद्धि हो, तर अझै पनि स्थानीय तहको राजनीतिमा पुरुषको नै वर्चस्व छ। आर्थिक सशक्तीकरणमा महिला अलि पछि नै भए तापनि, महिलाद्वारा सञ्चालित व्यवसाय/प्रतिष्ठानहरू र अचल सम्पत्तिमा महिलाको स्वामित्वमा भएको वृद्धिलाई सकारात्मक संकेतका रूपमा लिन सकिन्छ। साथै आफ्नै नाममा बैंक खाता हुने महिला र पुरुषको संख्या पनि बराबर छ।

महिला सुरक्षा: लैङ्गिक हिंसा उजुरी र महिला आत्महत्या घटनामा वृद्धि

वि.सं. २०७५ मा प्रहरीमा उजुरी गरिएका लैङ्गिक हिंसाका घटना १५,५०० थियो भने वि.सं. २०७७ मा यो संख्या बढेर २१,००० मा पुगेको छ। उजुरी गरिएका घटनामध्ये ८० प्रतिशत घरेलु हिंसाका छन्। चेतनामा वृद्धिका साथै सरकारी प्रयास/पहलका कारण उजुरीको संख्या बढे पनि यो संख्या वास्तविक घटनाका संख्याभन्दा कम नै हुने गरेका छन्। प्रजनन उमेरका महिलामा मृत्युको एक कारण आत्महत्या पनि हो र वि.सं. २०७७ मा करिब ३,००० ओटा त्यस्ता घटना दर्ता भएका थिए। महिलाले आत्महत्या गर्नुको मुख्य कारण हिंसा रहेको अनुसन्धानले देखाएको छ।

उक्त प्रकाशनको प्रति महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको वेबसाइटबाट डाउनलोड गरी हेर्न सकिनेछ।

नेपाली संस्करण “नेपालमा लैङ्गिक समानता: तथ्य र तथ्याङ्क”

<https://mowcsc.gov.np/downloadfiles/नेपालमा-लैङ्गिक-समानता-1715245570.pdf>

अङ्ग्रेजी संस्करण “Gender Equality in Nepal: Facts and Figures”

<https://mowcsc.gov.np/downloadfiles/Gender-Equality-Report-1715242038.pdf>

विषयसूची

नेपालमा महिला विरुद्ध विभेदको अवस्था र समानता कायम गर्न भएका प्रयास ✍ तारा वाग्ले	१
लैङ्गिक असमानता तथा यौन दुर्व्यवहार रोकथामका लागि स्कुलका नवयुवाहरूको सशक्तीकरण: एक प्रयोगात्मक अध्ययन ✍ प्रा.डा. रीता थापा, गोरख रेग्मी, बिन्दु पुन, सुनिताकुमारी चन्द, सरिता कार्की, दिपनारायण ठाकुर, राजकुमार सुवेदी, (अन्वेषक, भास्कर-तेजश्री स्मृति प्रतिष्ठान, काठमाडौं), डा. राधिका थपलिया, (अन्वेषक, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय) विक्रान्त पाण्डे, (अन्वेषक, फाइटव्याक नेपाल, ललितपुर)	१२
जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक विपद् र महिलाका सवाल ✍ मीना मरासिनी	२२
स्वास्थ्य सेवालाई लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी बनाउन गरिएका प्रयासहरू ✍ रोशनीदेवी कार्की	२९
नेपालमा बालिकाहरूको अवस्था ✍ डा. देवकी आचार्य	३८
बाल विवाहको अवस्था र यससम्बन्धी भएका कानूनी प्रावधानहरू ✍ दिलिपकुमार श्रीवास्तव	५२
ज्येष्ठ नागरिकको उचित व्यवस्थापनको आवश्यकता ✍ डा. माधव अधिकारी	६०
नेपालमा जेष्ठ नागरिकको अवस्था र स्थिति: सुधारका उपाय ✍ गम्भीरबहादुर हाडा	६४
बाल अधिकार संरक्षणको प्रयास र प्रगति ✍ बाबुकाजी कार्की	७७
बौद्धिक अपाङ्गताको लागि शिक्षा ✍ मणिराज श्रेष्ठ	८६
गैरसरकारी संस्था परिचालन र विद्यमान अवस्था ✍ इन्दिरा आचार्य	९६
A Critical Review of Legal and Policy Frameworks related to Political Empowerment of Women ✍ Dr. Arjun Bahadur Ayadi	१०४

Women's empowerment: A Crucial and Multifaceted Issue of Development	
<i>Durga Prasad Bhurtel</i>	१२१
Household Head: A Notion of Women Empowering Component	
<i>Bed Prasad Dhakal</i>	१२९
Contribution of Royal Ladies in Regime of Nepal	
<i>Laxmi Bakhadyo</i>	१३५
Role of Women in Banking Sector: Nepal's Perspective	
<i>Dr. Sabita Bhandari</i>	१४७
Inclusive Banking: Enhancing Financial Access to Persons with Disability in Nepal	
<i>Surya Krishna Chaulagain</i>	१५३
Legal Framework on Reproductive Health Rights of Women in Nepal	
<i>Bimala Paudyal</i>	१६०
Revealing Truths: Gender-Based Violence Against Women and Girls with Disabilities in Nepal	
<i>Neera Adhikari</i>	१७०
A Comprehensive Analysis of Marital Rape	
<i>Ramesh Kumar Tharu</i>	१७७

नेपालमा महिला विरुद्ध विभेदको अवस्था र समानता कायम गर्न भएका प्रयास

✍ तारा वाग्ले *

सारांश

अहिले नेपालमा महिला विरुद्ध विभेदको अन्त्य, महिला अधिकारको सुनिश्चितता, लैङ्गिक समानता स्वतन्त्रता, समता र न्यायिक परिवर्तनका विषयहरू जोडतोडले उठ्ने गरेका छन्। महिलाको सामाजिक न्याय र समानता, तथा मानवअधिकारको कायम गर्ने विषयमा पनि सरोकारवालाको चासो बढ्दै गएको छ। नेपालमा व्याप्त असमानता, गरिबी, लैङ्गिक र हिंसाले महिलाहरूलाई सामाजिक न्याय र मानवअधिकारको अनुभूति दिन सगर्दैन भन्ने आवाज पनि उत्तिकै उठ्न थालेको छ। अहिले हरेक स्थानमा महिलाले राष्ट्रियता, लैङ्गिकता, भाषिकता, धार्मिकता, जातीयता, क्षेत्रीयता, वर्गीयता जस्ता अन्य धेरै आधारमा असमानता भोग्नुपरेको छ। महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव, लिङ्ग, लैङ्गिकता, लैङ्गिक हिंसा र पहिचानजस्ता विषयमा बहस गरिरहदा महिला विरुद्धका हिंसा, अत्याचार तथा बलात्कारजस्ता जघन्य अपराधका घटना पनि उत्तिकै बाहिर आएका छन्। त्यसो त महिला विरुद्ध हिंसका घटना दशकौं अघिदेखि जारी नै छन्। विश्व स्वास्थ्य संगठन (डब्लुएचओ)ले १४ वर्ष अघि विश्वमा प्रत्येक तीनमध्ये एक महिला हिंसाको शिकार हुन्छन् भन्ने तथ्याङ्क सार्वजनिक गरेको थियो। अवस्था अहिले पनि उस्तै छ। अहिले नेपालमा मात्र होइन विश्वमै अधिकांश महिलाहरू हिंसा र शोषणको शिकार भएका छन्। लैङ्गिक समानता र न्याय सहितको सामाजिक व्यवस्थाको माग गर्दै नवउदारवादको विकल्पमा विचार र अनुभवको आदान प्रदान हुन थालेका छन्। त्यस्तै पितृसत्ता, जाति तथा रंगभेद, नस्लभेद एवं लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक समुदायविरुद्ध हुने हिंसा, विभेद, द्वेषका विरुद्धमा अधिकारकर्मीहरू एकजुट हुन थालेका छन्। नेपालका अधिकांश सामाजिक संरचनाहरूकै कारण महिला विरुद्ध असमानता र शोषणले निरन्तरता पाइरहेका हुन्।

अवका दिनमा महिला विरुद्धका असमानता, शोषण र हिंसा अन्त्य गर्दै लैङ्गिकता, लैङ्गिक हिंसा र पहिचानको मुद्दामा केन्द्रित रही पितृसत्तात्मक परम्परागत सामाजिक व्यवस्थामा सुधार गर्नुपर्नेमा जोड दिइएको छ। वर्तमान सामाजिक संरचना तथा प्रचलनले लैङ्गिक असमानता खेपेका, बहिस्करणमा परेका र लिङ्गीय पहिचानमा नसमेटिएका वर्गलाई प्रतिकूल असर पारेको छ। पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले प्राकृतिक रूपमै तुलनात्मक कमजोर मानिसलाई झन् उत्पीडन गरेको छ। किनभने समाज, राज्य र बजारले सृजना गर्ने विभेद, दुरुपयोग र हिंसाका कारण उनीहरूको शैक्षिक र सामाजिक उन्नतिमा प्रतिकूल प्रभाव परिरहेको छ र यसले सामाजिक सद्भाव र समानताको क्षेत्रमा ठूलो खाडल बनाइरहेको छ। सरकारले केही वर्षयता लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गरी स्थानीय तहदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म विभिन्न कार्यक्रमसमेत सञ्चालन गरेको छ।

*पत्रकार, स्वतन्त्र समाचार सेवा आइएनएस डटकम

फलस्वरूप शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, नीति निर्माण तथा नेतृत्व तह आदिमा महिला तथा अल्पसंख्यक वर्गको पहुँच बढेको पनि छ । तर महिलाविरुद्धका हिंसा र विभेद भने कायमै छन्। जसको कारण उनीहरूको सामाजिक अवस्थामा परिवर्तन आउन सकेको छैन ।

विभेदको जगबाट समानताको खोजी

लैङ्गिक विभेद अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाज निर्माण गर्ने राज्यको दायित्व हो। साथै लैंगिक हिंसा र भेदभाव निर्मूल गरी समान अधिकारको प्रत्याभूति दिनुपर्ने आवश्यकता अनुसार विशेष कानून बनाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्नु राज्यको कर्तव्य हो। नेपालको संविधानले पनि समान नागरिक, समान सहभागिता, सामाजिक सुरक्षा, कानूनको पालना र आर्थिक समृद्धि प्राथमिकतामा राखी समतामूलक समाज निर्माण गर्ने संकल्प गरेको छ। नेपालमा अहिलेसम्म जारी गरिएका सबै संविधानले समानताको अधिकारलाई मौलिक अधिकारको हकमा राखेर सबै नागरिकलाई कानूनको समान प्रयोगको प्रत्याभूति गरेका छन्। नेपालको संविधानको धारा ३८ ले महिलाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेर महिलालाई समान अधिकारको ग्यारेन्टी गरेको छ। राज्यले कानून बनाई उनीहरूको विशेष संरक्षण गर्न सक्ने बाटो संविधानले खोलिएको छ तर राज्यका विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानूनमा भएका व्यवस्था भने महिलाको दृष्टिबाट समान छैनन्। नेपालले महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव निर्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको पक्षधरका रूपमा हस्ताक्षर गरेर आफ्नो प्रतिबद्धता अन्तराष्ट्रिय जगतमा समेत प्रवाहित गरिसकेको छ। सो प्रतिबद्धता अनुरूप राज्यले सबै प्रकारका असमानताको अन्त्य गर्दै सबै वर्गलाई समान न्याय र अधिकार प्रदान गरी प्रगतिशील, शान्त र समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु जरुरी छ। साथै सरोकारवालाहरूले पनि महिला विरुद्धका विभेदको प्रतिकार गर्दै विभेदकारी संरचना, मूल्यमान्यताको अन्त्य गर्ने प्रयासलाई निरन्तरता दिनुपर्ने आवश्यकता छ। यसको लागि पहिले महिला विरुद्ध विभेद र हिंसाका कारक तत्वहरू पहिचान गर्ने र महिला अधिकार स्थापित गर्न स्वतन्त्रता, समानता, मर्यादित जीवन र समन्यायजस्ता आधारभूत हक-अधिकारको सम्मान, संरक्षण तथा प्रवर्धन गर्नुपर्ने दायित्वलाई पूरा गर्न सम्बन्धित निकाय सदैव प्रयत्नशील रहनुपर्छ।

नेपालमा महिला विरुद्ध सामाजिक आर्थिक, धार्मिक, राजनैतिक शैक्षिक लगायतका क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका हिंसा हुने गरेका छन्। विभेदपूर्ण व्यवहार, गरिबी, अशिक्षा, पछ्यौटेपन, तथा पितृसत्तात्मक सोचका कारण नेपालमा महिलाको उत्थान हुन सकेको छैन। यसको पछ्याडी विभिन्न कारक तत्वहरू रहेका छन्। पुरुषवादी सामाजिक स्वरूप, धर्म तथा परम्पराको रूपमा मानिँदै आएका मूल्य मान्यता तथा विभेदपूर्ण कानुनी व्यवस्थाले महिला विरुद्धको विभेदलाई बढवा दिएको छ। त्यस बाहेक गरिबी, अशिक्षा, बेरोजगारी समस्याले महिला विरुद्धको विभेदमा थप समस्या निम्त्याएको छ। यद्यपि महिला विरुद्ध विभेद हुनुमा प्रमुख कारण भने कानुनी विभेद हो। किनभने कानुनी रूपमा स्थापित विभेदपूर्ण व्यवस्थाले जुनसुकै क्षेत्रमा पनि महिलाले हिंसा खेप्नु परेको छ। पुरुष प्रधान सामाजिक संरचनाले महिलाहरू हरेक क्षेत्रमा पछ्याडी परिएका छन्। प्रथा, परंपरा तथा कानूनको पालनाको क्रममा हाम्रो समाजमा पुरुषको तुलनामा महिलाले बढी कठिन परिस्थितिको सामना गर्नुपरेको छ। कानूनकै रूपमा लगाइएका कतिपय व्यवस्थाले महिलालाई विभेद सहिरहन बाध्य पारेको छ। यस्तो वाध्यात्मक परिस्थितिमा तथा कानून पालना गर्ने शिलशिलामा थुप्रै महिलाहरूले आफ्नो मौलिक अधिकार समेत गुमाउनु परेका घटना बढ्दै गएका छन्। यस्ता घटना खास गरी अति पिछ्छाडीएका ग्रामीण भेगका महिलामाथि बढी हुने गरेका छन्।

अहिले सम्म जारी गरिएका सबै संविधानले समानताको अधिकारलाई मौलिक अधिकारको हकमा राखेर सबै नागरिकलाई कानुनको समान प्रयोगको प्रत्याभूति गरेका छन्। संविधानको धारा १६ मा सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हक अन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। धारा १७ मा नागरिकका स्वतन्त्रतासम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ भने संविधानको धारा १८ मा समानता तथा अविभेदविरुद्धको हकको व्यवस्था गरिएको छ। उक्त धाराको उपधारा (१) मा सबै नागरिक कानुनको दृष्टिमा समान हुने छन्। कसैलाई पनि कानुनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने त्यसै धाराको उपधारा (२) मा सामान्य कानुनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन भन्ने व्यवस्था छ। धारा ३८ मा महिलाको हक अन्तर्गत महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन भन्ने उल्लेख छ।

साथै राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकको व्यवस्था संविधानले गरेको छ। महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ। सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ, भनिएको छ। तर संविधानमा भएका व्यवस्थाहरू व्यवहारमा कार्यान्वयन भएका छैनन्। कानुनको सामान्य प्रयोगमा सबै समान हुने र कोहीमाथि कुनै प्रकारको शारीरिक अथवा स्वास्थ्य अवस्थाका कारण विभेद गर्न पाइँदैन। राज्यले सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका वर्गलगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानुन बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेर आवश्यकता हुने वर्गको लागि विशेष कार्यक्रम गर्न सक्ने व्यवस्था समेत गरेको छ। राज्यले सामाजिक विकासमा पछि परेका वर्गका नागरिकका लागि थप स्रोत परिचालित गरी उनीहरूको जीवनलाई पनि मर्यादित बनाउने दायित्वलाई संवैधानिक रूपमा स्वीकार गरेको छ। राज्यले कानुन बनाई उनीहरूको विशेष संरक्षण गर्न सक्ने बाटो संविधानले खोलिएको छ। तर राज्यका विभिन्न क्षेत्रसग सम्बन्धित कानुनमा भएका व्यवस्थाहरू, सामाजिक संरचना तथा व्यवहारहरू भने महिलाको दृष्टिबाट समान छैनन्।

संविधानद्वारा समानताको हकको प्रत्याभूति दिइएको हुँदा महिलाहरू कानुनको समान संरक्षणका हकदार छन्। महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने महासन्धि, १९७९ महिलाको मानव अधिकार संरक्षण गर्ने प्रमुख महासन्धि हो। महिला र पुरुषबीच समानता कायम गर्नु यस महासन्धिको प्रमुख उद्देश्य हो। संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा १८ डिसेम्बरमा १९७९मा पारित भइ ३ सेप्टेम्बर १९८१ देखि लागु भएको यस महासन्धिलाई नेपालले २२ अप्रिल १९९१ मा अनुमोदन गरेको हो। नेपालले महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव निर्मूलन सम्बन्धी महासन्धिको पक्षधरको रूपमा हस्ताक्षर गरेर आफ्नो प्रतिबद्धता अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा समेत प्रवाहित गरिसकेकोले महिला विरुद्धका सबै प्रकारका निर्मूल गरी महिलालाई पुरुषसहरको अधिकार प्रत्याभूति दिनुपर्ने आवश्यकता अनसार विशेष कानुन बनाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्नु राज्यको कर्तव्य हो। संविधानलेनै समानताको अधिकारको प्रत्याभूति गरेको र महिलाको हकहित संरक्षण र विकासको निमित्त राज्यले नीति बनाई महिला र पुरुषबीच हुने विभेद कुनै दृष्टिले पनि उचित हुँदैन। नीतिगत रूपमा महिलाको हकहित संरक्षण विभिन्न योजना मार्फत् सरकारले आफ्नो प्रतिबद्धता जनाएको छ। पन्ध्रौं योजनामा महिला विकासको प्राथमिकता तोकी महिला सशक्तीकरण र समान प्रतिनिधित्वमा जोड दिइएको छ। सरकारका नीति कार्यान्वयनमा

कानून बाधक भए नभएको बिश्लेषण गरि कानुनी दृष्टिबाट महिला विरुद्धका भेदभावबारे प्रष्ट पार्ने प्रयास नगरी हिंसा नियन्त्रण गर्न सकिदैन। नेपालमा महिला विरुद्ध हुने विभिन्न प्रकारका विभेदमध्ये कानुनी विभेदबाट खास गरी ग्रामीण भेगका महिलाहरू बढी प्रताडित छन्। एकातिर उनीहरू मौलिक अधिकार र कानुनी उपचारको हकबाट वञ्चित छन् भने अर्कोतिर उनीहरू अन्यायमा पर्दा पाउने न्यायको बारेमा समेत अनभिज्ञ छन्।

महिला विरुद्ध विभेदका कारक तत्वहरू

महिला विरुद्धका विभेद प्रथा, परम्परा, धर्म, तथा संस्कृतिबाट अभिप्रेरित छन्। त्यसैले महिलाहरू धर्मको पालना सँगै विभेदपूर्ण कानूनको पनि पालना गर्न बाध्य छन्। आफूले पाउने अधिकारको र न्यायको ज्ञान भएको वर्गले पनि कानुनी बन्धनमा परेकोले विभेद विरुद्ध खुलेर लाग्न सकेका छैनन्। महिला विरुद्ध स्थापित कानुनी विभेदलेनै महिलालाई अन्य क्षेत्रमा समेत विभेद गरेको छ। त्यसैले कानुनी विभेदको अन्य नभई महिला विरुद्धका कुनै पनि विभेद अन्य हुदैन। महिला विरुद्धका सबै प्रकारका विभेद अन्य गर्न कानुनी रूपमै स्पष्टसँग समानताको व्यवस्था गर्नुपर्छ। अधिकारको बारेमा जानकारी नभएका, जानकारी भएरपनि त्यसको प्रयोग गर्न नपाएका, कानून पालना गर्ने नाममा विभिन्न अधिकारबाट वञ्चित भएका र न्यायको पहुच बाहिर रहेका महिलाहरूको वास्तविक समस्या बाहिर आउन सकेको छैन। नेपाली समाज हिन्दु आर्य संस्कृतिमा आधारित छ। कुनै पनि धर्मले महिलाप्रति भेदभाव गरेको तथ्य उल्लेख भएको पाइदैन। तर धर्मको गलत व्याख्यागरी महिलाहरू प्रति भेदभाव धेरै वर्षदेखि चलनचल्तीमा भएको पाइन्छ। आजभन्दा करीब सय वर्षअगाडि महिलाहरूलाई सन्तान उत्पादन गर्ने र पुरुषहरूको मनोरञ्जनको साधनको रूपमा प्रयोग गर्ने गरिन्थ्यो। प्राचीन युगमा महिलाहरूलाई मानव अस्तित्व विहिन बनाइ दासका रूपमा समेत प्रयोग गर्ने गरिन्थ्यो र पुरुषहरूमात्र मानव हुन् भन्ने धारणाले समाजमा व्यापकता पाएको थियो। महिलाहरूलाई पशुसरह बेचबिखन गरिन्थ्यो। तसर्थ राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक चेतनाको अभाव नै पुरुषहरूले महिलाहरूप्रति असमान व्यवहार गर्नुको प्रमुख कारण देखिन्छ।

हिन्दुधर्ममा महिलाले रजश्वला हुँदा छुवाछुत नगरी छुट्टै बस्नु पर्ने, विवाहित महिलाले विहान उठेपछि श्रीमान तथा अन्य मान्यजनको दर्शन नगरी अन्य काम धन्दा गर्न नहुने, श्रीमानको खुट्टाको जल नखाई अन्न ग्रहण गर्न नहुने, मन्दिरमा पुजारी भएर बस्न नहुने, वेद पढ्न तथा शंख बजाउन नहुने, दाजुभाई सरह आमाबाबुको काजक्रिया गर्न नहुने, मलामी जान नहुने, विधवाले शुभकार्यको प्रारम्भ गर्न नहुने जस्ता परम्परा अझैपनि कायम छन्। यस्ता परम्परा झट्ट हेर्दा सामान्य लागे पनि यसको पालना गर्दा महिलाले धेरै प्रकारका असमान तथा विभेद सहनु परेको छ। परम्पराको नाउँमा महिला माथि लादिएका अन्धविश्वास र विभेदपूर्ण व्यवहारले नै महिलाहरू पछि परेका हुन्। धर्म, संस्कृति तथा प्रचलनको नाउँमा अझै पनि महिलाले सामाजिक अपमान तथा धार्मिक हिंसा भोग्नु परेको छ। धर्मको नाममा चलाइएका परम्पराबाट महिलाहरू प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा पीडित हुन परेको छ। त्यसो त हिन्दु धर्ममा महिलालाई उच्च स्थानमा राखेको छ। जहाँ नारीको सम्मान हुन्छ त्यहाँ देवता खुशी हुन्छन् भनेर हिन्दु धर्मले महिलालाई उच्च सम्मानको दृष्टिले हेरेको छ। महिलालाई देवीको शक्तिको रूपमा लिएर देवी लक्ष्मीको स्वरूप पनि भनिन्छ। तर महिलाको सम्मान गरिएर राखिएका व्यवस्था व्यवहारमा कार्यान्वयन भएका छैनन्। महिलालाई पछि पार्ने दृष्टिले गरिएका भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई भने धर्म वा परम्पराको नाउँमा निरन्तरता दिइएको छ। जसले गर्दा एकातिर महिलाले परम्परा पालना गर्दा आफ्नो आधारभूत अधिकारबाट वञ्चित हुनु परेको छ भने अर्कोतिर परम्परा पालना नगर्ने हो भने महिला माथि अनेकथरीका लान्छाना सहेर समाजबाट अपहेलित र अपमानित हुन परेको छ। कतिपय परम्पराले महिलालाई प्रत्यक्ष रूपमा फाईदा हुने

देखिए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा बेफाईदा पुर्याएको घटना पनि उत्तिकै आउने गरेका छन्। धर्म, संस्कृति तथा परम्पराकै नाउमा भएका दुर्व्यवहार तथा असमान व्यवहारको तिब्र विरोध गरिए पनि त्यसको न्युनिकरण तथा सामाजिक रूपान्तरणमा सरकारले त्यति ध्यान दिएको पाईदैन।

धर्म र प्रचलनको नाममा दुर्व्यवहार बढे पनि पीडितले त्यसको विरुद्ध आवाज उठाएर न्यायको प्रक्रियासम्म पनि पुग्दैनन्। महिलाले धर्म, संस्कृति तथा परम्पराका नाउमा भएका असमान व्यवहार सहेर बस्ने तर त्यसको विरुद्ध न्यायका लागि अदालत तथा प्रशासनिक निकायमा कसै मात्रामा जाने गर्छन्। धर्म, संस्कार, परम्परा तथा रीतिरिवाजको नाउमा हुने अन्धविश्वास, कुरीति र कुप्रथाको विरुद्धमा आवाज बुलन्द पाउँ नयाँ संविधानमा यस्ता अमानजनक र दुर्व्यवहारपूर्ण प्रथा र प्रचलनको विरुद्धमा स्पष्ट कानुनी उपचारको व्यवस्था गरीनु पर्छ। हाम्रो समाजमा अझै पनि छाउपडी प्रथा, देवकी प्रथा, कुमारी प्रथा जस्ता आदि प्रथाहरू प्रचलनमा छन्। जसबाट महिला माथि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा शोषण, अन्याय, र दुर्व्यवहार हुने गरेको छ। धर्म तथा संस्कृतिको नाममा चलाईएका प्रथाले महिलाको मानवअधिकार तथा मौलिकहकको स्वतन्त्रतापूर्वक प्रयोगमा समेत बाधा उत्पन्न गरेको छ। प्रथा र परम्पराको नाउँमा महिला विरुद्ध भेदभाव भएकाले त्यसबाट पीडितको मन भित्र द्वन्द्व सृजना गर्ने र त्यसबाट थप समस्या निम्तिने हुदा पारिवारिक वातावरण पनि अशान्त हुन सक्छ। धर्म, संस्कृति, परम्परा तथा प्रथाको नाममा हुने व्यवहारबाट पनि आन्तरिक द्वन्द्व उत्पन्न हुने तर त्यसको निराकरणको लागि विद्रोह पनि गर्न नसकिने हुदा धर्मको आधारमा हुने हिंसाको परिणाम नराम्रो हुन्छ। धार्मिक आस्था र मान्यतामा महिलालाई जोडेर भएका प्रचलनले परोक्ष वा अपरोक्ष रूपमा उनीहरू भित्र द्वन्द्व सृजना गरेको हुन्छ। जसले मानसिक हिंसा मात्र नभई सामाजिक दुर्व्यवहार बढाउछ। परम्पराको नाउँमा भएका प्रचलनले कतैबाट पनि अधिकारको हनन हुन हुदैन। नेपालका संस्कृति तथा परम्पराअनुसार महिलाहरूले मात्र पालना गर्नुपर्ने केही त्यस्ता कठोर आचरण, व्यवहार र सामाजिक बन्धनले महिलाहरूमाथि मानसिक तथा शारीरिक हिंसालाई बढाउन मद्दत गरेको छ।

धर्मले महिलालाई कुनै असमानता, विभेद, अपमान नगरे पनि धर्मसँग जोडेर हेरिने प्रथा, परम्परा र संस्कारको नाममा भएका व्यवहार भने विभेदपूर्ण देखिन्छन्। प्रथा, परम्परा र संस्कार विभिन्न जातजाति, समुदाय वा सम्प्रदायमा फरक फरक हुने भएकाले कतिपय समुदायमा रितिरिवाजलाई अनुशरण गर्दै जाने क्रममा अन्धविश्वासका कारणले महिलालाई शारीरिक वा मानसिक दुर्लभता देखे र अशक्तता देखे, श्रम विभाजनमा पनि जिम्मेवारीपूर्ण काम नदिने, अलि होच्याउने र हेयको दृष्टिले हेर्ने जस्ता क्रियाकलापले महिला माथि दुर्व्यवहार हुने गरेका छन्। कतिपय समुदायमा महिलाको हकमा मात्र लागु हुने गरी बनाइएका प्रथा वा थितिले उनीहरू माथि सामाजिक दुर्व्यवहार भएको विश्लेषण गर्न सकिन्छ। महिलाको हकमा मात्र पालना गर्नु पर्ने गरी व्यवस्था गरिएका छाउपडी, देउकी, झुमा, प्रथाले पनि महिलालाई विभेद गरेका छन्। यस्ता प्रथालाई धर्मको खोल ओढाई संरक्षण दिईने गरेको पाइन्छ। धर्मको डर र त्रासका कारणबाट नै यस्ता नकरात्मक प्रथा र प्रचलनले निरन्तरता पाईराखेका छन्। यसबाट महिला बढी अपमानित र प्रताडित हुनु परेको छ। छाउपडी प्रथा महिलाको मानवीय संवेदनशीलता नै बिर्सेर छुद्र र तल्लोस्तरको व्यवहार प्रदर्शन गरिने भएकाले यो महिला माथिको घोर अपमानजनक र हिंसात्मक व्यवहार गरेको हो। देउकी प्रथाले पनि महिलालाई उपभोग्य बस्तुको रूपमा चित्रण गर्न खोजिएको र नारीको आत्म सम्मानमा आघात पुर्याउने भएकाले यो प्रथा अपमानजनक र अन्यायपूर्ण छ।

प्रथा वा प्रचलन धार्मिक तथा सम्प्रदायको आस्थाका आधारमा सामाजिक सुव्यवस्था कायम गर्न राम्रो दृष्टिकोण र मान्यताका आधारमा यस्ता प्रथा प्रचलनमा ल्याईएको देखिन्छ। यसको मुख्य उद्देश्य समाजमा अनुशासन कायम गराउनु पनि हो। तर कालन्तरमा यस्ता प्रथाहरूले महिलाहरूलाई यातना दिने, दुर्व्यवहार गर्ने, होच्याउने र

अनुचित व्यवहार गर्ने प्रवृत्ति मौलाउँदै गएको पाइन्छ। केहि प्रथाले लिङ्गको आधारमा असमान व्यवहार गरेको छ। महिला स्वभावतः सहनशील र दयालु हुन्छन्। उनीहरूले आफु विरुद्धका अन्यान्यपूर्ण क्रियाकलाप सहजै बाहिर ल्याउन सक्दैनन् र चाहदैनन्। यसैले झट्ट हेर्दा विभेद गरेको नदेखिएता पनि ति सामाजिक नियमहरू पालना गर्दा धेरै कठिनाई सहन गर्नु परेको छ। बहुसंख्यक समाज पितृ सत्तात्मक र विभिन्न सप्रदायमा विभाजन भएको कारणले पनि आ-आफ्नै चलन र रितिथिति छन्। कतिपय प्रथा रुढिवादी र अन्धविश्वासमा पनि चलेका छन्। त्यसैले महिलाहरू हेपिनु र दविनु परेको छ। सामाजिक मान्यता र प्रचलनका विरुद्धमा न्यायिक उपचार खोज्ने प्रावधान र प्रचलन पनि छैन। त्यसैले पनि व्यवस्थाले निरन्तरता पाइराखेको छ।

महिला समानताको सवालमा विश्व परिवेश

सन् १९९० को दशकपछि प्रायः मुलुकहरू महिला हिंसा अन्त्य र सारभूत समानताको स्थापना गर्ने सन्दर्भमा संवेदनशील देखिन्छन्। कुनै देशको मानव अधिकारको अवस्था आंकलन गर्न त्यस देशका कानूनहरू कतिको उदार र समान छन् र कसरी कार्यान्वयन गरिएका छन् भनेर अध्ययन गर्नु जरूरी हन्छ। भारतमा महिला विरुद्ध कुनै पनि विभेद र हिंसा गर्न नपाइने गरी घरेलु हिंसा विरुद्धको कानून बनाइएको छ। भारतको संविधानले पनि महिलालाई कुनै किसिमको विभेद गर्न नपाइने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ। श्रीलंकामा पनि महिला विरुद्ध कुनै प्रकारको हिंसा र विभेद गर्न नपाइने व्यवस्था सहितको कानून बनाई लागु गरिएको छ। पाकिस्तान, फिलिपिन्स, सियरालियोन लगायतका देशमा पनि महिला हिंसा अन्त्य गर्ने र महिला समानता कायम गर्ने सन्दर्भमा स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गरिएको छ। संसारका विकसित र शक्तिशाली देशहरूको तुलनामा दक्षिण एशियामा महिलाहरूले पुरुष सरह हरेक क्षेत्रका समानता र स्वतन्त्रता प्राप्त गर्न सकेका छैनन् र तर राजनीतिक तवरबाट अधिकार र समानता कायम गर्न भने लामो समयदेखि प्रयासरत छन्। उनीहरूले लामो संघर्षका बावजुद मात्र राजनीतिको उच्च पद प्राप्त गर्न र विभेदकारी कानूनको अन्त्य गर्न सफल भएका छन्।

सन् १९६० मा श्रीलंकाकी सिरिमाभो बन्दरनायके विश्वकै प्रथम महिला प्रधानमन्त्री बनेपछि श्रीलंकामा महिला समानताको जग वसेको हो। महिलामाथि विभेद र अन्याय हुने क्षेत्रको रूपमा बदनामी कमाएको दक्षिण एशियाले विश्वकै प्रथम महिला प्रधानमन्त्री जन्माउने श्रेय पाउँदा विकसित भनिएका देशहरूलाई समेत नमूना बनेको थियो। दक्षिण एशियाको नीति निर्माणको उच्च तहमा धमाधम महिलाहरू पुग्न थालेबाट संसारभर यस महिलामैत्री कानुनी व्यवस्था र हिंसा अन्त्यका अभियान चलन थाले। भारतको प्रधानमन्त्री इन्दिरा गान्धीले महिलाको हितमा काम गरेर संसारकै इतिहासमा आफूलाई विशिष्ट महिलाहरूको स्थानमा उभ्याइन्। मुसलमान बाहुल्यको पाकिस्तानमा बेनजीर भुट्टो प्रधानमन्त्री भएपछि महिला समानताको स्वर गुञ्जन थालेका हुन। त्यस्तै बङ्गलादेशमा पनि महिलाको नेतृत्वमा शासन चलेको छ भने महिलाहरू अधिकार र समानताको लागि लडिरहेका छन्। दक्षिण एशियाको राजनीतिमा महिलाहरूको प्रभावशाली उपस्थिति र महिला समानताको लागि गरिएका प्रयासहरू संसारकै लागि उदाहरणीय बन्दै गएका छन्। विश्वको शक्तिशाली देश अमेरिकामा समेत आजपर्यन्त महिला राष्ट्रपति बन्न सकेका छैनन् भने कयौं महिलाहरू अझैपनि विभेद र हिंसा सहनु परेका समाचार प्रकाशमा आएका छन्। विकसित भनिएका देशका महिला पनि समान कानून र हिंसा अन्त्यको लागि प्रयासरत छन्।

समानताको लागि नेपालले गरेका प्रयास

समयसँगै महिलाहरूको अधिकार र स्वतन्त्रताको लागि हरेक क्षेत्रमा आवाज उठ्न थालेको छ। जसको फलस्वरूप वर्तमानमा आधुनिक परिवर्तन भएको देख्न सकिन्छ। महिलाहरूलाई घरधन्दाको साथै बाहिरी कामको

समेत जिम्मेवारी थपिएको छ। प्रकृतिले नै महिलाहरूलाई पुरुषहरूभन्दा शारीरिक रूपमा कमजोर बनाएकोले, यसैलाई विशेष ध्यानमा राखी उनीहरूलाई संरक्षण र सुविधा प्रदान गर्न सकिएमा नै राष्ट्रको समग्र विकास हुन सक्छ भन्ने धारणको विकास भएको पाइन्छ। संविधानले महिला, बालक, वृद्ध, शारीरिक वा मानसिक दृष्टिले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। कानूनले समेत संवैधानिक व्यवस्था गरेपनि इमान्दारीपूर्वक समाजलाई नियालेर हेर्ने हो भने महिलाहरू वास्तवमा नै पछाडि रहेको पाइन्छ। नेपालमा लामो समयदेखि महिलामैत्री कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्न र सबै प्रकारका विभेद अन्त्य गर्न विभिन्न प्रयास भएका छन्।

हालसम्म नेपालमा जारी भएका संविधान तथा कानूनहरूमा महिला अधिकार र समानताका सम्बन्धी व्यवस्था नभएको भने होईन। तर तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसग्दा महिला विरुद्ध विभेदका घटना बढ्न थालेका हुन्। नेपाल सरकारको वैधानिक कानून २००४, नेपालको अन्तरिम संविधान २००७, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५, नेपालको संविधान २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ लागु भैसके। यी संविधानहरूमध्ये २००७ को संविधान बाहेक सबै संविधानमा समानताको अधिकारलाई मौलिक हकमा राखिएको छ। २००७ को संविधानको भाग ३ मा राज्यको निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गत समानताको प्रत्याभूतिको साथै धारा ४ मा स्त्रीजातिको लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिने उल्लेख गरिएको थियो। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले २३ ओटा मौलिक हकको व्यवस्था गरी पहिलोपटक व्यक्तिगत संमान तथा मर्यादा र समानता तथा स्वतन्त्रता कायम गर्ने संवैधानिक व्यवस्थाको सुत्रपात गरेको थियो। उक्त संविधानले व्यापक रूपमा लोककल्याणकारी व्यवस्था गरी महिला तथा पिछडिएका वर्गलाई माथि उकास्ने प्रयास गरेको थियो।

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रत्येक नागरिकको सम्मान तथा मर्यादालाई उच्च राख्ने प्रतिवद्धता जनाएकोले महिला विरुद्धका सबै कानूनहरू संशोधन गर्ने दायित्व पनि बढेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३ ले पनि प्रत्येक नागरिकलाई कानूनको समान प्रयोग र समान संरक्षणको अधिकार प्रदान गरेको थियो। महिला हकको संरक्षण गर्न विशेष कानून बनाउन सक्ने छुट पनि संविधानले दिएको थियो। साथै उक्त संविधानको धारा २० ले महिलाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेर महिलालाई समान अधिकारको ग्यारेण्टी गरेको थियो। अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३ ले सामान्य कानूनको प्रयोगमा वा राज्यको तर्फबाट गरिने काम कारवाहीको क्रममा लिंगको आधारमा भेदभाव गर्न नहुने कुरा उल्लेख गरेको छ। त्यस्तै धारा २० को उपधारा (१) ले महिला भएकै कारण कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने व्यवस्था गरेको छ। नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३८ मा महिलाको हक अन्तर्गत महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन भन्ने उल्लेख छ।

राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकको व्यवस्था संविधानले गरेको छ। राज्यले कानून बनाई उनीहरूको विशेष संरक्षण गर्न सक्ने बाटो संविधानले खोलीदिएको छ। नेपाल महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा उन्मूलन गर्न बनेको महासंघिको पक्ष राष्ट्र भएकोले र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रतिवद्धता जनाएको ले पनि महिला विरुद्धका विभेदको अन्त्य गरी महिला मैत्री कानून कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हो। “घरेलु हिंसा (कसुर सजाय) ऐन २०६६” ले पनि केही हदसम्म महिला अधिकार र महिला सशक्तीकरणमा मद्दत गरेको छ। श्रमको हक, पैतृक सम्पत्तिमा छोरीको समान अधिकार,

आमाको नामबाट पनि नागरिकता दिने व्यवस्था, वैवाहिक जबरजस्ती करणीलाई कसुरको रूपमा ठहर, सामाजिक न्यायको हक सामाजिक सुरक्षाको हक जस्ता संवैधानिक व्यवस्थाले महिला अधिकार सुनिश्चित गरी समानता कायम गर्ने बाटो खोलिएका छन्। त्यस्तै सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन २०७५, लैङ्गिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐन संसोधन गर्ने ऐन २०६३, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन २०६४ ले पनि महिला अधिकारको सुनिश्चितता र लैङ्गिक समानता कायम गरेका छन्। पञ्चवर्षिय योजनाहरूमा पनि महिलाहरूको वास्तविक स्थितिलाई पहिचान गरी उनीहरूलाई विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्ने, लैङ्गिक भेदभाव हटाइ समानता प्रदान गर्ने, राजनैतिक क्षेत्र, शैक्षिक कार्य र अन्य विकासका कार्यहरूमा महिलाहरूको सशक्तीकरण गरी सम्पूर्ण क्षेत्रमा सहभागी गर्ने लक्ष्य लिइएको छ। तरपनि यसबाट खासै प्रगति भएको देखिदैन। महिला र पुरुषबीच समानता कायम गर्न, पिछडिएका महिलाका उत्थानका लागि विशेष कानून बनाइ अगाडि बढाउने भनिएतापनि महिलाहरूको उत्थानका लागि विशेष किसिमको कानून बनाइ प्रभावकारी रूपमा लागू भएको उदाहरणहरू पाइएका छैनन्।

अधिकार प्राप्तिको लागि नेपाली महिलाका संघर्ष

नेपालका महिलाले विभिन्न समयमा अधिकारकालागि सङ्घर्ष गरेका छन्। मुक्ति-प्राप्तिको महिला आन्दोलनलाई तीनवटा चरणमा राखेर हेर्न सकिन्छ। पञ्चायतकालपूर्वको समय, पञ्चायतकाल र बहुदलीय व्यवस्था आएपछिको समय। राणाकालीन समयमा भएका महिलाका सङ्घर्षले सतीप्रथा, बालविवाह, दासप्रथाजस्ता कुरीतिमा निषेधको कानून बनाउन पृष्ठभूमि तयार पारेका थिए। यी ठूला उपलब्धि थिए। त्यस्तै पञ्चायतकालमा विभिन्न विश्व महिला सम्मेलनमा नेपाली महिलाको सहभागिता हुनु, छैटौँ पञ्चवर्षीय योजनाबाट विकासमा महिलाको अवधारणा भित्र्याउनु महत्वपूर्ण काम थिए भने बहुदलीय व्यवस्था पुनर्वहालीपछि महिलामाथि हुने सबै प्रकारका हिंसा तथा भेदभावविरुद्धका महासन्धिमा नेपालले पनि हस्ताक्षर गर्नु अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो। पहिलेका केही कानूनहरू संशोधन गर्दै महिलालाई सम्पत्तिमा समान अधिकार, प्रजनन अधिकार, गर्भपतन आदिका अधिकार व्यवस्था गर्नुले महिलाको आर्थिक तथा शारीरिक पक्षलाई सशक्त बनाएको छ।

नेपालको इतिहासको हरेक कालखण्डमा नेपाली विरङ्गाना महिलाहरूले इतिहास रचेका छन्। नालापानीको युद्धदेखि राणाविरुद्धको आन्दोलनमा महिलाले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सङ्गठित आन्दोलन गरेका थिए। वि.सं १९७४ मा योगमाया न्यौपानेको अध्यक्षतामा पहिलो सङ्गठन “नारी समिति” गठन गरी महिला स्वतन्त्रता र समानताको मूल लक्ष्यका साथ भजनकीर्तनको माध्यमबाट जनतालाई सचेत बनाउने काम गरियो। २००४ साल साउन २२ गते मंगलादेवी सिंहको अध्यक्षतामा नेपाल महिला संघको स्थापना भयो। लामो प्रयास र संघर्षपछि २००८ सालमा महिलाहरूले भोट हाल्ने अधिकार प्राप्त गरे। २००९ सालमा नगरपालिकामा निर्वाचित हुने महिला सदस्यमा साधना प्रधान पहिलो बनिन्। २००९ देखि २०१५ सालसम्म भएको किसान आन्दोलनमा पनि महिलाहरूले सशक्त भाग लिएका थिए। २०४६ सालको जनआन्दोलन तथा २०५२ देखि ६२ सम्मको जनयुद्धमा महिलाले हरेक मोर्चामा अग्रपंक्तिमा लडे। त्यस्तै तेस्रो जनआन्दोलन र मधेस आन्दोलनमा पनि महिलाहरूको योगदान उल्लेखनिय रह्यो।

यस्ता आन्दोलनको जगमा प्राप्त उलब्धिलाई दीगो र महिलामुखी बनाउनेतर्फ अवका प्रयासहरू थालिनुपर्छ। यस वर्षको नारामा भनेझैँ महिलामा लगानी उनीहरूको सीप तथा क्षमतालाई राज्यको प्रगतिको साधन र साध्य बनाउनु आवश्यक भैसकेको छ। महिलामा लगानी गरेपछिको प्रतिफल एक महिला, उनको परिवार तथा

समाजले मात्र नभई सिंगो राज्यले पाएको हुन्छ। नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणका क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता र नेतृत्व विश्वकै लागि अनुकरणीय रहँदै आएको छ। देशमा भएका विभिन्न जनआन्दोलन लगायतका परिवर्तनका सबै आन्दोलनहरूमा नेपाली महिलाहरूले उल्लेखनिय भूमिका निर्वाह गरेको तथ्य नेपाली राजनीतिक इतिहासमा छर्लङ्ग छ। त्यसैले देशको विकासका लागि जनसंख्याको आधाभन्दा बढी भाग ओगट्ने महिलाहरूको समान सहभागिता अनिवार्य बनाउनुपर्छ।

नेपालमा महिलाहरूको सामाजिक स्थिति

नेपालमा महिलाहरूको अवस्था र स्थितिलाई नियालेर हेर्दा महिलाहरू पुरुषभन्दा धेरै पछाडि छन् भन्ने कुरा उनीहरूको शैक्षिक स्तर, राजनीतिमा भएको सहभागिता, सरकारी वा अन्य जुनसुकै क्षेत्रमा भएको सहभागिता, स्कुलहरूमा छात्राहरूको संख्या आदि कुराहरूबाट प्रष्ट हुन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा पुरुष ८३.६ प्रतिशत र महिला ६९.४ प्रतिशत गरी जम्मा साक्षरतादर ७६.२ पुगेको छ। नेपाल मानव विकास सूचकांकमा १४२ औं स्थानमा छ। यूएनडीपीले सार्वजनिक गरेको मानव विकास प्रतिवेदन २०२१/२२ ले नेपालको मानव विकास सूचकांक ०.६०२ देखिएको छ। जुन तीन वर्षयताकै न्यून हो। हाल नेपालको लैङ्गिक विकास सूचकांक ०.८७९ छ। जसमध्ये महिलाको मानव विकास सूचकांक ०.५४९ रहेको छ भने पुरुषको ०.६१२ रहेको छ। विश्व आर्थिक मञ्चद्वारा तयार पारिएको ग्लोबल लैङ्गिक समानता अन्तराल प्रतिवेदन-२०२० मा पनि नेपाल ०.६८३ अंकसहित १०६ औं स्थानमा छ।

महिलाको शैक्षिक स्थिति पनि सन्तोषजनक छैन। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको सन् २०२१ को तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा महिला साक्षरता ५७.४ प्रतिशत छ। त्यस्तै राष्ट्रिय मानव विकास प्रतिवेदन-२०२० अनुसार महिलाको श्रमशक्ति सहभागिता दर २६.३ प्रतिशत छ। तेस्रो श्रम शक्ति सर्वेक्षण २०७४/७५ अनुसार नेपालको बेरोजगारीदर ११.४ प्रतिशत छ। जसमा पुरुष र महिलाको दर क्रमश १०.३ र ११.१ प्रतिशत छ। हाल कुल प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय (जीएनआई) दुई हजार ७४८ अमेरिकी डलर छ। यसमा महिलाको जीएनआई दुई हजार ११३ र पुरुषको तीन हजार ५१० अमेरिकी डलर छ। लैङ्गिक समानता कायम गर्न नेपालमा भएका नीतिगत, कानूनी, संस्थागत तथा संरचनागत व्यवस्थाका बावजुद पुरुष र महिलाको साक्षरतादरमा १४ प्रतिशतको अन्तर हुनु, श्रम बजारमा पुरुषको सहभागिता महिलाको भन्दा झण्डै दोब्बर हुनु, सम्पत्तिमा स्वामित्व कायम भएका महिलाको संख्या लगभग १ चौथाइ हुनु, अझै पनि करिब एक चौथाइ महिला शारीरिक, मानसिक र यौन हिंसाबाट पीडित हुनु तथा मातृ मृत्युदर प्रतिलाख जीवित जन्ममा १७० हुनुले महिलाहरूको औसत आयुमा प्रत्यक्ष असर पुगेको देखिन्छ।

यस्ता तथ्याङ्कले लैङ्गिक समानतामा चुनौती रहेको र महिलाहरू अझै पनि धेरै पछाडि रहेको देखाएका छन्। महिलाहरू कानूनी रूपमा अधिकारसम्पन्न भएपनि घरेलु हिंसा, बलात्कार जस्ता घटनाले महिला सधैं प्रताडित छन्। कुल जनसंख्याको आधाभन्दा बढी ५१.०४ प्रतिशत ओगटेका महिलाले कुनै न कुनै रूपमा हिंसाको शिकार भएकै छन्। नेपाल प्रहरीको लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी तथ्याङ्क अनुसार आर्थिक वर्ष २०७९/२०८० मा लैङ्गिक हिंसाका २० हजार ९१३ वटा उजुरी दर्ता भएका छन्। जसमा सबैभन्दा बढी घरेलु हिंसाका मात्र १६ हजार ५१९ उजुरी दर्ता भएका छन्। ओरक नेपालले सार्वजनिक गरेको अन्वेषी महिलामाथि हुने हिंसाको विश्लेषणात्मक अध्ययन सारांश प्रतिवेदन २०८० अनुसार नेपाल प्रहरीमा आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा मात्र २० हजार ७५३ जना महिला तथा बालबालिकामाथि हिंसा भएको घटनासम्बन्धी उजुरी परेको देखिन्छ। यो

तथांकले दैनिक औसतमा ७ जना महिला तथा बालबालिका हिसामा परेको देखाउँछ। ग्रामीण भेगका महिलाहरू अझैपनि आफ्ना घरका सबै काम सकेर घाँस दाउरा र मेलापात गरी साँझ अघ्यारो भएपछि पुनः घरधन्दा सम्पूर्ण काम एकलै सम्पन्न गर्नुपर्ने र गर्न नसग्दा लोग्नेको कुटाइ खानुपर्ने वा भोकभोकै बस्नुपर्ने अवस्थामा छन्। महिलाहरूलाई प्रकृतिले शारीरिक रूपमा अतिरिक्त जिम्मेवारी दिएको छ तर कानून भने सो अनुरूप महिलामैत्री छैन। विभिन्न कलकारखाना र उद्योगहरूमा पनि महिलाहरूलाई निम्न स्तरको काममा लगाउने, पारश्रमिक पनि कम दिने गरिन्छ। कुनै काम महिलाले गर्न सक्षम भए पनि महिलाले त्यस्ता काम गर्न हुँदैन भनी रोक्ने चलन अझै पनि छ।

निष्कर्ष तथा सुझाव

नेपालमा महिला विरुद्ध हुने विभिन्न प्रकारका विभेदमध्ये कानुनी विभेदबाट खास गरी ग्रामीण भेगका महिलाहरू बढी प्रताडित छन्। एकातिर उनीहरू मौलिक अधिकार र कानुनी उपचारको हकबाट वञ्चित छन् भने अर्कोतिर उनीहरू अन्यायमा पर्दा पाउने न्यायको बारेमा समेत अनभिज्ञ छन्। विभेदकारी कानूनको फन्दामा परेका महिलाहरूको लागि राज्यले पीडामा लगाउने मलमको काम त गरेको छ तर विभेद निर्मूल गर्न र महिलामैत्री कानून ल्याउनमा गरेको प्रयास भने अझै अपुग नै छ। शिक्षाको अवसर पाएका महिला भने आफू विरुद्धको अन्याय र समस्याको बारेमा सचेत भएका छन्। उनीहरूले आफ्ना समस्यालाई बाहिर ल्याएर कानुनी उपचार खोज्न सक्षम भएका छन्। साथै मिडिया र गैरसरकारी संस्थाको सहयोग को कारण उनीहरूले महिला समानताबारे वकालत गर्न सक्ने भएका छन्। महिला विरुद्धका कानुनी विभेद प्रथा, परम्परा, धर्म, तथा संस्कृतिबाट अभिप्रेरित छन्। महिलाहरू धर्मको पालना सगै विभेदपूर्ण कानूनको पनि पालना गर्न बाध्य छन्। त्यसैले आफूले पाउने अधिकारको र न्यायको ज्ञान भएका महिलाले पनि कानुनी बन्धनमा परेकोले विभेद विरुद्ध खुलेर लाग्न सकेका छैनन्। महिला विरुद्ध स्थापित कानुनी विभेदले नै महिलालाई अन्य क्षेत्रमा समेत विभेद गरेको छ। कानुनी विभेदको अन्त्य नभइ महिला विरुद्धका कुनै पनि विभेद अन्त्य हुँदैन। त्यसैले महिला विरुद्धका सबै प्रकारका विभेद अन्त्य गर्न कानुनी रूपमै स्पष्टसँग समानताको व्यवस्था गराउनु पर्नेमा अधिकारकर्मीहरूले जोड दिएका छन्।

नेपालमा हालसम्म जारी भएका सबै संविधान, मुलुकी ऐन तथा विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित ऐनहरू विश्लेषण गर्दा महिलालाई भेदभाव गर्ने व्यवस्थाहरू रहेको पाइन्छ। त्यसैले विभेदकारी कानूनको अध्ययन गरी त्यहाँ भएका विभेदहरू पहिल्याउने र संशोधन गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्छ। प्रचलीत कानून, संविधान तथा ऐनहरूमा भएका महिला सम्बद्ध विभेदकारी प्राबधानको संशोधनको लागि संचारमाध्याम, नागरिक समाज तथा सरकार सबैको समान भूमिका हुनुपर्छ। महिलाविरुद्धका विभेदहरूबारे विषणात्मक टिप्पणी सहित विभेदको अन्त्य गराउने सम्बन्धमा दवाव दिन महिलाअधिकारवादी संस्था पनि जिम्मेवार छन्। महिला विरुद्धको हिंसा अन्त्य गर्न सर्वप्रथम त महिला विरुद्धका विभेदहरू पत्ता लगाई विभेदलाई कानुनी दायरामा ल्याउनु पर्छ। महिला विरुद्धको हिंसालाई कानूनमा व्यवस्थित नगर्दा महिलाले हिंसा सहिरहनु परेको तथा पीडकले उन्मूक्ति पाइरहेको अवस्था छ। शैक्षिकस्तरमा आएको गुणात्मक परिवर्तन र मानव अधिकारको क्षेत्रमा भएका उपलब्धिहरूले यस्तो असमानता र रुढिवादी परम्परालाई विस्तारै हटाउँदै पनि लगेको छ। यस्ता विकृति र विसंगति हटाउने प्रमुख माध्याम जनचेतना, शैक्षिक स्तरमा विस्तार र सुधार नै हो। सामुहिक र संगिठत रूपमा अन्यायपूर्ण व्यवहारको विरोध गर्नु पर्छ र न्यायीक उपचार खोज्नु पर्छ। त्यस्ता असमानपूर्ण व्यवहार कानून बमोजिम दण्डनीय हुनुपर्छ। राज्यले सामाजिक विभेद अन्त्यका लागि महिला सशक्तीकरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्छ। महिला हिंसा

विरुद्ध सञ्चालन गरिएका अभियानहरू यस्ता विषयतर्फ केन्द्रित भएमा महिला विरुद्धका विभेद निर्मूल गर्दै महिला हिंसा नियन्त्रण गर्न सकिन्छ। यसतर्फ सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू अझै जिम्मेवार र कृयाशिल रहनु आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, कानून किताब व्यवस्था समिति, नेपाल ऐन सँग्रह
- नेपालको संविधान २०७२
- नेपालमा महिलाहरूको कानुनी स्थिति एक अध्ययन, काठमाडौं
- पुर्नजागरण समाज नेपाल (२०६५), नेपालमा महिलाको राजनीतिक सहभागिता सशक्तिकरण एवं समावेशिकरण सर्वेक्षण प्रतिवेदन र रणनीतिक कार्ययोजना (२०६), महिला लोकतान्त्रिक संजाल, संयुक्त राष्ट्रसंघिय महिला विकास कोष युनिफेम, काठमाडौं
- महिला कानून र विकास मञ्च, भेदभावपूर्ण कानुनी व्यवस्थाहरू संसोधनको आवश्यकता प्रकाशन नं १४४, काठमाडौं
- महिला कानून र विकास मञ्च, महिला विरुद्ध भेदभाव उन्मूलन समितिका सिफारिसहरू
- महिला कानून र विकास मञ्च, महिला, दलित, जनजाति तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति विरुद्धका विभेदकारी कानुनी व्यवस्थाहरू अध्ययन प्रतिवेदन, काठमाडौं
- महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, महिला अधिकारका सम्बन्धमा भएका फैसलाहरू, संयुक्त राष्ट्रसंघीय महिला विकास कोष, महिला कानून र विकास मञ्च, काठमाडौं
- महिला बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय (२०६०), महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि कार्यन्वयनको लागि तयार पारिएको राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६०, काठमाडौं
- महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, कानून अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्र
- राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८० पन्ध्रौं योजना, काठमाडौं।
- सर्वोच्च अदालत, सर्वोच्च अदालतबाट प्रकाशित बुलेटिनहरू।

लैङ्गिक असमानता तथा यौन दुर्व्यवहार रोकथामका लागि स्कूलका नवयुवाहरूको सशक्तीकरण: एक प्रयोगात्मक अध्ययन

प्रा.डा. रीता थापा, गोरख रेग्मी, बिन्दु पुन, सुनिताकुमारी चन्द, सरिता कार्की, दिपनारायण ठाकुर,
राजकुमार सुवेदी, (अन्वेषक, भाष्कर-तेजश्री स्मृति प्रतिष्ठान, काठमाडौं), डा. राधिका थपलिया, (अन्वेषक, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या
मन्त्रालय) विक्रान्त पाण्डे, (अन्वेषक, फाइटब्याक नेपाल, ललितपुर)

सारसंक्षेप

अध्ययनले देखाएअनुसार जुन समाजमा लैङ्गिक असमानता हुन्छ, त्यहाँ यौन दुर्व्यवहार पनि मौलाएको हुन्छ। यौन दुर्व्यवहार लैङ्गिक विभेदले निम्त्याउने तर लुकेछिपेको अमानवीय अपराध हो। हाम्रो पितृसत्तात्मक समाजमा लैङ्गिक भेदभाव र यौन दुर्व्यवहारको दुष्क्र सानै उमेरदेखि शुरु हुन्छ। लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार भनेको मानवता विरुद्धका दुई जघन्य जुम्ल्याहा अपराध हुन्। हाम्रो समाजमा यी दुवै व्याप्त छन्। सरकारको नीति र कानुनी हस्तक्षेपका बावजुद पनि यस्ता अपराधबाट असंख्य निमुखा बालबालिकाहरू पीडित भएको तथ्य विभिन्न अध्ययनरूले औल्याएका छन्। सन् २०१८ मा गरिएको लुम्बिनी प्रदेशको अध्ययनले सर्वोच्च अदालतमा ५ वर्षमा दर्ता भएका ४७२ यौन हिंसासम्बन्धी मुद्दाहरूमा ७४ प्रतिशत बाल यौन दुर्व्यवहार र त्यसमध्ये ३१ प्रतिशत दश वर्ष मुनिका बालबालिका पीडित थिए भने ८९ प्रतिशत उत्पीडक चिनेजानेका व्यक्ति नै थिए। नेपालमा स्कूल जाने बालबालिकामध्ये ६६ प्रतिशत ले कुनै न कुनै रूपमा शारीरिक हिंसा भोगेको देखाएको छ भने २२ प्रतिशतले शिक्षकबाट मानसिक हिंसा भोगेका छन्। प्रत्येक ४ बालिकाहरूमध्ये १ र प्रत्येक ६ बालकहरूमध्ये १ यौन दुर्व्यवहारबाट पीडित भएको वा त्यसको खतरामा छन्। आजको नेपालमा ९६ प्रतिशतभन्दा बढी बालबालिका स्कूलमा भर्ना हुनुको साथै देशको जनसंख्याको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा नवयुवाहरूले ओगटेको एक सुअवसर पनि हो। यदि यी आजका स्कूलका नवयुवाहरूलाई लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार/बलात्कारलाई प्रतिरोध गर्न सशक्त बनाउन सके, भोलिका नेपाली बालबालिका यस्ता मानवता विरुद्धका जघन्य अपराधबाट पीडित नहोलान्। यही भावी सोचमा, भाष्कर-तेजश्री स्मृति प्रतिष्ठानले लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथामका लागि नवयुवा विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक ज्ञान, सोच र सीपबारे सिकाइअघि र त्यसपछि भएको परिवर्तन मापन गर्ने उद्देश्य राखी यस अध्ययनको थालनी गरेको हो। तदानुसार लैङ्गिक असमानता; यौन दुर्व्यवहार; आत्मरक्षाको सीपको साथै मानसिक तनाव न्यूनीकरण गर्न प्रमाणित आफ्नो श्वास-प्रश्वासम सजग भै मौन बस्ने विधि-आनापाना सती समेटी एक एकीकृत स्व-अनुभवीय शैक्षिक उपकरण विकास यस गरी उक्त उपकरणलाई यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको थियो। यो शैक्षिक उपकरण नेपालको संविधान २०७२, सम्बन्धित ऐनहरू, र मानव अधिकारको सिद्धान्तमा आधारित हुनुको साथै हाल विद्यमान स्कूलमा समावेश गरिएको सामाजिक अध्ययन विषयवस्तु पाठ्यक्रमसँग समसामायिक छ।

अध्ययनमा सातै प्रदेशका ५२ सामुदायिक स्कूलबाट जम्मा ३६६१ विद्यार्थीहरू सहभागी भएका थिए। त्यसमध्ये २६ स्कूलका १८८० सहभागी प्रयोगात्मक नवयुवा विद्यार्थीहरूलाई एकीकृत स्व-अनुभवीय शैक्षिक उपकरण (प्रयोगात्मक समूह मार्फत् २४ घण्टाको सिकाइ गरिएको थियो भने अर्का २६ स्कूलका १७८१ नवयुवा

विद्यार्थीहरू) कन्ट्रोल समूह । उक्त सिकाइ तालिम नपाई अध्ययन विषयवस्तुबारे ज्ञान, सोच र सीपको मापनमा समावेश भएका थिए। यी दुवै समूहको अध्ययन अघि र पछिको विषयवस्तुबारे ज्ञान, सोच र सीप मापन एक पूर्व विकास गरिएको २२ बुँदे बेनामी प्रश्नावलीको प्रयोग गरेर तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो।

यस अध्ययनको नतिजा तथ्याङ्कीय किसिमले उत्साहजनक देखिएको छ। प्रत्यक्ष सिकाइ तालिममा सहभागी विद्यार्थीहरूमा) प्रयोगात्मक समूह (लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथाम गर्न आवश्यक ज्ञान, सकारात्मक सोच र सीपमा तथ्याङ्कीय रूपमा वृद्धि भएको पाइयो भने कन्ट्रोल समूहमा उक्त परिवर्तन न्यून देखिएको छ। प्रयोगात्मक समूहमा लिङ्ग तथा लैङ्गिकताबारे जानकारी भएका विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ६१ प्रतिशत, यौन दुर्व्यवहारलाई सही परिभाषित गर्न सक्ने विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ५१.९ प्रतिशत, आत्मरक्षासम्बन्धी ज्ञान र सीप भएका विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ८५ प्रतिशत, यौन दुर्व्यवहार सम्बन्धी उजुरी तथा कानुनी सजायका बारेमा सचेत विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ६५.३ प्रतिशत, लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथामका लागि सकारात्मक सोच भएका विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ४०.७ प्रतिशत, र मानसिक तनाव नियन्त्रण गर्ने आनापाना विधिको बारेमा सचेत विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ८७.४ प्रतिशत ले वृद्धि भएको देखियो। केवल २४ घण्टाको स्वअनुभवीय सिकाइमा अधिकांश सहभागी नवयुवा विद्यार्थीहरूमा लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार/ बलात्कारको प्रतिरोध गर्न आवश्यक ज्ञान, सकारात्मक सोच, मानसिक तनाव नियन्त्रण तथा आत्मरक्षा सीपमा तथ्यांकीय किसिमले वृद्धि भएको छ। यस अध्ययनले जनसंख्याको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा ओगटेका आजका स्कुलका नवयुवा विद्यार्थीहरू तर भोलिका नेतृत्व बलिया खम्बाहरूमा यस्ता कुरीतिहरूलाई जरैदेखि उखेल्न सकिने एक दिगो प्रमाणित बाटो अँल्याएको छ। यसले भोलिको नेपाली समाज यस्ता अमानवीय अपराधबाट मुक्त हुनसक्ने सम्भावना पनि सङ्केत गर्छ। लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथाम गर्नमा नवयुवा विद्यार्थीहरूलाई सशक्त बनाउन प्रमाणित यो एकीकृत स्व-अनुभवीय शैक्षिक उपकरणले स्कुल लगायत अन्य बहुक्षेत्रीय शैक्षिक कार्यक्रममा पनि समावेश गर्न सकिने सम्भावनाको अवसर देखाएको छ।

संक्षिप्त पृष्ठभूमि

अध्ययनले देखाए अनुसार जुन समाजमा लैङ्गिक असमानता हुन्छ, त्यहाँ यौन दुर्व्यवहार पनि मौलाएको हुन्छ (१)। यौन दुर्व्यवहार लैङ्गिक विभेदले निम्त्याउने तर लुके छिपेको अमानवीय अपराध हो यौन दुर्व्यवहार लैङ्गिक विभेदले निम्त्याउने तर लुके छिपेको अमानवीय अपराध हो (२, ३)। हाम्रो समाजमा यी दुवै व्याप्त छन्। लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार भनेको मानवता विरुद्धका दुई जघन्य जुम्ल्याहा अपराध हुन् (४)।

यस संदर्भमा, बालबालिका सबैभन्दा जोखिममा रहने शक्तिहीन निमूखा व्यक्तिहरू हुन्। सरकारको नीति र कानुनी हस्तक्षेपका बाबजुद पनि लैङ्गिक भेदभाव र यौन दुर्व्यवहारको दुष्चक्र सानै उमेर देखि शुरु हुन्छ। नेपालमा बालबालिकामा हुने यौन दुर्व्यवहार र हिंसाका घटनाहरू डरलाग्दो रूपमा बढ्दै गएको छ। सन् २०१८ मा लुम्बिनी प्रदेशको अध्ययनले सर्वोच्च अदालतमा ५ वर्षमा दर्ता भएका ४७२ यौन हिंसा सम्बन्धी मुद्दाहरूमा ७४ प्रतिशत बाल यौन दुर्व्यवहार र त्यसमध्ये ३१ प्रतिशत दश वर्ष मुनिका बालबालिका पीडित थिए भने ८९ प्रतिशत उत्पीडक चिनेजानेका व्यक्ति नै थिए (५)। नेपालमा स्कुल जाने बालबालिकामध्ये ६६ प्रतिशत ले कुनै न कुनै रूपमा शारीरिक हिंसा भोगेको देखाएको छ भने २२ प्रतिशत ले शिक्षकबाट मानसिक हिंसा भोगेका छन् भने २८ प्रतिशतले शारीरिक हिंसा र १५ प्रतिशतले सहपाठीबाट मानसिक हिंसा भोगेका छन् (६)। प्रत्येक ४ बालिकाहरूमध्ये १ र प्रत्येक ६ बालकहरूमध्ये १ यौन दुर्व्यवहारबाट पीडित भएको

वा त्यसको खतरामा छन् (७) भने २८ प्रतिशतले शारीरिक हिंसा रसन् २०१८ को एक अध्ययनले ७९.६ प्रतिशत महिला विद्यार्थीहरूले सार्वजनिक यातायातमा विभिन्न प्रकारका यौन दुर्व्यवहारको अनुभव गरेको पत्ता लगाएको छ। कुल छात्राहरूमध्ये, ६७.१ प्रतिशत ले शारीरिक यौन दुर्व्यवहार, ६१.२ प्रतिशत मौखिक यौन दुर्व्यवहार र ३४.६ प्रतिशत साङ्केतिक यौन दुर्व्यवहार भोगेका थिए। यी पीडितहरूमध्ये ४४.६ प्रतिशत ले उत्पीडकलाई गाली गरे, २९/१५ चुपचाप बसे, १७.३ प्रतिशत ले आफ्नो सवारी साधनबाट नजिकैको बस स्टेसनमा उत्रिए र बाँकी ९५ ले अन्य विभिन्न तरिकाले प्रतिक्रिया देखाए (८)। नेपाल भित्र र बाहिर भएको अध्ययनले समेत प्रारम्भिक जीवनमा यौन दुर्व्यवहारको शिकार हुनेहरूले दीर्घकालीन तनाव र डिप्रेसन जस्ता समस्या हुने देखाएको छ। सन् २०१५ मा नेपालका विद्यालयहरू मा आधारित विद्यार्थी स्वास्थ्य सर्वेक्षण ले १३.७ प्रतिशत विद्यालयका नवयुवाहरूले आत्महत्याको गम्भीर विचार गरिरहेको तथ्याङ्क देखाएको छ (९)। १५ प्रतिशतले सहपाठीबाट मानसिक हिंसा भोगेका छन्।

पुरुषहरूभन्दा महिलाहरूको घरेलु जिम्मेवारी बढी भएको देखाएको छ (१०)। पुरुषहरूले घरबाहिर ज्याला कमाउने काम बढी गर्ने भएकोले उनीहरू आर्थिक रूपमा बलियो हुन्छ। महिला र पुरुषहरू बीचको यस्तो असमान लैङ्गिक शक्ति सम्बन्ध यौन दुर्व्यवहारको जननी हो। शिक्षा, सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा पुरुष सरह महिलाहरूलाई समानभन्दा तल्लो व्यवहार गर्ने सामाजिक संस्कृतिले यौन दुर्व्यवहारलाई बढावा दिन्छ (३)। तसर्थ सरकारको नीति र कानुनी हस्तक्षेपका बाबजुद पनि लैङ्गिक भेदभाव र यौन दुर्व्यवहारको दुष्चक्र सानै उमेरमा शुरु हुन्छ र वयस्कता र त्यसपछि पनि जारी रहन्छ।

कक्षा ५ देखि १० सम्मका विद्यमान सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तकको समीक्षा गर्दा कक्षा ६ मा लैङ्गिक असमानता र मानव बेचबिखनका बारेमा संक्षिप्त उल्लेख बाहेक कक्षा ५ देखि १० सम्मको सामाजिक अध्ययनको पुस्तकमा सुरुमा यौन दुर्व्यवहार रोकथामको विषय स्पष्ट रूपमा नभएको भए पनि, तर भर्खरै परिमार्जन गरिएको सरकारी विद्यालयको पाठ्यक्रममा सान्दर्भिक विषयहरूमा लैङ्गिक भेदभाव र यौन दुर्व्यवहार निवारणसम्बन्धी पाठहरू समावेश गरिएको छ। किशोर स्वास्थ्य सम्बन्धी राष्ट्रिय मार्गनिर्देशिका पनि यौन र प्रजनन स्वास्थ्यमा केन्द्रित छ तर लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहारलाई छुटाएको छ।

यौन दुर्व्यवहारबाट आफूलाई जोगाउन विद्यालयका नवयुवाहरूलाई आवश्यक ज्ञान, सकारात्मक सोच र आत्मरक्षाका सीपहरूबाट सशक्त बनाउने सन्दर्भमा नेपालमा कुनै पनि मौलिक अध्ययन भएको देखिदैन। यस संदर्भमा आजको नेपालमा ९६ प्रतिशतभन्दा बढी बालबालिका स्कुलमा भर्ना (११) हुनुको साथै देशको जनसंख्याको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा ओगटेका समूह नवयुवाहरू (१२) भएकोले यो एक अवसर पनि हो। तसर्थ, लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथाम ज्ञान, सकारात्मक सोच र आत्मरक्षाका सीपबारे यी नवयुवाहरूमा सानो सकारात्मक परिवर्तन भए पनि यी जघन्य जुम्ल्याहा सामाजिक अपराधहरूलाई धेरै हदसम्म निश्चित रूपमा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ।

यही भावी सोच बोकी, भाष्कर(तेजश्री स्मृति प्रतिष्ठानले, दिवंगत मानवअधिकार अधिवक्ता तेजश्री थापाको पुनित स्मृतिमा सन् २०१९ डिसेम्बरमा तेजश्री स्कुल नवयुवा यौन दुर्व्यवहार प्रतिरोध सशक्तीकरण पहल अध्ययन शुरु गरेको थियो। यो अध्ययन विद्यालयका किशोरकिशोरीहरूलाई लैङ्गिक असमानता यौन दुर्व्यवहार आत्मरक्षाको सीप तथा मानसिक तनाव नियन्त्रण गर्न आफ्नो श्वास-प्रश्वासम सजग भै मौन बस्ने विधि आनापाना सतीबारे ज्ञान, मनोवृत्ति र सीपहरूद्वारा सशक्त बनाउनमा केन्द्रित थियो। यी सिकाइबाट स्कुलका विद्यार्थीलाई

समाजमा व्याप्त दुई मानव अधिकार अन्यायहरू, लैङ्गिक भेदभाव र यौन दुर्व्यवहार र बलात्कार र त्यसबाट हुने मानसिक तनावबाट जोगाउन सकिन्छ की भन्ने आकांक्षा अनुसार प्रतिष्ठानले लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथामका लागि नवयुवा विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक ज्ञान, सोच र सीपबारे सिकाइ अघि र त्यसपछि भएको परिवर्तन मापन गर्ने उद्देश्य राखी यस अध्ययन गरेको हो।

अध्ययनको विधि

यस प्रयोगात्मक अध्ययनमा सातै प्रदेशका ५२ सामुदायिक स्कुलका छात्रछात्रा गरी जम्मा ३६६१ नवयुवा विद्यार्थीहरू सहभागी भएका थिए। त्यसमध्ये २६ स्कुलका १८८० नवयुवाहरूमा ९प्रयोगात्मक समूह ० शैक्षिक उपकरणमार्फत् २४ घण्टाको सिकाइ गरिएको थियो भने अर्का २६ स्कुलका १७८१ नवयुवाहरू (कन्ट्रोल समूह) ले उक्त सिकाइ तालिम नपाई अध्ययन विषयवस्तुबारे ज्ञान, सोच र सीपको मापनमा समावेश भएका थिए। यद्यपि प्रयोगात्मक र कन्ट्रोल विद्यालयहरू एउटै नगरपालिकामा भए पनि, उक्त विद्यालयहरू बीचको दूरीत्व समिश्रण रोकन सकिने गरी सुनिश्चित गरिएको थियो। यस अध्ययनको लागि विद्यालय छनोट गर्दा केही पूर्व निर्धारित मापदण्डहरूको आधारमा गरिएको थियो, जस्तै सातै प्रदेशका सामुदायिक विद्यालयहरू; जिल्ला शिक्षा कार्यालय र स्थानीय सरकार-नगरप्रमुखहरूको सुझाव; कक्षा ८ र ९ का विद्यार्थी भएको; अन्य संस्थाहरूद्वारा यौन दुर्व्यवहार रोकथाम कार्यक्रम लागु नभएको; प्रशिक्षकहरूको तालिमको लागि दुई जना शिक्षक नियुक्त गर्ने विद्यालयको प्रतिबद्धता।

तालिका १ : प्रदेश अनुसार अध्ययनमा सहभागी विद्यार्थी

प्रदेश	प्रयोगात्मक समूह		कन्ट्रोल समूह	
	तालिमअघि	तालिमपछि	तालिमअघि	तालिमपछि
प्रदेश १	१८६ (९.९%)	१८६ (१०.२%)	१५० (८.४%)	१५० (८.४%)
मधेश	३३१ (१७.६%)	३३१ (१८.१%)	२८४ (१५.९%)	२८४ (१५.९%)
बागमती	२३६ (१२.६%)	२३५ (१२.८%)	२१२ (११.९%)	२१२ (११.९%)
गण्डकी	२०९ (११.१%)	१४० (७.६%)	२८७ (१६.१%)	२८५ (१५.९%)
लुम्बिनी	२७० (१४.४%)	२७१ (१४.८%)	३०६ (१७.२%)	३०६ (१७.१%)
कर्णाली	३६७ (१९.५%)	३३४ (१८.२%)	१९६ (११.०%)	१६२ (९.१%)
सुदूरपश्चिम	२८१ (१४.९%)	३३५ (१८.३%)	३४६ (१९.४%)	३८८ (२१.७%)
कुल	१८८० (१००%)	१८३२ (१००%)	१७८१ (१००%)	१७८७ (१००%)

एकीकृत स्वअनुभवीय शैक्षिक उपकरणको विकास

यस प्रयोगात्मक सिकाइ मोड्युलका सामग्रीहरू नेपालको संविधान २०१५ (१३), नेपाल मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन २०१७, सम्बन्धित कानुनी प्रावधानहरू र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार घोषणापत्र लगायतका नेपालको बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०१८ सँग मिल्दोजुल्दो छ। साथै, निर्मला पन्त (१४), भागीरथी भट्ट (१५) र सम्झना विक (१६) जस्ता केही वास्तविक दुःखद घटनाहरू सहित कार्ड खेल (१७), र असल र खराब छुवाई (६) जस्ता केही सान्दर्भिक प्रमाणित सिकाइ उपकरणहरू समावेश गरिएको थियो।

प्रतिष्ठानले यस अध्ययनका लागि एकीकृत स्व-अनुभवीय शैक्षिक उपकरणको विकास मानव अधिकार अधिवक्ताहरू, नेपाल प्रहरी सामुदायिक साझेदारी कार्यक्रम, फाइटव्याक नेपाल जस्ता सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको परामर्श र सहकार्यमा सन् २०१९ मा सुरु गरेको थियो। यसमा मानवअधिकारकर्मी, सेभ द चिल्ड्रेन नेपाल, सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक, स्थानीय निर्वाचित जनप्रतिनिधि र विभिन्न विज्ञहरू समेत सहभागी गराईएको थियो। यस प्रक्रियाले केही सामुदायिक विद्यालयहरूका नवयुवाहरू समेटी गरिएको आधारभूत सर्वेक्षणको माध्यमबाट प्राप्त जानकारी लागायत सामुदायिक विद्यालयको विद्यमान पाठ्यक्रमको समीक्षा, विद्यार्थीहरूबीच हुने यौन दुर्व्यवहार र लैङ्गिक असमानताको क्षेत्रमा विगतका अध्ययनहरूको गहन समीक्षा विश्लेषण समावेश गरेको थियो। यी सबैबाट प्राप्त जानकारी, ज्ञान, सुझावहरूलाई समेटी यो एकीकृत स्व-अनुभवीय शैक्षिक उपकरण (मोड्युल) विकास गरिएको थियो। यस एकीकृत स्व-अनुभवीय शैक्षिक उपकरणले अंगालेका तीन अंतरसम्बन्धित पाटाहरू: लैङ्गिक असमानता, यौन दुर्व्यवहार/बलात्कार र आत्मरक्षा हुन्। यस शैक्षिक उपकरणको श्रृंखलावद्ध रूपमा विभिन्न पालिकाका स्कुलहरूमा अग्रिम परीक्षण गरिएको थियो।

पहिलो स्वअनुभवीय शैक्षिक उपकरण मोड्युलले मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट लैङ्गिक असमानता रोक्न, यसको यौन दुर्व्यवहारसँग को अंतरसम्बन्ध, मानव विकासमा यसको नकारात्मक प्रभाव, र व्यक्तिगत र सामुदायिक स्तरमा यसको रोकथामका उपायहरू स्वअनुभवीय सिकाइ प्रस्तुत गरिएको थियो। त्यस्तै, दोस्रो स्वअनुभवीय शैक्षिक उपकरण मोड्युलले सन् २०१८ को नेपालको कानूनले परिभाषित गरेको यौन दुर्व्यवहारबलात्कार रोक्न र मानवता विरुद्धको अपराध, यसका जोखिम र नकारात्मक प्रभावहरू, सम्भावित जोखिम पहिचान, परिस्थितिजन्य सचेतना, सहयोग खोज्ने जस्ता रोकथामका उपायहरू सहित मानव अधिकारको दृष्टिकोण र साथै मानसिक तनाव न्यूनीकरण गर्न आफ्नो श्वास-प्रश्वासप्रति सजग भै मौन बस्ने विधि अपनाई सिकाइ प्रस्तुत गरिएको थियो (१८, १९)। तेस्रो स्व-अनुभवीय शैक्षिक उपकरण मोड्युल आत्मरक्षा कला हामीले फाइटव्याक नेपालसँग साझेदारी प्रस्तुत गरिएको थियो। फाइटव्याक नेपालको आत्मरक्षा सम्बन्धित शैक्षिक सामग्री स्पिरिङ्ग एक्सेलेरेटर कार्यक्रम अन्तर्गत कोफी इन्टरनेशनलले स्वतन्त्र मूल्याङ्कन गरेको थियो (२०), जसले स्कुल नवयुवाहरूमा धेरै सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको देखाएको छ। यस शैक्षिक उपकरण ले मुख्यतया आत्मरक्षा विधिहरू जस्तै वार्म-अप, कराउने खेल, एस.ओ.एस. ब्लक, कमजोर लक्ष्य पहिचानस आक्रामक कौशल प्रशिक्षणस अवस्थागत रक्षात्मक सीपहरू जस्तै पछाडिबाट कपाल समात्ने, अगाडिबाट घाँटी समात्ने, पछाडिबाट बलपूर्वक अँगालो हाल्ने (२१, २२) र दैनिक प्रयोगका वस्तुहरूलाई हतियारका रूपमा कसरी प्रयोग गर्ने पनि समावेश गरी सिकाइएको थियो। यसका साथै परिस्थितिजन्य प्रतिरक्षा तालिम र दैनिक प्रयोग हुने कलम, कापी, झोला, खास्टो जस्ता दैनिक उपभोग्य वस्तुलाई आत्मरक्षाका लागि हतियारको रूपमा प्रयोग गर्न सिकाइएको थियो (२३)।

यी प्रत्येक तीन स्वअनुभवीय शैक्षिक उपकरण मोड्युललाई पाँच चरणिय सिकाइ चक्रको पालना गरी प्रस्तुत गरिएको थियो (२४)। यसरी पाँच चरणमा प्रस्तुत गरिएका यी शैक्षिक उपकरण-मोड्युलहरूले विद्यार्थीहरूलाई रमाईलो पाराले सरलताबाट आफ्नै प्रत्यक्ष अनुभवीय गहनताको सिकाइ गर्न सहजीकरण गरेको थियो।

नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषदबाट सन् २०२१ मे १६ तारिखमा नैतिक स्वीकृति (ERB प्रोटोकल दर्ता नम्बर २२१/२०२१ P) प्राप्त गरेपछि अनुसन्धान शुरु गरिएको थियो। तालिम गर्नु अघि, विद्यालयहरू, अभिभावकहरू र विद्यार्थीहरूको लिखित सहमतिहरू प्राप्त गरियो। कार्यक्रमको दिगोपन र भविष्यको स्केलिङका लागि प्रत्येक विद्यालयबाट दुई जना शिक्षकले प्रशिक्षक तालिममा सहभागी भएका थिए। तालिम चार दिन सम्म

चल्यो जसमा २४ सिकाइ घण्टाको सिकाइ गरिएको थियो। आत्मरक्षाको सैद्धान्तिक अवधारणाहरू कक्षाकोठामा सिकाइयो भने प्रयोगात्मक सत्रहरू हल वा खेल मैदानमा सञ्चालन गरिएको थियो। अन्तिम तालिम पूरा गरेपछि प्रयोगात्मक र कन्ट्रोल समूह दुवैमा उही २२ प्रश्नहरू समावेश भएको बेनामी प्रश्नावली प्रयोग गरेर तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो। प्रश्नावलीको वैधता र विश्वसनीयता सुनिश्चित गर्न अध्ययन समीक्षा र अग्रिम परीक्षण गरिएको थियो।

तालिका २: ज्ञान, सकारात्मक सोच र सीपका आयामहरू

क्र.सं.	ज्ञान, सकारात्मक सोच र सीपका आयामहरू	विषयवस्तु
१	लिङ्ग तथा लैङ्गिकताबारे ज्ञान	गर्भमा बच्चाको लिङ्ग निर्धारण गर्न आमाबाबुको भूमिका छ्छाउपडी - एक पितृसत्तात्मक सांस्कृतिक मान्यता लैङ्गिक अवधारना - यौन दुर्व्यवहारको कारण
२	यौन दुर्व्यवहार सम्बन्धी ज्ञान	यौन दुर्व्यवहारलाई परिभाषित गर्दै, नराम्रो स्पर्श, यौन दुर्व्यवहार रबलात्कारलाई मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने अपराधको रूपमा पहिचान गर्ने
३	आत्मरक्षा सम्बन्धी ज्ञान र सीप	आत्मरक्षा विधिबारे सुनेको, अपराधीको अति संवेदनशील अंग पहिचान गर्ने, सामूहिक आक्रमणबाट बच्न सक्ने, आत्मरक्षा विधिको नाम दिन सक्ने, दैनिक प्रयोग गर्न सकिने सामग्रीलाई हतियारको रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने
४	यौन दुर्व्यवहार सम्बन्धी उजुरी तथा कानुनी सजायका बारेमा ज्ञान	यौन दुर्व्यवहारलाई रोकथाम गर्न जान्ने, आफ्नो सुरक्षाको लागि आत्मरक्षा उपायहरू बताउन सक्षम, यौन दुर्व्यवहारलाई प्रतिवेदन गर्न आपतकालीन हेलपलाइनबारे जानकारी भएको, १० वर्ष मुनिका बालबलात्कारको कानुनी सजाय, यौन दुर्व्यवहारलाई उजुरी गर्न सक्षम, उजुरीका उपायहरू जान्ने
५	लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथामका लागि सकारात्मक सोच	विभिन्न छ नकारात्मक भाष्यहरू <ul style="list-style-type: none"> • बुबा वा श्रीमानले भनेको हुनुपर्छ। • यदि छोरा सन्तान जन्मेन भने पतिले छोराको लागि अर्को महिलासँग विवाह गर्न सक्छन्। • महिलाहरू जैविक रूपमा पुरुषको तुलनामा कमजोर हुन्छन्। • सामाजिक मापदण्डहरू विरुद्ध जीवनशैली बिताउनु /आधुनिक पोशाक लगाउनाले यौन दुर्व्यवहारलाई आमन्त्रित गर्न सक्छ। • महिनावारीको समयमा छ्छाउपडी प्रथा बमोजिम-छुट्टै नबस्नु पाप हो। • परिवारका सदस्यले यौन दुर्व्यवहारका घटनाहरूलाई उजुरी नगरेको न्यायोचित छ।
६	मानसिक तनाव नियन्त्रण गर्ने आनापाना विधिको ज्ञान	जुनसुकै समयमा, कहीं पनि, र पैसा नतिरी तनाव कम गर्ने विधि जान्ने

नतिजा

अध्ययनमा सहभागी नवयुवा विद्यार्थीहरूको औसत उमेर १४.७५ वर्ष थियो। पुरुषको (४२.७ प्रतिशत) तुलनामा महिला (५७.३ प्रतिशत) विद्यार्थीहरूको संख्यामा बढी थिए। विद्यार्थीहरूको सबैभन्दा ठूलो अनुपात ब्राह्मणरक्षेत्री (४४.३ प्रतिशत), तत्पश्चात जनजाति (३१.४ प्रतिशत), दलित (१६.४ प्रतिशत), र अन्य मधेशी जातजाति (२.८ प्रतिशत) रहेका थिए।

यस अध्ययनको नतिजा तथ्याङ्कीय किसिमले उत्साहजनक देखिएको छ। प्रत्यक्ष सिकाइ तालिममा सहभागी विद्यार्थीहरू (प्रयोगात्मक समूह) मा लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथाम गर्न आवश्यक ज्ञान, सकारात्मक सोच र सीपमा तथ्याङ्कीय रूपमा वृद्धि भएको पाइयो भने कन्ट्रोल समूहमा उक्त परिवर्तन न्यून देखिएको छ।

प्रयोगात्मक समूहमा लिङ्ग तथा लैङ्गिकताबारे जानकारी भएका विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ६१५, यौन दुर्व्यवहारलाई परिभाषित गर्न सक्ने विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ५१.९५, आत्मरक्षा सम्बन्धी ज्ञान र सीप भएका विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ८५.५, यौन दुर्व्यवहार सम्बन्धी उजुरी तथा कानुनी सजायका बारेमा सचेत विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ६५.३५, लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथामका लागि सकारात्मक सोच भएका विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ४०.७५, र मानसिक तनाव नियन्त्रण गर्ने आनापाना विधिको बारेमा सचेत विद्यार्थीहरूको अनुपातमा ८७.४५ ले वृद्धि भएको देखियो।

तालिका ३: नतिजा

आयामहरू	प्रयोगात्मक समूह			कन्ट्रोल समूह			भिन्नतामा भिन्नता (प्रतिशत)
	तालिमअधि	तालिमपछि	प्रतिशत परिवर्तन	तालिमअधि	तालिमपछि	प्रतिशत परिवर्तन	
लिङ्ग तथा लैङ्गिकताबारे ज्ञान	१६७ (८.९%)	१२८१ (६९.९%)	६१.०%	१७८ (१०.०%)	२५१ (१४.०%)	४.०%	५७.०%
यौन दुर्व्यवहार सम्बन्धी ज्ञान	४०९ (२१.८%)	१३५० (७३.७%)	५१.९%	४५४ (२५.५%)	५९५ (३३.३%)	७.८%	४४.१%
आत्मरक्षा सम्बन्धी ज्ञान र सीप	११२ (६.०%)	१६६८ (९१.०%)	८५.०%	२३१ (१३.०%)	३०८ (१७.२%)	४.२%	८०.८%
यौन दुर्व्यवहार सम्बन्धी उजुरी तथा कानुनी सजायका बारेमा ज्ञान	४३४ (२३.१%)	१६१९ (८८.४%)	६५.३%	५५१ (३०.९%)	६४४ (३६.०%)	५.१%	६०.२%
लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथामका लागि सकारात्मक सोच	७८२ (४१.६%)	१५०७ (८२.३%)	४०.७%	८६८ (४८.७%)	८८६ (४९.६%)	०.९%	३९.८%
मानसिक तनाव नियन्त्रण गर्ने आनापाना विधिको ज्ञान	१४ (०.७%)	१६१४ (८८.१%)	८७.४%	११ (०.६%)	१२ (०.७%)	०.१%	८७.३%

विद्यालयका शिक्षक र विद्यार्थीहरूसँग तालिमपछि अन्तर्वार्ता लिईएको थियो। उनीहरूको अनुभवको संस्लेषण यस प्रकार रहेको छ।

लैङ्गिक मान्यता र पितृसत्तात्मक सोचाइबारे बुझाइ : अधिकांश शिक्षक र विद्यार्थीहरूले तालिमले उनीहरूलाई प्रचलित पितृसत्तात्मक मूल्यमान्यताको आधारमा रहेको लैङ्गिक मान्यताहरू बुझ्न र अझ बढी सचेत हुन सक्षम बनाएको बताए। उनीहरूले आफ्नो परिवार र समाजमा हुने यस्ता विभेदकारी व्यवहारलाई रोक्न पहल गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरे।

यौन दुर्व्यवहारको पहिचान तथा उजुरीबारे : विद्यार्थी र शिक्षक दुवैले तालिमले उनीहरूलाई विभिन्न प्रकारका यौन दुर्व्यवहारहरू पहिचान गर्न र आत्मरक्षा र तनाव सामना गर्ने सीपहरू प्रयोग गरेर रोकथाम गर्न प्रभावकारी रूपमा सक्षम बनाएको बारम्बार व्यक्त गरे। एक विद्यार्थीको शब्दमा, सार्वजनिक यातायातमा यात्रा गर्दा, सहचालकले मलाई अनुचित रूपमा छुने गर्थे। त्यतिबेला मैले चिन्न सकिन। अब, म यसलाई यौन दुर्व्यवहारको रूपमा सजिलै चिन्न सक्छु। जतिसुकै ठूलो होस् वा सानो, अपराध अपराध नै हो, त्यसैले यस्तो व्यवहार सहनु हुन्न म सबैलाई अनुरोध गर्दछु।" एक अर्को विद्यार्थीले भने, "यौन दुर्व्यवहार त्यस्तो चीज हो जसले मलाई असहज बनाउँछ। जस्तो कि कसैले हामीलाई यौन आसयले हेर्छ, हामीलाई छोयो, र अश्लील तस्बिरहरू देखाउँछ, बाटोमा हिँड्दा सांकेतिक भाषामा पनि यौन दुर्व्यवहार गर्छ। अहिले मैले बुझेको छु कि बलात्कार भनेको जबरजस्ती यौनसम्पर्क मात्र होइन, १८ वर्ष मुनिका बालिकाको मञ्जुरीमा यौन सम्पर्क गर्नु पनि हो। म आफूलाई पछ्याडिको कपाल समात्न र अगाडि घाँटी समात्ने आत्मरक्षा प्रविधिहरू प्रयोग गरेर छुटाउन आत्मविश्वास महसुस गर्छु"।

यौन अपराध विरुद्धको कानुनी प्रावधानको बारेमा : शिक्षक र विद्यार्थी दुवैले यौन दुर्व्यवहार र बलात्कारका लागि विद्यमान कानुनी सजायहरू उनीहरूमध्ये अधिकांशका लागि पूर्णरूपमा नयाँ र महत्त्वपूर्ण कुरा भएको स्वीकार गरे। धेरैजसो सहभागीहरूले तालिमले आफ्नो आत्मविश्वास बढाएको बुझे। विद्यार्थीहरूको सुधारिएको ज्ञान, मनोवृत्ति, र सीपहरूको भावना तालिमले लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार जस्ता संवेदनशील विषयहरूका बारेमा विद्यार्थीहरूको विद्यमान ज्ञानलाई व्यवहारिक सिकाइसँगै सुधार गर्न सक्षम भएको सबै सहभागी शिक्षकहरूले महसुस गरेका थिए।

निष्कर्ष

केवल २४ घण्टाको स्वअनुभवीय सिकाइमा अधिकांश सहभागी नवयुवा विद्यार्थीहरूमा लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार र बलात्कारको प्रतिरोध गर्न आवश्यक ज्ञान, सकारात्मक सोच, मानसिक तनाव नियन्त्रण तथा आत्मरक्षा सीपमा तथ्यांकीय किसिमले वृद्धि भएको छ। यस अध्ययनले जनसंख्याको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा ओगटेका आजका स्कुलका नवयुवाहरू तर भोलि समाजका बलिया नेतृत्व खम्बाहरूमा यस्ता कुरीतिहरूलाई जर्दै देखि उखेल्न सकिने एक दिगो प्रमाणित बाटो औँल्याएको छ। त्यो हो स्कुलको बाटो। यसले भोलिको नेपाली समाज यस्ता अमानवीय अपराधबाट मुक्त हुन सक्ने सम्भावना पनि सङ्केत गर्छ। लैङ्गिक असमानता र यौन दुर्व्यवहार रोकथाम गर्न प्रमाणित यी स्वअनुभवीय सिकाइ स्कुल लगायत अन्य बहुक्षेत्रीय शैक्षिक कार्यक्रममा पनि समावेश गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ।

यस अध्ययनमा सहभागी विद्यालयका शिक्षकहरूको स्वतःफूर्त उत्प्रेरित सहभागिता र वहाँहरूले यस कार्यक्रमको प्रभावकारिताबारे व्यक्त गरेका सकारात्मक अनुभवहरू यस अध्ययनले देखाएको दिगो बाटोको निरन्तरतामा निश्चय पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका हुनेछन्।

सन्दर्भ सामग्री

1. Yodanis CL. Gender inequality, violence against women, and fear: a cross-national test of the feminist theory of violence against women. *J Interpers Violence*. 2004 Jun;19(6):655-75.
2. United Nations. Universal Declaration of Human Rights [Internet]. 1948. Available from: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
3. Our Watch. The link between gender inequality and violence against women [Internet]. Melbourne, Australia; 2022. Available from: <https://action.ourwatch.org.au/what-is-prevention/the-link-between-gender-inequality-and-violence-against-women/>
4. Katharine Q. Seelye. Tejshree Thapa, Defender of Human Rights in South Asia, Dies at 52 [Internet]. *The New York Times*. 2019. Available from: <https://www.nytimes.com/2019/03/29/obituaries/tejshree-thapa-dead.html>
5. Sexual Violence as Social Disease: A Medico-Legal Analysis of High Court Cases in Nepal [Internet]. 2018. (Health Policy Discussion Series Jointly Organized with People's Health Movement (PHM) in Nepal). Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=DRHivn7ggO8>
6. Unicef. Zero Tolerance: Gender based violence free schools [Internet]. USAID; 2014. Available from: https://2012-2017.usaid.gov/sites/default/files/documents/1861/Nepal_Zero-Tolerance-Fact-Sheet_FINAL.pdf
7. Nepal Police, Women and Children Welfare Center. Child Sexual Abuse, Crime Investigation and Management: A handbook. 2008.
8. Mishra D, Lamichhane J. Experience of sexual harassment in public transport among female health science students: A cross sectional study of Kathmandu, Nepal. *J Manmohan Meml Inst Health Sci* [Internet]. 2018 Sep 22 [cited 2023 Jan 4];4(1):20-32. Available from: <https://www.nepjol.info/index.php/JMMIHS/article/view/21134>
9. Aryal KK, Bisfa B, Khadka BB, Pandey AR, Mehta R, Jha BK, et al. Global School based Student Health Survey, Nepal, 2015 [Internet]. Nepal Health Research Council; 2017. Available from: <https://nhrc.gov.np/wp-content/uploads/2017/10/Ghsh-final-with-cover-and-anex.pdf>
10. Thapa S, Davey J, Waszak C, Bhadra R. Reproductive Health Needs of Adolescents and Youth in Nepal Insights from a Focus-Group Study Reproductive Health Needs of Adolescents and Youth in Nepal Insights from a Focus-Group Study. 2001.
11. Education Sanjal. 96 percent of school going children admitted [Internet]. 2018 [cited 2024 Mar 12]. Available from: <https://edusanjal.com/news/96-percent-school-going-children-admitted/>
12. National Statistics Office. National Population and Housing Census 2021 [Internet]. Government of Nepal; 2023. Available from: <https://censusnepal.cbs.gov.np/>
13. Government of Nepal. The Constitution of Nepal [Internet]. 2015. Available from: <https://lawcommission.gov.np/en/wp-content/uploads/2021/01/Constitution-of-Nepal.pdf>
14. Wikipedia contributors. Rape and murder of Nirmala Panta [Internet]. Wikipedia, The Free Encyclopedia. 2018 [cited 2023 Jan 11]. Available from: https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Rape_and_murder_of_Nirmala_Panta&oldid=1065094908

15. NepalPress. Bhagirathi strangled to death after being raped [Internet]. 2021. Available from: <https://english.nepalpress.com/2021/02/17/bhagirathi-strangled-to-death-after-being-raped/>
16. Setopati. Samjhana BK murdered after rape: Autopsy report [Internet]. Setopati. 2020. Available from: <https://en.setopati.com/social/154012>
17. Barker G, Nascimento M, Ricardo C. Engaging men and boys in changing gender-based inequity in health: Evidence from programme interventions [Internet]. World Health Organization; 2007. Available from: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43679/9789241595490_eng.pdf
18. Hanson, R., Mendius, R. Buddha's brain: the practical neuroscience of happiness, love & wisdom. New Harbinger Publications; 2009.
19. Thapa R, Subedi RK, Regmi G, Thapaliya R, Vaidya A, Karki BB. Self-Reported Changes in Risk Behaviours of Cardiovascular Diseases among School Adolescents in Nepal: Application of an Integrated Experiential Learning Approach. Glob Heart [Internet]. 2020 May 21 [cited 2023 Feb 13];15(1):40. Available from: <http://globalheartjournal.com/articles/10.5334/gh.818/>
20. Howcast. How to Escape a Back Choke Hold [Internet]. 2013. Available from: https://youtu.be/7XI1uAdr_s4
21. Howcast. How to Escape a Bear Hug Self-Defense [Internet]. 2013. Available from: <https://youtu.be/DIYxxuK5MLg>
22. Wiseman J "Lofty." The SAS Self-Defense Handbook: A Complete Guide to Unarmed Combat Techniques. First Edition. Lyons Press; 2000. 156 p.
23. Mcleod S. Kolb's Learning Styles and Experiential Learning Cycle [Internet]. 2010. Available from: <https://www.simplypsychology.org/learning-kolb.html>

जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक विपद् र महिलाका सवाल

मीना मरासिनी *

सारांश

जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक विपद्को मुद्दा समकालीन विश्वका सर्वाधिक चासो तथा चिन्ताका विषय हुन्। यी दुई विषय एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित विषय पनि भएको तथा मानिसको अस्तित्व, विकास र मुलुकहरूको आर्थिक समुन्नतिसँग समेत जोडिएको हुनाले विश्व राजनीति, कूटनीति तथा पर्यावरणीय मञ्चहरूमा कहिल्यै नछुट्ने एजेण्डाको रूपमा समावेश हुने गरेका छन्। विश्व उष्णीकरण तथा जलवायु परिवर्तनका असरहरू गम्भीर बन्दै गएका र त्यसैगरी प्राकृतिक विपद्हरूबाट हुने क्षतिमा समेत बढोत्तरी हुँदै गएको परिप्रेक्ष्यमा यसका बहुआयामहरूलाई पहिचान गरी सम्बोधन गर्नु अत्यावश्यक भएको छ। जलवायु परिवर्तनबाट सिर्जित असर तथा विपद्बाट हुने क्षति वा जोखिम स्वघटित तथा तटस्थ घटना भए तापनि यसको असर तटस्थ नहुने र पुरुषको तुलनामा महिलामा बढी प्रभाव पर्ने कुरा विभिन्न अनुसन्धानहरूले देखाएका छन्। कुनै पनि विपद्मा परी महिला तथा बालबालिकाले ज्यान गुमाउने जोखिम पुरुषको तुलनामा १४ गुणाले धेरै हुने र जलवायुजन्य विपद्का कारण विस्थापित हुने मानिसहरूमध्ये ८० प्रतिशत र ज्यान गुमाउनेमध्ये ८९ प्रतिशत महिला हुने गरेको तथ्यले जलवायु परिवर्तन र विपद्को विषयमा कुरा गर्दा यसको लैङ्गिक आयामलाई नजरअन्दाज गर्न नहुने यथार्थलाई इङ्कित गर्दछ। त्यसैले वातावरण व्यवस्थापन, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण तथा विपद् व्यवस्थापनजस्ता विषयहरूमा महिलाको सार्थक सहभागिता र लैङ्गिक सवालको यथोचित सम्बोधन हुनु आवश्यक छ।

विषय प्रवेश

दीर्घकालमा हुने वर्षा, तापक्रम, वायु, आद्रता र वायुमण्डलीय चापमा हुने अनपेक्षित तथा प्रतिकूल परिवर्तन नै जलवायु परिवर्तन हो। कुनै पनि ठाउँमा लामो समयसम्म औसत वर्षा र तापक्रममा आएको परिवर्तनलाई जलवायु परिवर्तन भनिन्छ र यस्तो परिवर्तन दशकौं वा सय वर्षभन्दा बढीको अवधिमा भएको हुनुपर्दछ। जलवायु परिवर्तनले जलवायुका कैयौं पक्षलाई प्रभावित तुल्याउँछ, जस्तै वर्षाको सही पूर्वानुमान गर्न सकिँदैन, ऋतुजन्य मौसमको ढाँचा बदलिन्छ, विषम प्रकृतिका मौसमजन्य घटना (जस्तै: भारी हिमपात हुनु, सुख्खा खडेरी पर्नु, उष्ण र ठण्डी वायुभाटा पैदा हुनु, अचानक हिमताल फुट्नु, अधिक बेमौसमी वर्षा, अतिवृष्टि, अनावृष्टि तथा खण्डवृष्टि आदि) को सम्भावना बढाइदिन्छ। दलदल गरिबीका कारण संकटासन्नता थप जटिल बनेको छ। नेपालमा वार्षिक वर्षाचक्रमा हेरफेर, लामो समयसम्म खडेरी पर्ने तथा तीव्र वर्षात् हुने गरेको छ। सन् १९७४-२०१४ सम्ममा नेपालको तापक्रम औसत ०.५६ डिग्री सेल्सियसले बढेको देखिन्छ। त्यसै गरी विपद् भन्नाले कुनै

* समाजसेवी तथा स्तम्भकार

स्थानमा आपत्कालीन अवस्था सिर्जना भई जन वा धनको क्षतिको साथै जीवनयापन र वातावरणमा प्रतिकूल असर पर्ने प्राकृतिक वा गैरप्राकृतिक संकटको अवस्था हो। प्राकृतिक रूपमै वा मानवजन्य क्रियाकलापको परिणामस्वरूप विकसित हुने घटना जसबाट मानिसको काबु बाहिरको परिस्थिति सिर्जना भई धनजनको क्षति हुने तथा सार्वजनिक पूर्वाधार र जीवनाधार संरचना समेतमा असर पुग्छ, त्यसलाई विपद् भनिन्छ। विपद् स्वभावैले अप्रत्यासित, अकल्पनीय र बहुआयामिक असर पर्ने खालको हुन्छ। यसरी हेर्दा जलवायु परिवर्तन र विपद् दुबै वर्तमान विश्वका ज्वलन्त मुद्दाहरू हुन् र बहुआयामिक तथा प्रभावग्राही विषय बनिरहेका छन्। यी दुबै विषय सारतः प्राकृतिक घटनाचक्रका उपक्रम भएका कारणले यसका प्रतिकूल असरहरूबाट सम्पूर्ण मानवजाति तथा पर्यावरण अछुतो रहनसक्ने कुरा असम्भव नै हुन्छ। तर विपद् र जलवायु परिवर्तन दुबैमा होचोको मुखमा घोचो भन्ने उखानको चरितार्थ हुने गरेको छ र गरीब मुलुकहरूका साथै कमजोर तथा सीमान्तकृत वर्ग तथा समुदायहरू यसको बढ्ता मारमा पर्ने गरेका छन्।

तथ्यले के भन्छ ?

जलवायु परिवर्तनका प्रतिकूल असरका साथै बाढी, पहिरो, भूकम्प, आँधीबेहेरीजस्ता प्राकृतिक विपद्हरूबाट महिला र पुरुष तथा बालबालिकाहरूमा पर्ने प्रभावका साथै विपद्बाट तत्तत् वर्गमा पर्ने क्षतिको परिमाण र गहनता समेत फरक फरक हुने विश्वव्यापी तथ्यहरूले देखाएका। सन् २००४ मा हिन्द महासागरमा आएको सुनामीलाई यसको सबैभन्दा प्रष्ट सबूत मान्न सकिन्छ। तथ्याङ्क अनुसार उक्त सुनामीमा ज्यान गुमाउने २ लाख ३० हजार जनामध्ये ७० प्रतिशत महिला थिए। कुनै पनि विपद्मा परी महिला तथा बालबालिकाले ज्यान गुमाउने जोखिम पुरुषको तुलनामा १४ गुणाले धेरै हुने युएनडिपीको एक प्रतिवेदनले देखाएको छ। अक्सफामको एक प्रतिवेदन अनुसार सन् २००४ मा गएको सुनामीका क्रममा श्रीलंका, भारत तथा इण्डोनेसियामा ज्यान जोगाउन सफल महिलाको तुलनामा पुरुषको संख्या तेब्बर बढी थियो। त्यसै गरी संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रम (युएनइपी) को एक प्रतिवेदन अनुसार विश्वमा जलवायुजन्य विपद्का कारण विस्थापित हुने मानिसहरूमध्ये ८० प्रतिशत महिला हुने गरेका छन् भने जलवायुजन्य प्राकृतिक विपद्बाट ज्यान गुमाउनेमा ८९ प्रतिशत महिला छन्। यी तथ्याङ्कले विपद् तथा जलवायु संकट लैङ्गिक तटस्थ नरहेको र महिला तथा छोरीहरू जलवायु परिवर्तनका घातक असरहरूको सर्वाधिक जोखिममा रहनुका साथै विपद्बाट ज्यान गुमाउनेमा अग्रपंक्तिमा रहेको देखाउँदछ।

जलवायु परिवर्तनको असर महिलामा किन धेरै ?

जलवायु परिवर्तनका असरहरू सर्वत्र अनुभव गरिए तापनि यसबाट पर्ने प्रभावको असर व्यक्ति, परिवार र समुदायको अनुकूलन क्षमता र संकटासन्नताको आधारमा असमान हुने र विद्यमान अवस्थामा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनैतिक विभेदको सामना गरिरहेको निश्चित समुदाय तुलनात्मक रूपमा बढी प्रभावित हुने गरेको तथ्य विश्वव्यापी रूपमा स्वीकारिएको छ। नेपालमा जलवायु परिवर्तनको असर र प्रभाव विशेष गरी महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, अल्पसंख्यक र सीमान्तकृत समुदाय तथा भौगोलिक विकटताका क्षेत्रमा बढी परेको छ। महिला तथा सीमान्तकृत समुदायहरूको जीविकोपार्जन तुलनात्मक रूपमा प्राकृतिक स्रोतमा बढी निर्भर रहेको र यी स्रोतहरू जलवायु परिवर्तनका असरप्रति अति संवेदनशील रहेका कारण स्रोतहरूको उपलब्धता र गुणस्तरमा आएको क्रमिक हास एवं क्षतिका कारणले ती समुदायको जीविकोपार्जनमा प्रत्यक्ष असर पारेको छ। साथै जीविकोपार्जनका वैकल्पिक अवसरहरूको अभावका कारण उनीहरू परिवर्तित प्रतिकूल परिस्थितिको सामना गर्न असमर्थ हुने गरेका छन्।

विश्वमा अझैपनि अधिकांश मुलुकहरूमा महिलाहरू जीवनयापनका लागि प्राकृतिक स्रोतमा बढी निर्भर हुनुका साथै परिवारको खाना, पानी र इन्धनको जोहो गर्ने प्रमुख दायित्व बहन गर्नु परेको छ। न्यून तथा न्यूनमध्यम आयम भएका अधिकांश मुलुकहरूमा कृषि नै महिलाहरूको लागि रोजगारीको सबैभन्दा महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा रहेको छ। खडेरी तथा अधिक वर्षात् जस्ता जलवायुजन्य मौसमी प्रतिकूलताहरू बढ्दा कृषि श्रमिक तथा प्राथमिक उपभोक्ता तथा उत्पादकको रूपमा रहेका महिलाहरूले आफ्नो परिवारको लागि आय तथा स्रोतको सुनिश्चितता गर्न बढी संघर्ष गर्नुपरेको छ। जलवायु परिवर्तनका कारण बाढी तथा खडेरी बढ्दै जाँदा परिवारमा प्राथमिक स्याहारकर्ता तथा खाना र इन्धन प्रदायकको भूमिकामा रहेका महिलाहरू झनै जोखिममा परेका छन्।

जलवायु परिवर्तनका कारण जलस्रोतको विनाश, खाद्यान्न उत्पादनमा ह्रास तथा चुलिँदो ऊर्जा संकट लगायतका समस्या बढिरहेकाले खाना, पानी तथा ऊर्जाको जोहो गर्ने जिम्मेवारी पाएका ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूलाई उपर्युक्त स्रोतहरू जुटाउन गाह्रो पर्दै गएको छ। ग्रामीण महिलाहरू स्थानीय स्रोत साधनमा निर्भर छन् तर खडेरी, डढेलो, बाढि, पहिरोजस्ता जलवायु परिवर्तनबाट सिर्जित विपत्तिहरूले स्रोतको क्षय गरिरहेका छन्। कम आयका कारण कतिपय समाजमा परिवारको पुरुष सदस्यले भन्दा महिला सदस्यले बढी शारीरिक श्रम गर्नुपर्छ। घरको लागि चाहिने पानी सङ्कलन गर्ने मात्र होइन, मेलापात र वस्तुभाउका लागि घाँसपात जुटाउने जिम्मा पनि महिलाकै हुन्छ। मूल सुकेर धारोमा पानी आउन छाडेपछि कतै कुवा र खोलातिर पानी खोज्न दौडनुपरेको छ, खडेरीको कारण वनमा प्रसस्त घाँस नपलाउँदा वस्तुभाउको लागि घाँस तथा स्याउलाको जोहो गर्न गाह्रो परेको छ। समयमा पानी नपर्ने, समय गुज्रेपछि एक्कासी अतिवृष्टि हुने, लामो समय खडेरी पर्ने जस्ता परिघटना बढ्न थालेपछि अर्मपर्म गरेर मेलापात गर्ने, समयमै बाली लगाउने र बाली भित्राएर अर्को बालीको लागि जोहो गर्नुपर्ने महिलाको दैनिकी असहज बन्न थालेको छ। खेतबारीमा राम्रोसँग उब्जनी हुन छाडेपछि हातमुख जोर्ने जोहो गर्न पनि गाह्रो बन्दै गैरहेको छ। खानेकुराको अभावले महिला तथा बालबालिकाहरू कुपोषण र रोगब्याधिको शिकार बन्दैछन्। समाजमा लिङ्गका आधारमा हुने महिला र पुरुषको श्रम विभाजनका कारण महिलाका लागि तोकिएका काम जलवायु परिवर्तनका असरबाट बढी संवेदनशील छन्।

जामा साइकियाट्री नामक मेडिकल जर्नलमा हालै १२ जना शोधकर्ताको एक शोध प्रकाशित भयो। उक्त शोधअनुसार नेपाल लगायत दक्षिण एसियाली मुलुकमा जलवायु परिवर्तन तथा उष्णीकरणका कारण महिलामाथिको यौनहिसामा वृद्धि भएको छ। नेपाल, भारत तथा पाकिस्तान जस्ता निम्नमध्यम आय भएका मुलुकमा बढ्दो तापमानसँगै महिलामाथिको घरेलु तथा यौनजन्य हिसामा तीव्र रूपमा वृद्धि भइरहेको छ। हरेक एक डिग्री सेल्सियस तापक्रम वृद्धिबाट महिलामाथिको शारीरिक तथा यौनहिसामा ६.३ प्रतिशतले वृद्धि हुने अध्ययनको निष्कर्ष छ। त्यस्तै, अन्तरंग पार्टनरबाट हुने हिसा (आइपिभी) को मात्रा ४.९ प्रतिशतले बढ्छ।

विपदको लैङ्गिक आयाम

भनिन्छ विपत्ति बाजा बजाएर आउँदैन। विपदको घटना हुनुअघि बाजा नबज्ने मात्र होइन यसको लप्कोले धनी-गरीब, महिला-पुरुष, सुगम-दुर्गम केहीपनि छुट्टयाउँदैन। यसबाट सालाखाला के बुझिन्छ भने आर्थिक, लैङ्गिक, सामाजिक, भौगोलिक आदिका हिसाबले विपद तटस्थ हुन्छ। तर विपद् आफैमा तटस्थ परिघटना भए तापनि यसको प्रभाव तथा क्षतिको गहनता भने उल्लेखित आयामहरूबाट निरपेक्ष रहन सक्दैन।

यद्यपि विपद् पछिको उद्धार तथा राहत कार्यमा पुरुषको सहभागिता धेरै हुने र त्यस क्रममा पुरुषले ज्यान गुमाउने जोखिम पनि उच्च रहने गर्दछ। तर विपदको घटिरहेको समयमा भने विपदको असर महिलामा धेरै पर्दछ र

त्यसबेला एउटै घरभित्र बसेको अवस्थामा समेत पुरुषको तुलनामा महिलाले ज्यान गुमाउने सम्भावना धेरै हुने बताइन्छ। यसमा विपदबाट उम्किनका लागि आवश्यक पर्ने शारीरिक सामर्थ्य वा बल एउटा कारण हुनसक्छ, जुन स्वभाविक रूपमा पुरुषको तुलनामा महिलामा कम हुन्छ। तर विपदको असर तथा प्रभावमा हुने लैङ्गिक भिन्नता केवल जैविक तथा शारीरिक फरकपनाले मात्र सिर्जना गरेको नभई यसमा विभिन्न आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक तथा व्यवहारिक कारणहरू छन्। तथ्याङ्कले के देखाउँछ भने विपदका बेला महिलाहरू पुरुषको तुलनामा आफ्ना बालबच्चा तथा परिवारका सदस्यहरूको हेरचाह गर्न तथा बचाउने कोशिशमा धेरै लाग्दछन्। यसले गर्दा उनीहरूसँग आफैँ भाग्ने वा अन्यबाट उद्धार गरिनका लागि प्राप्त मूल्यवान समयको अभाव हुन्छ र जिउज्यानको क्षति हुने जोखिम उच्च हुन्छ। यसका लागि महिलालाई हाम्रो समाजमा प्राप्त पारिवारिक तथा सामाजिक भूमिका जिम्मेवार छ। ग्रामीण महिलाहरू मात्र नभई सहरमा समेत अधिकांश महिलाहरू गृहिणीको भूमिकामा हुन्छन् जसको जिम्मेवारी तथा भूमिका भनेकै परिवारका सदस्यहरूको हेरचाह तथा स्याहारसुसार गर्नु रहन्छ। परिवारको पुरुष सदस्य रोजगारी तथा व्यवसायको सिलसिलामा प्रायः आफ्नो घरभन्दा बाहिरै रहने अवस्थाले गर्दा विपदको समयमा घरमा रहेका महिलाहरूले नै परिवारका बालबालिका तथा वृद्धवृद्धा सदस्यहरू नै धेरै प्रभावित हुने देखिएको छ। यस्तो जिम्मेवारी तथा भूमिकाजन्य अन्तरले गर्दा व्यक्तिले भोग्ने अनुभव तथा संकटका बेला जोगिनका लागि गर्ने कार्य अर्थात् प्रतिक्रियामा असर पारेको हुन्छ। तथ्याङ्कले के देखाउँछ भने विपदका बेला महिलाहरू बालबच्चा तथा परिवारका सदस्यहरूलाई हेरचाह गर्न तथा बचाउने कोशिश गर्दा उद्धारका लागि प्राप्त मूल्यवान समय खर्चिन्छन्। जसका कारण उनीहरूको जीवन क्षति हुने जोखिम उच्च हुन्छ।

लैङ्गिक असमानता सिर्जित जोखिम र परिणति

समाजका सबै क्षेत्रमा विद्यमान लैङ्गिक असमानताले महिलाहरूमा विपदको जोखिम र क्षति भोग्नुपर्ने खतरा उच्च बनाएको मात्र छैन समग्रमा समुदायकै विपद सहनसक्ने क्षमता अर्थात् समनशक्तिलाई कमजोर बनाएको छ। महिलामा विपदको पूर्वतयारी, पूर्वसूचना प्राप्ति साथै विपद हुँदाको अवस्थाको बचावटका सम्बन्धमा ज्ञान र सीपको कमी छ। त्यस्तै विपदका बेला उद्धार संयन्त्रहरू समेत महिलामैत्री बन्न सकेका छैनन्। समाज र संयन्त्रहरूमा विपदका बेला शुरुमा बालबालिका, वृद्धवृद्धा तथा महिलाहरूलाई उद्धार गर्नुपर्दछ भन्ने विश्वव्यापी मान्यताहरूको पालनाको अभाव छ र जसको शक्ति उसको भक्ति भनेझैँ गरी बलिया-बांगाहरू नै शुरुमा ज्यान जोगाउनतर्फ लाग्ने अवस्था छ। त्यस्तै विपद पश्चातको प्रतिकार्य र पुनर्लाभका क्रममा महिलाको विशिष्ट लैङ्गिक आवश्यकताको सम्बोधन, गोपनीयता तथा सम्भावित हिंसाबाट संरक्षणका साथै आर्थिक तथा भौतिक स्रोतको प्राप्ति र पहुँचको अभाव देखिन्छ। विपदका कारण घरबार विहिन भएर आश्रयस्थलमा शरण लिइरहेका महिला, किशोरी तथा बालिकाहरूमाथि विभिन्न खालका यौनहिंसा हुने गरेका घटनाहरू पनि सुन्ने गरिन्छ। यो अवस्थाले विपदको क्षतिको सघनतामा बढोत्तरी गर्नेमात्र होइन प्राकृतिक विपदहरूले अन्य गम्भीर मानवीय विपद र सामाजिक समस्याहरू सिर्जना गर्ने जोखिम रहन्छ। अतः विपदले विद्यमान लैङ्गिक विभेद तथा महिलाका सामु संकटासन्नतामा वृद्धि गर्दछ। यसमा सामाजिक मूल्य मान्यताहरू, परम्परा, गरिबी तथा शिक्षा र चेतनाको अभावजस्ता कुराहरूले टेकोको काम गर्दछन्। विपदले भौतिक संरचना तथा सेवाहरूलाई समेत अवरुद्ध बनाउँदा बनाउँदा आम मानिसहरूको खाना, पानी, स्वास्थ्य तथा शिक्षामाथिको पहुँचमा पनि बाधा उत्पन्न हुने गर्दछ। अझ संरचनागत तथा सांस्कृतिक कारणहरूले गर्दा महिला तथा किशोरीहरूले अतिरिक्त बाधाको सामना गर्नुपर्दछ जसले स्रोतमाथिको पहुँचलाई झनै चुनौतिपूर्ण बनाइदिन्छ। धनजनको क्षति हुने जलवायुजन्य प्राकृतिक विपदहरूको मात्रा बढ्दै जाँदा महिलाहरूको औसत आयूमै कमी आएको समेत विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका

छन्। यसको मुख्य कारण भनेको विपदमा पुरुषको तुलनामा महिलाको मृत्युदर बढी हुनु वा कम उमेरमा ज्यान गुमाउने महिलाको संख्या बढ्नु नै हो। त्यस्तै जलवायु परिवर्तन तथा प्राकृतिक विपदले महिलाहरूको स्वास्थ्यलाई जोखिममा पारेको, आधारभूत स्वास्थ्यसेवा माथिको पहुँचमा समेत अडचन पैदा गर्ने गरेको र मातृशिशु स्वास्थ्यमाथिको जोखिम बढाएको देखिन्छ। शोधकर्ताहरूका अनुसार जलवायु परिवर्तनका कारण बढेको चरम गर्मीले गर्दा महिलाहरूमा गर्भ खेर जाने दर बढ्नुका साथै विभिन्न नयाँ नयाँ महामारीजन्य रोगहरूको फैलावटले प्रसूतिजन्य समस्याहरूमा बढोत्तरी भएको छ। जब महिलाहरू विस्थापित हुन्छन् उनीहरूमाथि यौनिक लगायतका विभिन्न हिंसाहरूको जोखिम उच्च रहने गरेको छ।

विपदको आर्थिक असर सर्वव्यापी हुने भएपनि महिलाहरूमा यसको अधिक तथा असमानुपातिक असर पर्ने तथ्याङ्कले देखाउँछ। विश्व बैंकका अनुसार कृषि क्षेत्रमा महिला किसानहरूमा पुरुषको तुलनामा विपद जोखिम उच्च हुन्छ। विश्वभर नै अधिकांश महिलाहरूका लागि प्राथमिक तथा मुख्य आयको स्रोत नै कृषि भएको हुनाले विपदले कृषिमा क्षति पूराउँदा त्यसको असर अवर्णनीय नै हुन्छ। अनि क्षतिबाट बौरिनका लागि वित्तिय तथा भौतिक स्रोतमाथि महिलाको पहुँच समेत अभाव हुने हुँदा विपद पश्चात्को पुनर्लाभ समेत कठिन हुन्छ। त्यसैले यदि विपद व्यवस्थापनको प्रक्रियामा महिलालाई आफ्नै खुट्टामा उभिन सक्नेगरी ससक्तिकरण र लगानी गर्नेहो भने त्यस्तो परिवार तथा समुदाय विपदको ध्वंसबाट छिटै बौरिनसक्ने अर्थात् पुनर्लाभ हासिल गर्नसक्ने विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्।

त्यस्तै जलवायु परिवर्तनले महिलाहरूमा सबैभन्दा धेरै असर पारेको मात्र होइन यसले विद्यमान लैङ्गिक विभेदलाई बढाएको र महिलाको जीवनयापन, स्वास्थ्य तथा सुरक्षामा समेत खतरा पैदा गरेको छ। जलवायु परिवर्तनले महिलाको दैनिक जीवन र अवसरमा पनि नराम्रो असर पारेको छ। ग्रामीण महिलाको श्रम कठिन बन्दै गएकाले अरु अवसर छोट्टिँदै छन्। जलवायु परिवर्तनका कारण प्राकृतिक प्रकोपका घटनामा अत्यधिक वृद्धि भएका कारण प्रकोपको बढी जोखिममा रहेका महिलाहरूको भविष्य अझै कठिन बन्ने देखिन्छ। धनजनको क्षति हुने जलवायुजन्य प्राकृतिक विपदहरूको मात्रा बढ्दै जाँदा महिलाहरूको औसत आयूमै कमी आएको समेत विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यसको मुख्य कारण भनेको विपदमा पुरुषको तुलनामा महिलाको मृत्युदर बढी हुनु वा कम उमेरमा ज्यान गुमाउने महिलाको संख्या बढ्नु नै हो। त्यस्तै जलवायु परिवर्तन तथा प्राकृतिक विपदले महिलाहरूको स्वास्थ्यलाई जोखिममा पारेको, आधारभूत स्वास्थ्यसेवा माथिको पहुँचमा समेत अडचन पैदा गर्ने गरेको र मातृशिशु स्वास्थ्यमाथिको जोखिम बढाएको देखिन्छ। शोधकर्ताहरूका अनुसार जलवायु परिवर्तनका कारण बढेको चरम गर्मीले गर्दा महिलाहरूमा गर्भ खेर जाने दर बढ्नुका साथै मलेरिया, डेंगु, जिंका भाइरस जस्ता सरुवा रोगहरूको फैलावटले प्रसूतिजन्य समस्याहरूमा बढोत्तरी भएको छ। विज्ञहरूका अनुसार जलवायु परिवर्तन एक खतरा गुणक (श्रेट मल्टिप्लायर) हो जसले कमजोर तथा द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रमा सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक तनावलाई बढावा दिन्छ। जलवायु परिवर्तनले विश्वमा द्वन्द्व बढाउँदै जाँदा महिला तथा छोरीहरूमा यौनिक हिंसा, बेचबिखन, बालविवाह जस्ता लैङ्गिक हिंसाहरूको जोखिमलाई तिब्र रूपमा बढाउँदै लगेको अध्ययनहरूले देखाएका छन्। तर वातावरणीय न्यायको मामिलाहरूमा समाजले मात्र होइन प्रकृतिले पनि महिलालाई ठगेको छ। गरीब देशमा मात्रै होइन धनी भनिएका देशहरूमा समेत ऊर्जाको बढ्दो मुल्यका कारण यातायातमा भएको खर्चवृद्धि, स्वास्थ्यमा थपिएको चुनौति र बढ्दो कुपोषणले गर्दा महिलाहरू मारमा परेका छन्।

महिला : पर्यावरणको रक्षाकवच

विकाशशील विश्वमा महिलाहरूलाई प्राकृतिक स्रोतहरूको प्राथमिक प्रयोगकर्ता मानिन्छ। आफ्नो पारम्परिक भूमिकाका कारण महिलाहरूले आफ्नो वरिपरिको माटो, वनस्पती, पानी तथा समग्र पर्यावरणका बारेमा जानकारी बन्दछन् र स्रोतहरूको दुरुपयोग गर्न नहुने कुरा सिक्दछन्। वास्तवमा महिलाहरू पुरुषभन्दा वातावरणीय मामिलामा बढी सजक देखिन्छन्। त्यसैले वातावरण असन्तुलनको मार उनीहरूले नै बढी खेप्नुपर्छ। प्रकृतिको संरक्षण र क्षमता सुधारका साथै भविष्यका लागि प्रकृति र पर्यावरण जोगाउने कुरालाई महिलाहरूले अधिक प्राथमिकता दिने गर्छन् घर, चोक बढार्ने, घर वरपर फलफूलका विरुवा रोपेर सुन्दर पार्ने मात्र होइन बारी र कान्तातिर डालेघाँस तथा दाउरा र सोत्तरका लागि रुख रोपेर उनीहरूले प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि ठूलो भूमिका खेलेका हुन्छन्। पानीका स्रोत जोगाउने चासो पुरुषलाई भन्दा महिलालाई बढी हुन्छ। त्यसैले पछिल्लो समयमा वातावरण संरक्षणलाई लैङ्गिक सबलीकरण तथा महिला ससक्तिकरणसँग जोड्न थालिएको छ। अर्थात् पर्यावरणवादलाई नारीवादसँग जोडेर पर्यायवाची अर्थात् इकोफेमिनिज्म भन्ने शब्दकै प्रतिपादन भएको छ। यो अवधारणाका पैरवीकर्ताहरू समाजमा नारी र प्रकृति दुबैको प्रभुत्वबीच अन्तरसम्बन्ध हुनुपर्नेमा जोड दिन्छन्। उनीहरूका अनुसार जब महिलाहरू अरुको अधीनमा हुन्छन् तब प्रकृति क्षयीकरण हुन्छ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा विपद्को व्यवस्थापनका सम्बन्धमा महिलाहरूमा भएका व्यवहारिक तथा परम्परागत ज्ञान तथा कौशलका साथै स्थानीय सीपहरू, जुन प्रायः लुप्त अवस्थामै हुन्छन्, त्यसलाई पहिचान र उपयोग गर्दै महिलाको विपद् जोखिम न्यूनीकरण क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न सकिनेमा समुदायको विपद् सहनशक्तिमा बढोत्तरी भई विपद्को क्षति कम हुन्छ। स्थानीय मौसम, स्थानीय वातावरण तथा विपद्को इतिहासका साथै वातावरण संरक्षणका विषयमा महिलाहरूमा हुने परम्परागत तथा रैथाने ज्ञान, सीप, अनुभवका साथै सञ्जालले कुनै पनि समुदायको विपद्बाट बच्ने तथा विपद्लाई सहने शक्ति बढाउनुका साथै धनजनको क्षति कम गराउन मद्दत गर्दछ। विपद् व्यवस्थापनमा शिक्षा र चेतनाको प्रवाह, सामुदायिक परिचालन, विपद्को अवस्थामा हेरचाह तथा मनोवैज्ञानिक सहायता, दीगो तथा समनशील पुनर्लाभका साथै विपद्को पूर्वसूचनामा सदियौँदेखिको व्यवहारिक ज्ञानको उपयोग जस्ता विषयमा महिलाको भूमिका अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ। वास्तवमा लैङ्गिक समानतामा हुने सुधारले कुनै पनि मुलुकको विपद् समनशीलताको मजबूतीकरणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ।

जलवायु र विपद्का मुद्दामा महिलाको मूलप्रवाहीकरण

विश्वमा राष्ट्रिय तथा विश्वस्तरीय जलवायु सम्बद्ध वार्ताकारी निकायहरू महिलाको सहभागिता हाल ३० प्रतिशतभन्दा कम रहेको र स्थानीय तहमा अवस्था झनै नाजुक रहेको अवस्थामा सुधार गर्नु अहिलेको प्रमुख चुनौति रहेको स्वयं संयुक्त राष्ट्रसंघले नै स्वीकार गरेको छ। नेपालको हकमा राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ ले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण तथा अनुकूलनका कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणलाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने उद्देश्य राखेको छ। जलवायु परिवर्तन सम्बद्ध विषयहरूमा महिला लगायतको चासोलाई सम्बोधन गरिने, जलवायु उत्थानशील जीविकोपार्जनका कार्यक्रम सञ्चालन गरिने, जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित सूचना र प्रविधिमा महिलाको पहुँच अभिवृद्धि गरिने लगायतका विषय जलवायु परिवर्तन नीतिमा उल्लेख गरिएको छ। तर व्यवहारमा भने वातावरण व्यवस्थापन, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण तथा विपद् व्यवस्थापन जस्ता विषयहरूमा महिलाको सार्थक सहभागिता र लैङ्गिक सवालको यथोचित सम्बोधन भएको पाइँदैन। विश्व समुदायले जलवायु परिवर्तनसँग जुध्नका लागि न्यूनीकरण, अनुकूलन, प्रविधि हस्तान्तरण र वित्तिय सहयोग गरी मुख्य रूपमा चारवटा आधारशीला पहिचान गरेको छ। न्यूनीकरणको विषय हरितगृह

ग्यासको कटौतीसँग सम्बन्धित छ भने अनुकूलन भनेको जलवायु परिवर्तनका जोखिम तथा असरहरू कम गर्ने तथा प्रतिरोधी क्षमता विकास गर्नु हो। उल्लेखित न्यूनीकरण तथा अनुकूलनका कार्यक्रमहरूले जलवायु परिवर्तनले गर्ने लैङ्गिक सापेक्ष प्रभावहरूलाई प्रभावकारी तथा प्रणालीबद्ध तरिकाले सम्बोधन गर्नु पर्दछ। त्यस्तै वित्तीय सहयोगका विषयले जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका महिलाका प्राथमिकता तथा आवश्यकतालाई पर्याप्त रूपमा प्रतिबिम्बित गर्नुपर्दछ भने प्रविधि हस्तान्तरणको विषयले महिलाहरूको वातावरणीय ज्ञान तथा अनुभवका साथै वातावरणमैत्री परम्परागत अभ्यास तथा आदिवासी ज्ञानलाई समेत प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ। सरकारले आफ्ना सबै क्षेत्रगत राष्ट्रिय नीति, कार्ययोजना तथा दीगो विकास र जलवायु परिवर्तन सम्बद्ध अन्य कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक सवाललाई प्राथमिकताका साथ समाविष्ट गर्नु अत्यावश्यक छ भने वातावरण सम्बद्ध नीति निर्माण तहमा महिलाको न्यून सहभागिताको अवस्था अन्त्य गरिनु पर्दछ। त्यस्तै विपद जोखिम न्यूनीकरण, पूर्वतयारी, विपद प्रतिकार्य र पुनर्लाभका कार्यहरू गर्दा महिला तथा बालबालिकाका विशेष आवश्यकता तथा समस्याहरू सम्बोधन गर्नेगरी तय गरिनुपर्दछ।

अन्त्यमा

जलवायु अनुकूलनमा महिलाका मुद्दालाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने र जलवायु परिवर्तनसँग जुध्ने सबालमा महिलाहरूको भूमिकालाई ससक्त बनाएर जलवायु वित्तको न्यायोचित वितरण तथा स्रोत र प्रविधिमाथि महिलाको पहुँचलाई वृद्धि गर्नु आजको आवश्यकता हो। अनि विपद जोखिम न्यूनीकरण, पूर्वतयारी, प्रतिकार्य तथा पुनर्लाभ लगायतका विपद व्यवस्थापनका हरेक चरणहरूमा लैङ्गिक सवाललाई मूलप्रवाहीकरण गर्दै महिलाको क्षमता र भूमिका बढाउन सकियो भने विपदहरूको बज्रपातबाट समुदायमा हुने धनजनको क्षतिलाई कम गर्न सकिन्छ र विपदको जोखिमलाई समेत न्युनिकरण गर्न सम्भव हुन्छ।

सन्दर्भ सूची

- जलवायु परिवर्तन नीतिमा कहाँ छुन महिला? सेवा भट्टराई, हिमाल खबरपत्रिका, २०७७
- जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति तथा कार्ययोजना (२०७७-२०८७), वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरबार।
- जलवायु परिवर्तन, यसका असर र समाधानका उपायहरू, क्लाइमेट चेन्ज नेटवर्क नेपाल
- जलवायु परिवर्तनले देखाएको आम विनाशको बाटो, कुलचन्द्र अर्याल, नयाँ पत्रिका दैनिक, २०८०
- नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं
- नेपालमा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन प्रवर्धन पुस्तिका (हरियो वन कार्यक्रम), विश्व वन्यजन्तु कोष नेपाल
- राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरबार
- विपद जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४, नेपाल कानून आयोग, काठमाडौं
- Explainer: How gender inequality and climate change are interconnected? UN Women, 2022 (<https://www.unwomen.org/en/news-stories/explainer/2022/02/explainer-how-gender-inequality-and-climate-change-are-interconnected>)
- Gender and Disasters, United Nations Development Programme (UNDP), Bureau for Crisis Prevention and Recovery, New York, 2010
- Overview of linkages between gender and climate change, United Nations Development Programme (UNDP), New York, 2016
- www.bipad.gov.np
- www.mofe.gov.np
- www.moha.gov.np

स्वास्थ्य सेवालाई लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी बनाउन गरिएका प्रयासहरू

✍ रोशनीदेवी कार्की *

सारांश

प्रत्येक नागरिकको हक र अधिकार सुनिश्चित गर्न राज्यले उपलब्ध गराउने सबै सेवाहरू लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशी बनाउनु आजको आवश्यकता हो भने राज्य प्रत्येक नागरिकको हो। स्वस्थ र निरोगी नागरिक नै राज्यको अमूल्य निधि हुन्। प्रत्येक नागरिक भनिरहँदा नागरिकको स्तर/अवस्था शारीरिक, बौद्धिक, पारिवारिक सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनैतिक र चेतनालगायत अन्य कुराहरूमा समान नहुन सक्छ। यसैले सबै असमानता, विविधता र अन्तर्निहिततालाई राज्यले विशेष व्यवस्थाहरू अबलम्बन गरी लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशी बनाउनु पर्दछ। प्रत्येक नागरिकको स्वास्थ्य अधिकार आफैमा महत्वपूर्ण र संवेदनशील मानिन्छ। संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट प्राप्त हुने आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने तथा स्वास्थ्य सेवामा सबैको समान पहुँच रहने कुरालाई मैलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। विध्व स्वास्थ्य संगठनको सर्वव्यापी र समावेशी स्वास्थ्य सेवा अर्थात् स्वास्थ्य सेवा जहाँ पनि, जहिले पनि र जसलाई पनि भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र हाम्रो दायित्वले समेत सम्बोधन गर्नुपर्ने कुरामा विशेष जोड दिएको छ। दिगो विकासले स्वास्थ्य सेवाबाट कोही पनि छुटनुहुँदैन र लैङ्गिक हिंसामा परेका बालिका, किशोरी महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूको पहुँच निर्धारण गरिनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको छ। स्वास्थ्य क्षेत्रमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीका लागि नीतिगत, संस्थागत, वित्तीय, कार्यक्रमगत सेवा प्रभावकारिताका लागि सहजकर्ता तथा हाम्रो खानपान, रहनसहन, प्रविधिको प्रयोग तथा वायु प्रदूषण, जलवायु परिवर्तन, भूकम्प, महामारी आदिका कारण स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव एवम् नयाँ नयाँ रोगको अनुसन्धान/अध्ययन समेतको व्यवस्था गरिएको छ। यद्यपि प्रभावहीन कार्यान्वयन, फितलो समन्वय, सहकार्य र अनुगमन तथा जिम्मेवार व्यक्तिको असंवेदनशीलता र लक्षित व्यक्ति तथा समूहको कमजोर सचेतनाका कारण व्यवस्थानुरूपको अवस्था देख्न पाइएको छैन।

१. संक्षिप्त पृष्ठभूमि

स्वास्थ्य क्षेत्रलाई लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण बनाउन विशेष गरी वि.सं.२०६६ सालबाट स्वास्थ्य क्षेत्रको लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो। लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण- जेसी (Gender Equality and Social Inclusion -GESI) ले समाजमा रहेका सबै लिङ्गिय, वर्गीय, क्षेत्रीय, धार्मिक, समुदायिक, जातिय, भाषा भाषिकहरूबीच

* उपसचिव, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय

समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा समतामूलक समाज निर्माण गर्न सहज हुन्छ। जेसी विशेष गरी स्वास्थ्य क्षेत्रमा महिला, गरिब, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, असाहाय, वेवारिसे, एवम् स्वास्थ्य सेवाको पहुँचबाट बन्चितिमा परेका समूहहरूको स्वास्थ्यस्थितिमा सुधार गर्न अघि सारेको विशेष व्यवस्था मानिन्छ। स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले नेपाली जनताको स्वास्थ्यस्थितिमा सुधार ल्याउन भरमगदुर प्रयास गरिरहेको छ। गरिबमुखी र महिलामुखी कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट समावेशीकरण राष्ट्रिय अठोटप्रति सकारात्मक योगदान रहेको छ। २०६४ सालदेखि नेपाल सरकारको अगुवाईमा प्रारम्भ गरिएको गरिब लक्षित निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमका साथै प्रजनन तथा मातृत्व सेवासम्बन्धी आमा कार्यक्रमले उल्लेख्य सफलता हासिल गरेको छ। नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सहयोग कार्यक्रमले स्वास्थ्य सेवामा सर्वसाधारणको पहुँच बढाउन विद्यमान आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक बाधा अड्चन हटाउने प्रमुख उद्देश्य राखी कार्यक्रममा सहयोग गरिरहेको छ। प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय लगायत अन्य १० वटा मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र निर्धारण गरी २०६७ सालदेखि मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूमा मानव अधिकार, द्वन्द्व पीडित प्रभावितहरूको हक अधिकार लैङ्गिक आधारमा हुने विभेद, दुर्व्यवहार र हिंसा विरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्दै आएको छ। आज राज्यका हरेक क्षेत्र र आयामहरूमा प्रत्येक नागरिकले आफ्नो पहुँच, सहभागिता, स्वामित्व, अस्तित्व र प्रभुत्व खोजिरहेछन्। यहि मान्यता पुरा गर्ने अभिप्रायले राज्यको संघीय शासन व्यवस्थानुरूप तीन तहको सरकारको एकल सूची र तीनै तहको सरकारको साझा सूचीमा समेत रहेको लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको मान्यता हासिल गर्दै फराकिलो रूपमा आएका लक्षित समूदायलाई स्वास्थ्य सेवामा समेट्दै संशासन लोकतान्त्रिक सरकारको अवधारणानुरूप लैङ्गिक उत्तरदायी शासन अपनाइदै आइएको छ।

२. स्वास्थ्य सेवालाई जेसीमैत्री बनाउन गरिएका प्रयासहरू

नेपालको संविधानको धारा ३५ स्वास्थ्य सम्बन्धी हकले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट बन्चित गरिने छैन, आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान अवसर स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ भनिएको छ। जसलाई मूर्तरूप दिन मन्त्रालयले नीतिगत, कानुनी, संस्था/संरचनागत, वित्तीय, कार्यक्रमगत तथा सहजकर्तासम्मको व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। तथापी जनताले महसूस गर्ने गरी स्वास्थ्य सेवा सरल, सहज, गुणस्तरीय र निःशुल्क बनाउन सकिएको छैन प्रयास निरन्तर जारी छ।

क. नीतिगत/कानुनी व्यवस्था

संविधानले प्रत्याभूत गरेको समानता, स्वतन्त्रता, सामाजिक सुरक्षा, सामाजिक न्याय, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, दलितको हक अधिकार सहित राज्यका हरेक क्षेत्र र आयामहरूमा सबै नागरिकको पहुँच पुर्याउने उद्देश्यले नीतिगत, कानुनी व्यवस्था अवलम्बन गरिएको हो। जस अनुसार

- नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, औषधि ऐन, जनस्वास्थ्य ऐन, राष्ट्रिय खोप ऐन, राष्ट्रिय स्वास्थ्य बीमा ऐन, अपाङ्गता रोकथाम तथा पुनर्स्थापना रणनीति, ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्य सेवा रणनीति, विभेदपूर्ण लिङ्ग छनोट अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, राष्ट्रिय किशोरी किशोरी स्वास्थ्य र विकास रणनीति, लैङ्गिक हिंसा अन्त्य तथा लैङ्गिक सशक्तीकरण राष्ट्रिय रणनीति

तथा कार्ययोजना, अपाङ्गता समावेशी स्वास्थ्य सेवा राष्ट्रिय निर्देशिका, चिकित्सकीय कानुनी (मेडिको लिगल) सेवा सञ्चालन निर्देशिका, अस्पतालमा आधारित एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्र स्थापना तथा सञ्चालन निर्देशिका, लैङ्गिक हिंसा व्यवस्थापन क्लिनिकल प्रोटोकल, सामाजिक सेवा एकाइ स्थापना तथा सञ्चालन निर्देशिका, ज्येष्ठ नागरिक वार्ड स्थापना तथा सञ्चालन निर्देशिका, ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्य सेवा मापदण्ड, स्वास्थ्य क्षेत्रको लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट निर्देशिका, स्वास्थ्य सेवाबाट कोही नछुटुन् बजेट मार्कर निर्देशिका, नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना २०७९/८०-२०८७/८८, नेपाल स्वास्थ्य वित्तीय रणनीति र स्वास्थ्य क्षेत्रको आफ्नै लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति, २०८० कार्यान्वयनमा रहेको छ।

ख. संस्था/संरचनात्मक व्यवस्था

उल्लिखित नीतिगत व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा रूपान्तरण गर्न संस्थागत व्यवस्थाको आवश्यकता हुने हुँदा स्वास्थ्य सेवालार्ई जेसीमैत्री बनाउन सरकारले देहायबमोजिमका संस्थाहरू खडा गरेको छ:-

- स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, जनसंख्या व्यवस्थापन महाशाखा, जेसी शाखा, स्वास्थ्य सेवा विभाग र विभाग अन्तर्गत विशेषगरी नर्सिङ तथा सामाजिक सुरक्षा महाशाखा र महाशाखा अन्तर्गत ज्येष्ठ नागरिक तथा लैङ्गिक हिंसा व्यवस्थापन शाखा, परिवार कल्याण महाशाखा, एन. सी. डी. तथा मानसिक स्वास्थ्य शाखा, कुष्ठरोग नियन्त्रण तथा अपाङ्गता व्यवस्थापन शाखा, सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा शाखा, पोषण शाखा, राष्ट्रिय स्वास्थ्य तालिम केन्द्र, नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद्, राष्ट्रिय शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सचार केन्द्र, लैङ्गिक हिंसा व्यवस्थापनका लागि ७७ जिल्ला अन्तर्गत ९४ वटा अस्पतालहरूमा OCMC, ८८ वटा अस्पतालहरूमा सामाजिक सेवा एकाइ तथा जेरियाट्रिकमैत्री स्वास्थ्य सेवाको लागि ६९ वटा अस्पतालहरूमा ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्य सेवा सञ्चालनमा रहेका छन्।

ग. वित्तीय व्यवस्था

नीतिगत/कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्थालाई मूर्तरूप दिन वित्तीय व्यवस्था आवश्यक पर्दछ। प्रत्येक नागरिकलाई राज्यले आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क तथा आकस्मिक स्वास्थ्य सेवामा पहुँच पुर्याउने ग्यारेन्टी गरेको हुँदा राज्यको मूलधारमा नसमेटिएका वर्ग/समूहलाई निःशुल्क तथा सहूलियतपूर्ण छूट सुविधाका माध्यमबाट पहुँच पुर्याउन वित्तीय व्यवस्था जरूरी हुन्छ। जस्का लागि निम्न व्यवस्था गरिएको छ:-

- प्रत्येक वर्ष स्वास्थ्यमा लगानी वृद्धि गर्दै जाने नीति बमोजिम बजेट व्यवस्थापन नेपाल सरकारले गर्दै आएको छ।
- लैङ्गिक हिंसा व्यवस्थापन सम्बन्धमा हिंसा पीडित प्रभावितहरूका लागि एकीकृत सेवा निःशुल्क प्रदान गर्न संघीय अस्पतालहरू आफैले आवश्यक बजेट LMBIS भर्ने र अन्य प्रदेश तथा स्थानीय तहमा संचालित एकद्वार संकट केन्द्रका लागि नर्सिङ तथा सामाजिक सुरक्षा महाशाखाले बजेट व्यवस्थापन गर्दछ।
- सामाजिक सेवा एकाइ तथा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई निःशुल्क, छूट सहितको व्यवस्थाका लागि बजेट व्यवस्थापन गरिएको,
- विपन्न नागरिक उपचार कोष, स्वास्थ्य बीमा कोष, कडा रोग सम्बन्धमा औषधि उपचार खर्च,

एसिडजन्य आक्रमणबाट घाईतेहरूको निःशुल्क स्वास्थ्योपचार, द्वन्द्व पीडित घाईतेहरूमा लागि उपचार खर्च व्यवस्थापन लगायतका लागि वित्तीय व्यवस्था भएको छ।

घ) कार्यक्रमगत व्यवस्था

वित्तीय व्यवस्थापन भएपश्चात् स्वास्थ्य सेवालाई लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण बनाउने हेतुले अस्पतालमा आधारित एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्र, सामाजिक सेवा एकाइ, ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्योपचार, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्योपचार, एडस तथा यौनरोग नियन्त्रण, परिवार कल्याण, बालबालिका खोप कार्यक्रम, शिशु स्याहारसुसार कार्यक्रम, सुरक्षित गर्भपतन सेवा, महामारी रोग नियन्त्रण, अपाङ्गता रोकथाम तथा कुष्ठरोग नियन्त्रण, मानसिक स्वास्थ्योपचार कार्यक्रम, राष्ट्रिय शिक्षा, सूचना तथा संचार कार्यक्रम, स्वास्थ्य तालिम, सामाजिक सुरक्षा सेवा कार्यक्रम, उपचारात्मक सेवा, स्वास्थ्य व्यवस्थापन लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिदै आईएको छ।

ङ) सहजकर्ताको व्यवस्थापन

स्वास्थ्य सेवाभिन्नका नीतिगत, संस्थागत, वित्तीय तथा कार्यक्रमगत व्यवस्थालाई सरल, सहज र जेसीमैत्री बनाउनका लागि अस्पतालहरूमा सम्पर्क व्यक्तिहरूको समेत व्यवस्था गरिएको हुन्छ। लैङ्गिक हिंसा व्यवस्थापनसम्बन्धमा सबै ९४ वटा एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्रहरूमा अस्पतालमा रहेका नर्सलाई, सामाजिक सेवा एकाइका लागि सहजकर्ता/ सम्पर्क व्यक्तिको रूपमा तोकिएको हुन्छ। त्यस्तै स्वास्थ्य बीमाको लागि सहजकर्ताको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। जहाँ अपाङ्गता भएका व्यक्ति, असाहाय ज्येष्ठ नागरिक, बेवारिसे र विमारीको आफन्त कोही नभएको अवस्थामा सहजकर्ताले स्वास्थ्योपचारमा सहयोग, सूचनाको जानकारी गराउनुपर्ने हुन्छ।

च) अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण

आजभन्दा झन्डै २०/३० वर्ष अगाडि मानिसको मृत्युको मुख्य कारण सरुवा रोगबाट हुन्थ्यो भने अहिले मानिसको मृत्यु नसर्ने रोगबाट भएको छ। अर्थात्, मुटु, मृगौला, स्वासप्रश्वास, क्यान्सर जस्ता रोगहरूको भार वृद्धि हुदै गएको अनुसन्धानबाट देखिएको छ। त्यस्तै महिलाहरूको आमा बन्ने अधिकार सुनिश्चित गर्ने बाँझोपनको अध्ययन, गर्भावस्था, सुत्केरी अवस्था तथा प्रसव अवस्था भित्र हुने आमा तथा शिशुको मृत्यु सम्बन्धी अध्ययन एवम् जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण जस्ता विषयको अध्ययन तथा अनुसन्धान हुदै आएको छ। जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण हरेक ५/५ वर्षमा गरिदै आएको छ। जहाँ घरेलु हिंसा, अन्तरङ्ग पुरुषबाट हुने हिंसा, बालबिवाहका घटनाहरू समेतको अध्ययन गरी तथ्याङ्क तयार भएको छ। तथ्याङ्कबाट प्राप्त नतिजालाई आधार मानी सोको विश्लेषण गरी नीति योजना तथा कार्यक्रमले सम्बोधन गर्ने गरिएको छ।

३. स्वास्थ्य क्षेत्रमा जेसी मूलप्रवाहीकरणबाट प्राप्त नतिजाहरू

माथि उल्लिखित नीतिगत, कानुनी संस्थागतसहितको अन्य व्यवस्थाहरूबाट स्वास्थ्य सेवाभिन्न जेसी मूलप्रवाहीकरण भएको देखिन्छ। जसबाट अर्थिक वर्ष २०८० को महत्वपूर्ण उपलब्धि तथा नतिजाहरू देहायबमोजिम छन्:

३.१ स्वास्थ्य सेवाका प्रमुख उपलब्धिहरू

- ९९ प्रतिशत बालबालिकाले राष्ट्रिय खोप तालिका अनुसार पूर्ण खोप प्राप्त गरेका,
- १५ वर्ष मुनिका ९४० र ७५ वर्ष माथिका ९७० जनाले मुटुको निःशुल्क शल्यकृया तथा उपचार प्राप्त गरेका,

- कान्ति बालअस्पतालबाट गरिव तथा विपन्न वर्गका बालबालिकालाई Thalassemia सेवा ११८३ जना सामाजिक सेवा एकाइ अन्तर्गत ९५८ जनालाई र अकस्मिक स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम अन्तर्गत ७६१ लाई निःशुल्क सेवा प्रदान गरेको,
- ६१ वटा अस्पतालहरूमा जेरियाट्रिक स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन गरिएको,
- सबै तहका २६१७ अस्पतालहरूमा न्यूनतम सेवा मापदण्ड कार्यक्रम सञ्चालन भएको,
- २५ वटा स्थानीय तहमा क्षयरोग मुक्त नेपाल घोषणा भएको,
- स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान र संघीय अस्पतालहरूबाट दुर्गम जिल्लाका अस्पतालहरूमा स्याटेलाईट क्लिनिक सञ्चालन गरिएको,
- ७७ जिल्लाको ७४६ स्थानीय तहमा स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रम विस्तार भएको, जसमा कुल विमित परिवार संख्या १८२४५९५ (३३.७७ प्रतिशत) विमित जनसंख्या, ५९, ३८, ७६० (३३.०४ प्रतिशत) रहेको, कुल विमितमध्ये अति गरिव ४, ९३, २३३ जना, ज्येष्ठ नागरिक ७, ०४, ७५० जना, HIV संक्रमित २८, ८८९ जना, अति असक्त अपाङ्गता भएका व्यक्ति १, ०८, ८१४ जना, कुष्ठरोग संक्रमित ३, ०७३ जना टि.भी.रोगी २, ७३३ जना र महिला स्वास्थ्य स्वयम् सेविका ९७, ९९० जनालाई नेपाल सरकारको योगदान रकमबाट विमित गरिएको,
- टाईफाईट खोप अभियान अन्तर्गत करिब ७७ लाख बालबालिकाहरूलाई टाईफाईट विरुद्धको खोप प्रदान गरिएको,
- अधिल्लो वर्ष ८८ वटा अस्पतालमा संचालित एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्रबाट लैङ्गिक हिंसा पीडित तथा प्रभावितहरू १२, ०४६ जनाले स्वास्थ्योपचार, मानसिक स्वास्थ्य उपचार, क्लिनिकल मेडिको लिगल, कानुनि सहायता, सशक्तीकरण सहितका सेवाहरू प्राप्त गरेका,
- OCMC, SSU तथा जेरियाट्रिक अर्थात् जेसीको कार्यक्रमको उपलब्धिलाई अनलाईन रेकर्डिङ तथा रिपोर्टिङ प्रणालीमा अवद्ध गराईएको,
- महिलाहरूमा लाग्ने पाठेघरको मुखको क्यानसरविरुद्धको खोप निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराएको,
- विभिन्न ८ प्रकारका रोगहरूको निःशुल्क उपचार गर्दै आएको,
- सातवटै प्रदेशका ख्यातिप्राप्त संचार माध्यम एफ.एफ स्थानीय रेडियोमा जेसी कार्यक्रमको बारेमा सन्देशमूलक सामग्रीहरू उत्पादन गरी प्रसारण गरिएको,
- लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको १६ दिने अभियानको समयमा मन्त्रालयमा सबै अन्तर्गत निकायका प्रमुख जिम्मेवार पदाधिकारी सहितको सहभागितामा अन्तर्क्रिया सञ्चालन गरी सन्देशमूलक सामग्रीहरू तथा नारा लेखिएका व्यानरहरू मन्त्रालयका विभिन्न परिसरमा राखी प्रचार प्रसार गरिएको,
- राष्ट्रिय स्वास्थ्य तालिम केन्द्रबाट महिला ६६९७ जना र पुरुष ४१८५ जना महिला गरी जम्मा १०८८२ जनालाई २९ प्रकारको प्रशिक्षक प्रशिक्षण तथा अधारभूत तालिम प्रदान गरिएको, यसमा पनि छ महिने मनोसामाजिक परामर्श तालिम झण्डै ९२ जनालाई दिइएको र मेडिको लिगल तालिम स्थायी मेडिकल अधिकृत ३५ जनालाई तालिम दिइएको,

३.२ अध्ययन अनुसन्धानमूलक प्रगतिहरू

- स्वास्थ्य संस्थाहरूको सर्वेक्षण गरिएको, २०२० र २०२१ को प्रतिवेदन तयार भएको,
- नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२१ को तथ्याङ्क सङ्कलन सम्पन्न भई नतिजा प्रकाशन भएको, जहाँ लैङ्गिक हिंसाका विविध स्वरूप र सोबाट हिंसामा परेका बालिका, किशोरी तथा महिलाहरूको विवरण तयार भएको, त्यस्तै मानसिक अवस्था, अत्महत्या लगायतका नतिजाहरू बाहिर आएको,
- जनगणनामै आधारित भई मातृमृत्युको अवस्थाबारेमा अध्ययन गरिएको र नतिजा बाहिर ल्याएको जहाँ नेपालमा मातृमृत्यु १५१ रहेको,
- मौसमले प्रभाव पर्ने रोगहरूको निगरानी Climate Sensitive disease surveillance सुरुआत भएको।

३.३ सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी प्रगतिहरू

- ७३ प्रतिशत महिलाहरूको गर्भावस्थाको पहिलो तीन महिनाभित्रमा पहिलो गर्भवती जाँच गराएका थिए,
- ९४ प्रतिशत सुत्केरी तथा गर्भवती महिलाहरूले सीपयुक्त दक्ष स्वास्थ्यकर्मीबाट प्रसूती सेवा लिएका,
- ७३ प्रतिशत गर्भवती महिलाले गर्भावती महिलाहरूले गर्भावस्थाको पहिलो तीन महिनाभित्रमा पहिलो गर्भवती जाँच गराएका थिए,
- ८१ प्रतिशत गर्भवती महिलाहरूले सिफारिस गरेअनुसार कम्तिमा चारपटक गर्भवती सेवा प्राप्त गरेका,
- ७९ प्रतिशत जीवित जन्महरू स्वास्थ्य संस्थामा जन्मिने गरेका,
- बच्चा जन्मेपछि १० मध्ये ७ महिला र नवजात शिशुहरूलाई जन्मेको २ दिनभित्र स्वास्थ्य जाँच गराईएको,
- ३५ हजार पाचसय ७९ जना स्वास्थ्य संस्थामा प्रसूति सेवा लिएकाहरूलाई आमा सुरक्षा कार्यक्रमअनुसार यातायात खर्च प्रदान गरिएको,
- महिला स्वास्थ्य स्वयम सेविकाहरूको लागि यातायात खर्च स्वरूप वार्षिक रू तीन हजार उपलब्ध गराएको,
- ५७ प्रतिशत विवाहिता महिलाहरूले परिवार नियोजनको साधन वा विधि प्रयोग गर्छन्,
- ४३ प्रतिशतले आधुनिक परिवार नियोजनका साधन वा विधि प्रयोग गरेका छन्,
- नेपालले कुल प्रजनन दरलाई २.१ मा घटाउने दिगो विकास लक्ष्य २०३० लाई पूरा गरेको,
- पाँच वर्ष मुनिका प्रति १,००००० जीवित जन्ममा ११८ को मृत्यु हुने गरेकोमा मृत्युदरमा उल्लेख्यरूपमा घटी ३३ मा रहेको,

३.४ अपाङ्गता रोगथाम तथा कुष्ठरोग नियन्त्रण कार्यक्रम

अपाङ्गता रोकथाम तथा कुष्ठरोग नियन्त्रण स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धमा कुष्ठरोग जटिलता व्यवस्थापनका लागि अपषधि उपकरण र रिफामपेसीन खरिद तथा कुष्ठरोगका कारणले असमर्थता भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगी सामग्री, कुष्ठरोग रेफरल सेन्टर सञ्चालन कुष्ठरोग बढी प्रभावित क्षेत्र, समुदाय, विद्यालय लक्षित समूहमा सक्रिय विधिबाट कुष्ठरोगका विरामी खोजपडताल कार्यक्रमको विस्तार गरी प्रादेशिक अस्पतालबाट कृतिम

हातखुट्टा तथा अर्थोपकरण सेवा वितरण, कृष्ठरोग वितरण, कृष्ठरोगको जटिलता तथा अशक्त अवस्थाका बिरामीहरू प्रेषण केन्द्रमा उपचारका लागि अउदा जादाको यातायात खर्च, विश्व कुष्ठरोग दिवस तथा अपाङ्गता दिवसको उपलक्ष्यमा कार्यक्रम सञ्चालन सो सम्बन्धी तालिम सञ्चालन, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिघ्र पहिचान, परामर्श तथा रेफरल सेवा सम्बन्धी अभिमुखीकरण, अस्पतालमा कार्यरत चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीलाई अपाङ्गता व्यवस्थापन तथा पुनर्थापना सम्बन्धी अभिमुखीकरण गरिदै आईएको छ।

४. प्रभावकारी स्वास्थ्य सेवामा भएका चुनौति तथा समस्याहरू

जनस्वास्थ्य सबै सेवामध्येको महत्वपूर्ण सेवा मानिन्छ। जनता स्वस्थ्य र निरोगी भएको खण्डमा मात्र अन्य शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सास्कृतिक, प्राविधिक पक्षले गति लिन सक्छ। नागरिकहरूको शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक स्वस्थतामा मात्र विकास, उन्नति र समृद्धि हासिल हुन्छ। त्यसैले स्वास्थ्य सेवा तीनै तहका सरकारको प्राथमिकता र साझा दायित्वको मुद्दा संविधानले उद्घृत गरिदिएको छ। यद्यपि स्वास्थ्य सेवामा अझै पनि जनशक्ति र स्रोत साधनको यथेष्ट व्यवस्थापन हुन सकेको छैन। आजभन्दा ३० वर्ष अघिको जनशक्तिले नर्सन तथा कडा रोग तथा महामारीको चपेटाबाट धनजनको क्षति हुन नदिनु असंभव मानिन्छ। त्यस्तै उपलब्ध जनशक्ति/स्वास्थ्यकर्मीलाई स्थानीय तहसम्म पुर्याउन र टिकाईराख्न अर्को ठूलो समस्या देखिन्छ। नर्सहरूलाई उत्प्रेरित बनाएर स्वास्थ्य सेवामा संलग्न गर्न सकिएको छैन। त्यस्तै विश्वव्यापी मान्यता स्वास्थ्य सेवा जहाँपनि, जहिलेपनि र जसलाई पनि भन्ने मान्यता पूरा गर्न लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सोचले कार्यान्वयनमा ल्याएका उल्लिखित मान्यता जस्तै OCMC, SSU, जेरियाट्रिक मैत्री सेवा स्रोतसाधनको न्यूनता, स्वास्थ्यकर्मीको कमी तथा विशेषज्ञ सेवा प्रदान गर्न विशेषज्ञ जनशक्तिको अभावका कारण हासिल गर्न कठिन भैरहेको छ। स्वास्थ्य सेवा जेसी मैत्री बनाउन तोकिएका संस्थागत संरचनाहरूलाई अस्पताल स्वयमको बनाउन नसक्दा केवल संघीय सरकारको मात्र हो भन्ने देखिनु आफैमा चुनौती मानिन्छ। विशेषज्ञ जनशक्तिको अभावमा जेसी मैत्री स्वास्थ्य सेवा प्रभावकारी बनाउने प्रयोजनले तालिम तथा सीप विकास गरी स्वास्थ्यकर्मीलाई क्षमता विकास र दक्ष बनाईरहँदा अस्पतालहरूले चाँडो चाँडो कर्मचारीहरूको सरुवा गरिदिने, जिम्मेवारी फेरबदल गरिदिने जस्ता कारणले पनि सेवा सबैको पहुँचमा पुर्याउन चुनौती छ भने सबैभन्दा महत्वपूर्ण नीति, कानून, संस्थागत व्यवस्था, वित्तीय व्यवस्था, तोकिएको सहजकर्ता भए तापनि उसको तोकिएको जिम्मेवारी लिने मन, काम गर्नका लागि हात र मस्तिष्क उक्त विषयप्रति रूची छैन भने सायद कामयाबी हुँदोरहेनछ। अनुगमन नियमन निरन्तर नहुने र भैगणमा सुधार सहितको सुझाव र समन्वयका लागि अनुगमन नहुँदा केवल नियन्त्रणमुखी अनुगमनले सेवा प्रभावकारी बनेको समेत पाईएन।

५. समस्या र चुनौति समाधानका उपायहरू

स्वास्थ्य सेवा मानवका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण सेवा मानिन्छ। अन्य सेवाहरू यसैको वरिवरिका हुन भन्न सकिन्छ। संविधानमै स्वास्थ्य सेवालार्थ नागरिकहरूको मौलिक सेवाका रूपमा राखिएको छ। राज्यका नीति तथा निर्देशक सिद्धान्तभित्र स्वास्थ्य सेवामा लगानी अभिवृद्धि गर्दै लैजाने भन्ने प्रावधान राखिएको छ। आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क उपलब्ध गराईने र अकस्मिक स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकहरूको समान पहुँच हुनेछ समेत भनिएको छ। तर यी कुरालाई सार्थक बनाउन माथि तोकिएका नीतिगत, कानुनी, संस्थागत, वित्तीय तथा सहजकर्ता सहितको व्यवस्था त भएकै छ। तथापी अझैपनि सोचे र खोजेजस्तो स्वास्थ्य सेवा बनाउन सकिएको छैन। स्वास्थ्य सेवालार्थ प्रभावकारी जेसी मैत्री बनाउने उपायहरू देहायबमोजिम मानिन्छ:

- जेसी सम्बन्धी भएका नीतिगत तथा अन्य व्यवस्थाहरूलाई स्थानीय तहसम्म मूलप्रवाहीकरण गरी अन्तरिकीकरण गर्नु,
- विपन्न गरिब, अपाङ्गता भएका व्यक्ति ज्येष्ठ नागरिक लगायत लक्षित वर्गका लागि तोकिएका सेवा तथा सुविधाहरूको व्यापक रूपमा जानकारी गराउनु,
- जनशक्ति व्यवस्थापनमा यथोचित वृद्धि गर्नु, र हालको कार्यबोझलाई सहज बनाई बिरामीमैत्री व्यवहारमा जोड दिनु,
- बालिका, किशोरी तथा महिलाहरूको लागि प्राथमिकपूर्ण कार्यक्रम सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारका कार्यक्रमलाई एकीकृत रूपमा सञ्चालन गरिनु, जस्तै गर्भ संरक्षण, सुरक्षित गर्भपतन सम्बन्धी सेवा एवम् विभेदपूर्ण लिङ्गको छनोट विरुद्धका कार्यक्रमहरूलाई एकीकृत रूपमा अगाडि बढाउने,
- अस्पतालमा रहेका एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्रहरूको गुणस्तर सेवाका लागि न्यूनतम मापदण्डमा रहि सुदृढीकरण गर्दै लैजाने, तथा कर्मचारीहरूको नियुक्ति एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्रकै लागि भनी तोक्ने,
- विशिष्टिकृत सेवाका लागि जनशक्ति तथा अन्य स्रोत र साधनको व्यवस्थापन गर्ने,
- महामारी, भूकम्प तथा बाढिपहिरो जस्ता प्राकृतिक प्रकोपको उचित व्यवस्थापनका लागि तयारी अवस्थामा जोखिम व्यवस्थापन एकाइ गठन गरी तयारी अवस्थामा राख्ने,
- जलवायु परिवर्तन र यसले स्वास्थ्यको क्षेत्रमा पारेको र पार्नसक्ने प्रभावहरूका बारेमा खोज, अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण गर्ने,
- स्वास्थ्य सेवालार्ई सबैले धान्न सक्ने बनाउन अर्थात (Out of packet expenditure) पकेटको व्ययभार कम गराउनको लागि वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने, जस्को लागि स्वास्थ्य बीमाका कार्यक्रमलाई थप व्यवहारिक र वैज्ञानिक बनाउँदै लैजाने,
- रोग लागेर उपचार गर्न अउने प्रवृत्तिलाई निरूत्साहित गर्दै रोग नै लाग्न नदिने निरोगी जीवनका लागि योग, कसरत, ध्यान, खानपान अहारविहार सम्बन्धमा विशेष जोड दिने,
- स्वास्थ्य क्षेत्रका प्राप्त उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्दै एकीकृत स्वास्थ्य सूचना प्रणालीमा अवद्ध गरी जनसमुदायमा उपलब्ध गराउने,
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि विशेष व्यवस्थाहरू कार्यान्वयन गर्दै लैजाने, जस्तै भौतिक संरचना, भाषा सम्प्रेषण, एवम् हरेक स्वास्थ्य सेवामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि सरल, सहज रूपमा व्यवस्था गरेको हुनुपर्ने,
- लक्षित वर्गका लागि तोकिएका सामाजिक सुरक्षाका सेवाहरूलाई एकीकृत गरी On Door System मा लैजाने।

६. निष्कर्ष

संविधानले प्रत्याभूत गरेको निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा तथा आकस्मिक स्वास्थ्य सेवा पाउने हक कार्यान्वयन गर्न र स्वास्थ्य सेवालार्ई नियमित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय तथा सर्वसुलभ तुल्याई नागरिकको पहुँच स्थापित गर्नको लागि जनस्वास्थ्य सेवालार्ई केन्द्रमा राखिनु पर्दछ। लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी एउटा विधि, पद्धति र प्रणाली हो। राज्यका सम्पूर्ण सेवा र सुविधाहरूमा यस प्रणालीलार्ई आत्मसाथ गरिनु पर्दछ। विकास, उन्नति र समृद्धिको मापनको महत्वपूर्ण आधार जेसीलार्ई मानिन्छ। राज्यका हरेक क्षेत्र र आयामहरूमाबना प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो सहभागिता, स्वामित्व र अपनत्व महसूस गर्न र गराउन सक्नु आजको समतामूलक विकास मानिन्छ। कसैले पनि स्वास्थ्य सेवाको पहुँचबाट बन्चित हुननपरोस्, कोही छुट्टन नपरोस भन्ने मान्यताले स्वास्थ्य सेवालार्ई लैङ्गिकमैत्री तथा सामाजिक समावेशी बनाउने प्रयास निरन्तर अघि बढिरहेको छ। स्वास्थ्य सेवाभित्रको लैंगिक उत्तरदायी बजेट प्रणाली तथा स्वास्थ्य सेवाको पहुँबाट कोही पनि नछुट्टन भन्नका लागि प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म हरेक वर्षको कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा बजेट सहितको कार्यक्रमका लागि तीनदिनको GRB र LNOB तालिम दिँदै आईएको छ। जसका लागि स्वयम् छुटेका तथा छुट्टने संभावना जोखिममा रहेका वर्गले समेत हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन आवश्यक छ। साथै तीनै तहका सरकारका स्वास्थ्य विषयभित्र लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण मूलप्रवाहीकरण गर्दै संस्थागत रूपमै आन्तरिकीकरण गर्नु आजको आवश्यकता मानिन्छ।

स्रोत सामग्री

- अस्पतालमा अधारित एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्र स्थापना तथा सञ्चालन निर्देशिका, २०७७
- जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५
- ज्येरियाट्रिक स्वास्थ्य सेवा रणनीति, २०७८-२०८८
- नेपालको संविधान, २०७२
- विभेदपूर्ण लिङ्ग छनोट अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७८-२०८८
- सामाजिक सेवा एकाइ स्थापना तथा सञ्चालन निर्देशिका, २०७८
- सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५
- स्वास्थ्य क्षेत्रको लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति, २०८०
- स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको संक्षिप्त विवरण तथा प्रगति प्रतिवेदन, २०७९

नेपालमा बालिकाहरूको अवस्था

डा. देवकी आचार्य *

सारसङ्क्षेप

बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ र बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ अनुसार बालबालिका भन्नाले १८ वर्ष उमेर पूरा नगरेका व्यक्तिलाई जनाउँछ। समानता र समताको सिद्धान्त तथा विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूमा बालक र बालिकाले प्राप्त गर्नुपर्ने अधिकारमा कुनै पनि भिन्नता नभए तापनि हाम्रो समाजमा बालिकाप्रतिको दृष्टिकोण अझै पनि फरक रहेको पाइन्छ। बालिका तथा किशोरीहरूमाथि हुने गरेका हिंसा, दुर्व्यवहार, शोषण, उपेक्षा, हेला, अपहेलनालगायत विभिन्न कारणले उनीहरू अवसरबाट वञ्चित हुनुपुग्नु, पराई घर जाने जात, दाइजो दिनुपर्ने र विवाह गर्न खर्चिलो हुने व्यक्ति, छोरीमा गरिएका लगानी अर्काको लागि, छोरी भएपछि घरायसी काम सिक्नुपर्छ, यस्तो गर्नुपर्छ-त्यस्तो गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताको शिकार बालिकाहरू भइरहेको देखिएको छ।

बालिकाका विषय बालकको तुलनामा संवेदनशील हुन्छ। गर्भमा आएदेखि नै बालिका भ्रुण हत्या गर्नेदेखि जन्मिएपछि पनि विभेदकारी सामाजिक र सांस्कृतिक सोचले बाबुआमामा थप भारको गलत व्याख्या र छाउदेखि दाइजो प्रथासम्मको हानिकारक अभ्यासलगायत धेरै कुराहरूमा बालिका भएकै कारण विभेद सहनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ। बालिकाहरूको संवेदनशीलतालाई दृष्टिगत गरी बालिकाका निम्ति छुट्टै संरचना हुनुपर्ने र घटनाहरूको यथाशक्य छिटो सम्बोधन हुनुपर्नेमा आजसम्म पनि बालिकाका निम्ति छुट्टै कुनै पनि संयन्त्र बन्न सकेको छैन। बालकका निम्ति वा समग्र बालबालिकाका निम्ति र महिलाका निम्ति निर्माण भएका संयन्त्रमा रहेर नै बालिकाका घटनाहरू र बालिकाप्रतिका विषयमा कामकारवाही भैरहेको देखिएको छ।

पृष्ठभूमि

बालिकाहरूका केही सवालहरू विशेष संरक्षणका दायरामा पर्ने गर्दछन्। आमाको गर्भमा आएदेखि १८ वर्ष उमेर पूरा नहुँदासम्मको उमेरका व्यक्तिहरूको कतिपय उमेर अवस्थासम्म मानौं आमाको गर्भदेखि ८ वर्ष उमेर पूरा नहुँदासम्म आफ्ना निम्ति आवश्यकन पर्ने कुरामा र निर्णय गर्ने तहमा आफ्ना विचार र अभिव्यक्तिहरू राख्नसक्ने सक्षम नहुने उमेर समूहमा पर्दछन्। विशेष गरी १०/११ वर्षको उमेरदेखि महिनावारी र सामाजिक तथा सांस्कृतिक कुरीति तथा हानिकारक अभ्यासका पेचिला र मानसिक रूपमानै थप संवेदनशील हुने उमेर समूहमा रहेका हुन्छन्। त्यसैले बालिकाका सवालमा कुरा गर्दा १८ वा बालविवाहको परिभाषा अनुसार २० वर्षको उमेरसम्म पनि उनीहरूलाई धेरै जोखिमपूर्ण अवस्थाबाट जोगाउनु पर्ने र आफैपनि जोगिनुपर्ने अवस्थाहरू

* परिषद् सदस्य, गण्डकी प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान

रहेको बालिकाहरूको देखिन्छ। लैङ्गिक विभेदका नाममा होस् वा सामाजिक सांस्कृतिक हानिकारक अभ्यासका नाममा होस् बालिकाहरू बालकको तुलनामा थप जोखिममा र गलत धारणाका शिकार तथा हिंसा र दुर्व्यवहारका शिकार भैरहेको तितो यथार्थ हाम्रोसामु विद्यमान छ।

विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूले बालिकाको समान अधिकारको व्यवस्था गरेको भएता पनि कार्यान्वयनको तहमा भने जटिलता वा पूर्ण कार्यान्वयन भैराखेको देखिदैन। नेपालको संविधानको धारा १६ ले सम्मानपूर्वक बाचन पाउने हक, धारा १८ ले समानताको हक, धारा २४ ले भेदभाव विरुद्धको हक, धारा २९ ले शोषण विरुद्धको हक, धारा ३१ ले शिक्षा सम्बन्धी हक र धारा ३५ ले स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेको छ। धारा ३८ महिलाको हकमा (१) प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावबिना समान वंशीय हक हुने, (२) प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुने, (३) महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने र त्यस्तो कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने, (४) राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुने, (५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुने व्यवस्था गरिएको छ। तथापी बालिकाहरूमाथि गरिने व्यवहार र हेरिने दृष्टिकोणहरू अझै परिवर्तन हुनसकेको देखिदैन। यतिमात्र हैन दिनानुदिन सञ्चार माध्यमबाट प्रकाशित हुने समाचारमा बालिकामाथि हिंसा, बलात्कार, दुर्व्यवहार लगायतका घटनाहरू देख्दा पीडाबोध हुन पुग्छ। बालात्कार पछि हत्याका घटनाहरूले झनै विकराल अवस्था सिर्जना गरिरहेको देखिन्छ। यस परिस्थितिमा बालिकाका सवाललाई थप संवेदनशील रूपमा लिनुपर्ने आजको आवश्यकता देखिएको छ।

संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको हक अन्तर्गत उपधारा ५ मा कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न नपाइने, उपधारा (६) मा कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको छ भने बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ५ मा भेदभाव विरुद्धको अधिकारमा कुनै पनि बालबालिकालाई निज, निजको परिवार, संरक्षकको धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा, संस्कृति, वैचारिक आस्था, शारीरिक मानसिक अवस्था, अपाङ्गता, वैवाहिक स्थिति, पारिवारिक हैसियत, पेशा, स्वास्थ्य स्थिति, आर्थिक वा सामाजिक स्थिति, भौगोलिक क्षेत्र वा अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्न नहुने व्यवस्था रहे तापनि सामाजमा घटने गरेका घटनाहरूले सबै सरोकारवालालाई संवेदनशील बनाउँदै बालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका निम्ति एकीकृत रूपमा काम गर्नु आवश्यक हुन्छ। हाम्रो समाजमा कसैको पनि अधिकार नखोसिन वातावरण तयार गर्नु हामी सबैको जिम्मेवारी हो।

संविधान, कानुन र विभिन्न विषय प्रसङ्गमा लैङ्गिक विभेदको अन्त्य र शून्य सहनशीलताको विषय उठान भए तापनि व्यवहारिक पृष्ठभूमिमा अझैपनि बालिका र किशोरीहरूप्रति हेर्ने हाम्रा दृष्टिकोणहरू समान हुनसकेको देखिदैन। बालक र बालिका बीच अझै पनि सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक र व्यक्तित्व विकासका क्षेत्रमा विभेदहरू विद्यमान रहेका छन्। बालबालिकाको जन्मको अवस्थालाई हेर्ने हो भने केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०७८) को प्रतिवेदन अनुसार प्रति १०० बालिका बराबर १०७ बालकको संख्या रहेको देखिएको छ। यस तथ्याङ्कीय अवस्थालाई आंकलन गर्दा प्रविधिको विकासका कारण गर्भमा छोरीको भ्रुण हुर्कदै गर्दा आवश्यकता हेरी गर्भ

पतन गराउनेको संख्या बढेको देखिन्छ। यु.एन.डि.पी.ले प्रकाशन गरेको मानव विकास सूचकाङ्क प्रतिवेदन (सन् २०२३) अनुसार नेपालमा पुरुषको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६१२ को तुलनामा महिलाको मानव विकास सूचकाङ्क ०.५४९ रहेको छ। त्यसै गरी लैङ्गिक भेदभावको अवस्थाको सूचकाङ्कमा नेपाल सहित १६२ राष्ट्रमध्ये नेपाल १४३ औं स्थानमा रहेको छ। अझै हाम्रो समाजमा जरा गाडेर रहेको बालिकाप्रतिको धारणामा परिवर्तन आउन नसकेको उपर्युक्त तथ्याङ्कहरूले देखाउँछ। यसैले बालिकाहरूका निम्ति आवश्यक नीतिगत व्यवस्था, असल अभ्यास, कार्यक्रम तथा सेवा प्रवाह र सामाजिक एवं सांस्कृतिक रूपान्तरणको आवश्यकता रहेको देखिएको छ।

वि.सं. २०७८ को जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसंख्यामध्ये पुरुषको संख्या ४८.८७ प्रतिशत रहेको छ भने महिलाको संख्या ५१.१३ प्रतिशत रहेको छ तर १८ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाको संख्या ३३.८४ प्रतिशत (९८६९५८३) रहेको छ; जसमध्ये बालिकाहरूको संख्या ४७५५०७८ (४८.१७ प्रतिशत) रहेको छ। यस तथ्यलाई हेर्दा वयस्कको तुलनामा बालबालिकाको जनसंख्यामा बालिकाको संख्या क्रमशः घट्दै गइरहनुले प्राकृतिक प्रणालीमा नै कतै खलल पैदा हुने त हैन भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ। शैक्षिक स्तरलाई हेर्दा साक्षरता दर पुरुषको ८३.६ को तुलनामा महिलाको ६९.४ रहेको छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को संक्षिप्त नतिजा, पृ.सं. ५), पहिलो विवाह गर्दाको उमेर औसतमा पुरुषको २१ वर्ष र महिलाको १८ वर्ष रहेको छ (राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को संक्षिप्त नतिजा, पृ.सं. ५)। यसबाट समाजमा छोराप्रतिको अत्यधिक चाहना र प्राथमिकताका कारणले लिङ्ग पहिचान गरी छोरी भएमा गर्भपतन गराउने प्रवृत्ति तथा बालकको तुलनामा बालिकाहरूलाई शैक्षिक सुविधाबाट वञ्चित गरिएको अवस्था देखिएको छ।

बालिकाका सन्दर्भमा कार्यान्वयनमा रहेका कानूनी व्यवस्थाहरू

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू

संयुक्त राष्ट्र संघले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र तथा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रहरूमा प्रत्येक व्यक्तिलाई तिनमा उल्लिखित सम्पूर्ण अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरू जाति, रंग, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीति वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियत जस्ता आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभावविना उपभोग गर्न पाउने अधिकार भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्र संघको बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले बालबालिकामा भेदभाव, हिंसा, शोषण र दुर्व्यवहारलाई अन्त्य गर्न राज्यको दायित्वको रूपमा व्यवस्था गरेको छ। त्यसै गरी शिक्षा, स्वास्थ्य र पोषण एवम् सहभागिताको अधिकारलाई सम्पूर्ण बालबालिकाको आधारभूत अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ। पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक बालबालिकालाई निजको वा निजका बाबुआमाको वा कानूनी संरक्षकको जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय, जातीय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, अशक्तता, जन्म वा अन्य हैसियत जेसुकै भए तापनि कुनै पनि किसिमको भेदभाव गर्न नहुने विषय उल्लेख गरेको छ।

संयुक्त राष्ट्र संघको महिलाविरुद्ध हुने सबै खाले भेदभाव निर्मूलन गर्ने महासन्धि (१९७९) ले महिला र बालिकालाई समाजका सबै क्षेत्रमा पुरुष र बालकसरह समान अधिकार प्रत्याभूत गरिनुपर्ने र कुनै पनि रूपमा महिला र बालिका विरुद्धको भेदभाव गर्न नहुने कानूनी व्यवस्था गरेको छ। उक्त महासन्धिले बालविवाहलाई कानूनतः निषेधित गर्न तथा माध्यमिक शिक्षामा बालिकाहरूको समान अवसर र सहभागिता सुनिश्चित गर्न राज्यले कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ। त्यसै गरी नेपाल सरकारले मानव बेचबिखन विरुद्धको पालेसो

प्रोटोकललाई अनुमोदन समेत गरिसकेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (सन् २००८) मा अपाङ्गता भएका बालिकाहरूले थप जोखिम र भेदभाव भोग्नुपर्ने अवस्थालाई स्वीकार गर्दै राज्यले अपाङ्गता भएका महिला र बालिकाहरूलाई विशेष संरक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

१९ डिसेम्बर २०११मा बसेको संयुक्त राष्ट्र संघीय साधारण सभाको विशेष प्रस्ताव (Resolution) ६६/१७० अनुसार सन् २०१२ देखि प्रत्येक वर्ष अक्टोबर ११ तारिखका दिन अन्तर्राष्ट्रिय बालिका दिवस मनाउने निर्णय गरेको थियो। सन् १९९५ मा बेइजिङमा भएको महिलासम्बन्धी विश्व सम्मेलनको बेइजिङ घोषणापत्रले महिला तथा बालिकाहरूको अधिकारको उठान गरेको थियो भने बालिका दिवसको अभियान “क्रिनभने म बालिका हुँ” भन्ने अवधारणाका साथ शुरुवात भएको थियो। विशेष गरी बालिका अधिकारको मान्यतालाई स्थापित गर्न र विश्वभरका बालिकाहरूले भोग्नु परेको चुनौतीलाई सामना गर्ने ध्येयका साथ यो दिवस मनाउन थालिएको हो। यो दिवसको अवसरमा संसारभरी बालिका अधिकारलाई प्रवर्धन गर्ने, बालिकालाई संरक्षण गर्ने, बालिकामाथि हुने सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य, बालविवाह, गरिबी, अशिक्षा र विभेदबाट बालिकालाई मुक्त गराउने उद्देश्य रहेको छ।

बालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाहरू

नेपालको संविधानले नेपालको संविधानको धारा ३९ को १० वटा उपधारामा बालबालिकाको हकलाई उल्लेख गरी बाल अधिकारको संरक्षण र संवर्धनको व्यवस्था गरेको भए तापनि बालिकाका हक र अधिकारका विषयलाई छुट्टै भने उल्लेख गरिएको छैन। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ का व्यवस्थाहरूमा दफा ५ मा भेदभाव विरुद्धको अधिकार, दफा ११ मा गोपनीयताको अधिकार, दफा ६६ मा बालबालिका विरुद्धको कसूरहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ। बालअधिकार उल्लंघनको न्यायिक सुनवाईको व्यवस्था स्थानीय तह न्यायिक समितिबाट हुन सक्ने व्यवस्था गरेको भए तापनि बालिकाका सवाललाई छुट्टै व्यवस्था भने गरेको छैन।

शिक्षाको हक सम्बन्धी ऐन, २०७५ का व्यवस्थाहरूमा अनिवार्य रूपमा बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गराउनु पर्ने (दफा ७) मासिक रूपमा छात्रवृत्ति प्रदान गर्न सकिने व्यवस्था (दफा २३), स्वास्थ्य उपचार (दफा २४) तथा दिवा खाजा सम्बन्धी व्यवस्था (दफा २५) रहेका छन्। जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ मा बालबालिका, किशोरकिशोरीका लागि विशेष सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षाका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तह तथा प्रदेश सरकारले आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ भनी दफा ४७ को उपदफा १ मा स्पष्ट व्याख्या गरिएको छ। सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ का दफा (३) को उपदफा (१) बमोजिम किशोरकिशोरीलाई यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी शिक्षा, सूचना, परामर्श तथा सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। दफा (१५) मा निश्चित अवस्थामा सुरक्षित गर्भपतन गर्न पाउने अधिकार, दफा (१६) मा बलपूर्वक गर्भपतन गराउन नहुने र दफा (१७) मा लिङ्ग पहिचान गरी गर्भपतन गर्न नहुने व्यवस्था उल्लेख छ। किशोरी तथा अपाङ्गमैत्री सेवा प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था दफा (२८) मा उल्लेख गरिएको छ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १६० मा लिङ्गका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने, दफा १६३ मा दास बनाउन नहुने, दफा १६८ मा अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार गर्न नहुने दफा १७३ मा बालविवाह गर्न नहुने, दफा १८८ मा करकापमा परेर गर्भपतन गर्न नहुने, दफा १८९ मा गर्भपतन गराउन सक्ने, दफा २१९ मा जबर्जस्तीकरण गर्न नहुने र दफा २२५ मा बालयौन दुरुपयोग गर्न नहुने व्यवस्था रहेको छ। मुलुकी देवानी संहिता २०७४ को दफा १८ मा लिङ्गका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने, भाग-३ दफा ७० देखि ७२

सम्म २० वर्षभन्दा मुनिको व्यक्ति बीच विवाह हुन नहुने र भईहाले सो विवाह बदर हुने र दफा १२७ मा आमाबाबुले आफ्नो छोराछोरीको बीच कुनै किसिमले भेदभाव गर्न नपाइने उल्लेख गरिएको छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले बालबालिकाका सबै सवालहरूको सम्बोधन गर्ने पहिलो घरदैलोको सरकारको प्रत्याभूति दिलाउनु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। ऐनले स्थानीय तहमा नै बाल संरक्षण प्रणालीको व्यवस्था गरी बालबालिकाका मुद्दाको सम्बोधन गर्नुपर्ने गरी स्थानीय तहलाई जिम्मेवारी दिएको छ। आधारभूत र माध्यमिक शिक्षाको व्यवस्था, महिला तथा बालबालिकाको कुपोषण न्यूनीकरण, रोकथाम, नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्ने, सडक बालबालिका, अनाथ, असहाय, अशक्त र मानसिक असन्तुलन भएका व्यक्तिहरूको पुनर्स्थापना केन्द्रको सञ्चालन र व्यवस्थापन, अनुगमन र नियमन गर्ने, बालक्लब तथा बालसञ्चालको दर्ता, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने, वडा तथा स्थानीय तहलाई बालमैत्री बनाउने, स्थानीय तहभित्र आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछि परेका महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत समुदायको अभिलेख राखी सामाजिक र आर्थिक उत्थान सम्बन्धी काम गर्ने, बालविवाह, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, छुवाछुत, दाइजो, हलिया प्रथा, छाउपडी, कमलरी प्रथा, बालश्रम, मानव बेचबिखन जस्ता सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने लगायतका बालिका अधिकारको सुनिश्चिततासँग सम्बन्धित क्रियाकलाप स्थानीय तहले गर्नुपर्ने सुनिश्चितता कानूनतः गरेको छ।

बालिका अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका व्यवस्थाहरू

दिगो विकास लक्ष्य २०३० को लक्ष्य नं. ५.२ मा मानव बेचबिखन र यौन शोषण सहित सार्वजनिक र निजी क्षेत्रमा महिला, बालिका, किशोरीमाथि हुने सबैप्रकारका हिंसाको अन्त्य गर्ने, लक्ष्य ८.७ मा बाध्यकारी श्रम, आधुनिक दासत्व र मानव बेचबिखन उन्मूलन गर्न तत्कालीन र प्रभावकारी उपायहरू अपनाउने र लक्ष्य १६.२ ले दुरूपयोग, शोषण, तस्करी र बालबालिका माथिको यातना तथा सबै प्रकारका हिंसा समाप्त गर्ने भनी उल्लेख गरेको छ। राष्ट्रिय बालबालिका नीति २०८० ले बाल अधिकार सुनिश्चित बालमैत्री राष्ट्र निर्माण गर्ने दीर्घकालीन सोच राखेको छ भने बाल अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नु, बालबालिका विरुद्ध हुने शारीरिक र मानसिकलगायत सबै प्रकारका हिंसा विभेद, दुर्व्यवहार, शोषण र उपेक्षाको अन्त्य गर्ने उद्देश्य लिएको छ। रणनीति ११.५ मा धर्म, संस्कृति तथा परम्पराको नाममा हुने हरेक प्रकारका हानिकारक अभ्यासहरूको अन्त्य गर्ने, ११.६ मा बालबालिकालाई हुने शारीरिक दण्ड सजाय, विद्युतीय माध्यमबाट हुने दुर्व्यवहार, बालश्रम, ओसारपसार तथा बेचबिखनको अन्त्य गर्न संघ, प्रदेश, स्थानीय तह र समुदायका सरोकारवाला समेतलाई सशक्त बनाउँदै प्रतिकार्य र सचेतना अभिवृद्धि गर्ने रहेको छ। यी सोच, नीति र रणनीतिहरूले बालिकाको अधिकारलाई समेत सुनिश्चित गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

बहुक्षेत्रीय पोषण योजना (तेस्रो) (२०७९/८०-२०८७/८८) हाल नेपाल सरकारबाट भरखरै स्वीकृत भइ कार्यान्वयनमा जाने क्रममा रहेको छ। यस योजनाले समेत पोषण, पोषण संवेदनशील र समर्थ बनाउने वातावरण सम्बन्धी कार्यक्रमहरूको विस्तार गरी महिला, किशोरी तथा बालबालिकाको पोषणको अवस्थामा सुधार ल्याउने उद्देश्य राखेको छ। प्रारम्भिक बालविकास राष्ट्रिय रणनीति, २०७७-२०८८ गर्भावस्थादेखि ८ वर्षसम्मका सम्पूर्ण बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने लक्ष्य रहेको छ। रणनीतिले वि.सं. २०८८ सम्ममा गर्भावस्थादेखि ८ वर्षसम्मका सबै बालबालिकाको शारीरिक, सामाजिक, बौद्धिक, संवेगात्मक र भाषिक लगायत सर्वाङ्गीण विकासको चौतर्फी अवसर सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको छ।

पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१)ले बाल अधिकार सुनिश्चित भएको बालमैत्री समाजको परिकल्पना वा सोच लिएको छ। यसका उद्देश्यहरूमा: क) बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन गर्नु, ख) बालबालिका तथा किशोरकिशोरीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्नु, ग) बालबालिका तथा किशोरकिशोरी विरुद्ध हुने शारीरिक र मानसिक लगायत सबै प्रकारका हिंसा, विभेद, दुर्व्यवहार, शोषण र उपेक्षाको अन्त्य गर्नु रहेका छन्। सोही योजनाको अवधारणा पत्रको संरचनात्मक रूपान्तरणका क्षेत्र तथा रणनीति ५ मा उच्च शिक्षामा समयनिष्ठताको पालना तथा शैक्षिक सुशासन प्रवर्धन गर्ने, माध्यमिक शिक्षालाई वृत्ति विकास र उच्च शिक्षालाई उद्यम तथा रोजगार केन्द्रित, “पढ्दै कमाउँदै र कमाउँदै पढ्दै” अवधारणाको कार्यान्वयन गर्ने, विपन्न तथा जेहेन्दार विद्यार्थी लक्षित छात्रवृत्तिको अनिवार्य र एकद्वार प्रणाली मार्फत् समन्यायिक वितरण, विद्यार्थीको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विमासमा योगदान पुऱ्याउने योग, ध्यान र सकारात्मक सोचमा आधारित शिक्षा प्रणाली, नैतिक शिक्षाको प्रवर्धन, युवा प्रतिभालाई स्वदेशमा काम गर्न प्रोत्साहन, रणनीति ६ मा सबै वर्ग, लिङ्ग र उमेर समूहका नागरिकलाई समन्यायिक एवम् विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवाको सुनिश्चितता गर्ने, रणनीति ८ मा आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेको वर्ग, समुदाय र लिङ्गको सशक्तीकरणका लागि लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, सबैका लागि सामाजिक सुरक्षा अवधारणा अन्तर्गत आर्थिक रूपमा विपन्न, शारीरिक तथा मानसिक रूपमा अशक्त र पारिवारिक रूपमा असहाय नागरिकलाई विशेष सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा आवद्धता गर्ने लगायतका विषय उल्लेख गरिएको छ। जुन विषयहरू बालिकाका सवालसँगपनि प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा जोडिएका नै हुन्छन्।

विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०७३/७४-२०७९/८०) मा अनुकुल वातावरण अन्तर्गत र छात्रछात्राका लागि छुट्टाछुट्टै शौचालय, पानी तथा सरसफाइ लगायत सिकाइ वातावरणमा लैङ्गिक संवेदनशीलताका पक्षहरू क्रमशः समावेश गर्दै जाने र रणनीतिक कार्यक्रमहरू अगाडि बढाउने नीतिको व्यवस्था गरिएको छ। श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले जारी गरेको दोस्रो बालश्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना (२०७५-२०८५) कार्यान्वयनमा आएको छ। यसले बालिका श्रमिकहरूको समेत विषय उठान गरेको छ।

कोशी प्रदेशले २०८२ सालसम्ममा बालविवाहमुक्त प्रदेश घोषणा गर्ने, मधेश प्रदेशले “बेटी बचाऊ, बेटी पढाऊ” अभियानमार्फत् बालविवाहलाई न्यूनीकरण गर्ने, बागमती प्रदेशले २०८० सम्ममा बालविवाहमुक्त गर्ने, कर्णाली प्रदेशले बैंक खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रम, छोरी बुहारी, दलित, अपाङ्गता, सहित सन्तती छात्रवृत्ति, लगायतका कार्यक्रम लागु गरेको छ। सुदूरपश्चिम प्रदेशले “सानै छु म, बढ्न देऊ, बालविवाह हैन, पढ्न देऊ” अभियान सञ्चालन गरेको छ। स्थानीय तहहरूले बालविवाह निराकरणका लागि बीमा गर्ने नीति समेत लिएका छन्। साथै प्रदेशले बालमैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन गरी आफ्नो प्रदेशलाई क्रमशः बालमैत्री किशोरीमैत्री बनाउँदै जाने प्रतिबद्धता समेत व्यक्त गरेका छन्।

नेपालमा बालिकाको हक अधिकारका लागि संरचनागत व्यवस्थाहरू

नेपालमा बालिकाको हक र अधिकारका लागि विशेष छुट्टै संरचनागत व्यवस्थाहरू प्रत्यक्षरूपमा नभए तापनि राज्य संरचनाका काम, कर्तव्य र अधिकार क्षेत्रहरूको विक्षेपण गर्दा बालबालिका तथा महिलासँग सरोकार राख्ने राज्य संरचनाहरू नै बालिकाको लागि पनि जिम्मेवार संरचनाको रूपमा रहेका छन्। स्थानीय तहको सरकार नै बालिकाहरूका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, सहभागिता तथा खेलकुद र संरक्षण एवम् भेदभाव रहितको सुनिश्चितता गर्न आवश्यक नीतिगत र कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्रमुख जिम्मेवार निकाय रहेको छ। स्थानीय तह र वडा

कार्यालयहरू नै बालश्रम, बालबालिकाको बेचबिखन, बालविवाह तथा छाउपडी, बालश्रम अन्त्य, बालमैत्री, पोषणमैत्री जस्ता अभ्यासहरू अन्त्य गर्न नेतृत्व गर्ने निकायको रूपमा कानून सम्बन्धित स्थापना भएका छन्।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले स्थानीय तहमा उपप्रमुख-उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख वा उपाध्यक्षले तोकेको कार्यसमितिका सदस्यको संयोजकत्वमा बाल अधिकार समिति गठन गर्ने, स्थानीय तहमा बाल अधिकार प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि बालकल्याण अधिकारी नियुक्ति गर्ने, बाल कोषको व्यवस्था, बाल अधिकार समिति गठन, बालमनोविज्ञ र समाजसेवीको सूचीकरण तथा परिचालन, बाल संरक्षण तथा संवर्धन सम्बन्धी कार्यविधि, बाल संरक्षण मापदण्ड हुनुपर्ने कुराको व्यवस्था गरेको छ। त्यसै गरी स्थानीय तहमा शिक्षा समिति एवम् महिला तथा बालबालिका बेचबिखन विरुद्धका स्थानीय समितिहरू गठन गर्न सकिने कानुनी व्यवस्थाहरू रहेका छन्।

प्रदेश तहमा बालिकाहरूको सवाललाई प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्न जिम्मेवार निकायको रूपमा सामाजिक विकास मन्त्रालय वा सम्बन्धित प्रदेश अनुसारको मन्त्रालय रहेका छन् भने बालिकाको लागि सुरक्षित समाज तथा उनीहरू विरुद्ध हुन सक्ने अपराध नियन्त्रणका लागि प्रदेशको आन्तरिक मामिला मन्त्रालय जिम्मेवार निकायको रूपमा रहेको छ। प्रदेश सभामा बालबालिकाको विषय हेर्न जिम्मेवार संसदीय समितिले बालिकाहरूको सवालमा छलफल गर्ने र प्रदेश मन्त्रालय तथा सरकारलाई आवश्यक कारवाहीका लागि सिफारिस एवम् निर्देशन दिन सक्दछ। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले प्रत्येक प्रदेशमा सामाजिक विकास मन्त्री वा सम्बन्धित मन्त्रालयको मन्त्रीको संयोजकत्वमा प्रदेश बाल अधिकार समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

संघमा बालिका अधिकारको संरक्षण, संवर्धन र प्रवर्धनका निमित्त महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद्, संघीय प्रहरीमा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र तथा निर्देशनालय, संघीय अस्पतालहरूमा एकद्वार संकट व्यवस्थापन सेवा केन्द्रहरू जस्ता संघीय संरचना रहेका छन्। बालिका शिक्षा तथा प्राविधिक सीप विकास कार्यक्रमहरूका लागि शिक्षा मन्त्रालय जिम्मेवार निकायको रूपमा रहेको छ भने स्वास्थ्यका विशिष्ट विषयलाई सम्बोधन गर्न स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय जिम्मेवार निकायको रूपमा रहेको छ। त्यसै गरी संघीय संसदमा महिला बालबालिका तथा समाज कल्याणका विषयलाई सम्बोधन गर्न महिला तथा सामाजिक मामिला समिति रहेको छ। विषयगत सबै संवैधानिक आयोगहरू तथा विशेष गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा राष्ट्रिय महिला आयोगले बालिकाहरूको सवाल र समस्यामा राज्यको ध्यानकर्षण गर्न सक्दछन्। घटनाको तत्काल सम्बोधन गर्नका लागि हाल देशभर १८ स्थानबाट सञ्चालित बाल हेल्पलाइन नं. १०९८, बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्र (१०४), नेपाल प्रहरीको महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र, एकद्वार संकट व्यवस्थापन केन्द्र (OCMC) आदि सक्रिय रूपमा काम गरिरहेका छन्। यी संयन्त्रहरूले समग्र बालबालिकाको सबै सवालमा काम गरिरहेको भए तापनि बालिकाका निमित्त छुट्टै संरचना रहेको छैन।

बाल संरक्षण प्रणालीको स्थापना र कार्यान्वयनको अवस्था

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ५७, ६०, ६१, ६२ र ६३ मा व्यवस्था भए अनुसार हालसम्म ३ वटा प्रदेश (बागमती, गण्डकी र लुम्बिनी) मा प्रदेश बाल अधिकार समिति र ३०९ स्थानीय तहमा स्थानीय बाल अधिकार समितिको गठन भएको छ। यसै गरी २४६ स्थानीय तहमा बालकोष, ३०३ स्थानीय तहमा बालकल्याण अधिकारी तोकिएको र ३७३ स्थानीय तहमा बाल संरक्षण तथा संवर्धन कार्यविधि निर्माण भएका छन् (नेपालमा बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय स्थिति प्रतिवेदन, २०८०)। यसका साथै ऐनको तफ ५७ अनुसार

बाल संरक्षण मापदण्ड तयारी, समाजसेवी र बालमनोविज्ञको सूचीकरण तथा परिचालन, वैकल्पिक हेरचाहकर्ताको सूचीकरण, स्थानीय तहमा बालबालिकाको क्षेत्रमा क्रियाशील संघसंस्थाको सूची तयारीलगायतका बाल संरक्षण प्रणालीको अवस्थामा अझै पनि सबै स्थानीय तहमा पूर्णता हुन सकेको छैन। यी संरचनागत व्यवस्थाका अलावा बाल अधिकारको संरक्षणका विषयहरू कानूनत अपूरो र अधुरो नै रहन्छन्। त्यसैले कानुनी व्यवस्थाको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नु अत्यन्तै आवश्यक रहेको छ।

बालबालिकाको क्षेत्रमा भएका लगानीहरूको समष्टिगत तथ्याङ्कहरू एकीकृत रूपमा अध्ययन गर्ने गरिएको छैन। नेपाल सरकारको बजेट संकेतमा बाल अधिकार वा बालबालिका शीर्षक तोकिएको छैन। विगतमा बालमैत्री स्थानीय शासन रणनीतिका कारण प्रत्येक स्थानीय निकायले पुँजीगत बजेटको न्यूनतम १० प्रतिशत लगानी बालबालिकामा गर्ने गरेका थिए। तर हालको तीन तहको राज्य संरचनामा भएको परिवर्तनले उक्त अभ्यासको निरन्तरता भंग भएको छ तथापी सीमित स्थानीय तहले मात्र बालबालिकामा लगानीको प्रतिशत राम्रो राखे गरेका छन्। बालबालिकाका निम्ति छुट्याइएको बजेटमा बालिकाहरूका निम्ति पनि विशेष प्राथमिकतामा पर्दथ्यो तर संघीयतामा त्यो अवस्थामा कमी आएको देखिन्छ। जसले बालिका अधिकारको संवर्धन र प्रवर्धन गर्न कठिनाइ हुने देखिन्छ। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भएको पाँचवर्ष वितिसक्दा समेत २४६ स्थानीय तहले मात्र बालकोष निर्माण गर्नु र ५०७ स्थानीय तहले कानून व्यवस्था गरेको विषय कार्यान्वयन गर्न नसक्नु दुःखद पक्ष रहेको छ।

बालिकासँग सम्बन्धित तथ्यगत अवस्था

नेपाल जनसांख्यिक सर्वेक्षण २०२२ अनुसार १५ देखि १९ वर्ष उमेर समूहका १४ प्रतिशत किशोरीहरू गर्भवती हुने गरेको देखिन्छ। ग्रामीण क्षेत्रमा यो दर १४.९ प्रतिशत छ भने शहरी क्षेत्रमा १२.९ प्रतिशत रहेको छ। प्रदेश अनुसार कोशी प्रदेशमा १२.८ प्रतिशत, मधेश प्रदेशमा १९.८ प्रतिशत बागमती प्रदेशमा ७.९ प्रतिशत, गण्डकी प्रदेशमा १२.९ प्रतिशत, लुम्बिनीमा ९.८, कर्णाली प्रदेशमा २०.५ प्रतिशत र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा १२.५ प्रतिशत रहेको सर्वेक्षणले देखाएको छ। सबैभन्दा कम बागमती प्रदेशमा ७.९ प्रतिशत र सबैभन्दा बढी कर्णाली प्रदेशमा २०.५ प्रतिशत रहेको छ। गर्भवती हुने महिलाहरूमध्ये शिक्षित महिलाहरूमा ७.२ प्रतिशत रहेको छ भने अशिक्षित महिलाहरूमा ३२.७ प्रतिशत रहेको छ (नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, सन् २०२२)। विद्यालय उमेरका बालिका तथा किशोरीहरूमा महिनावारी कै कारण विद्यालय छोड्नु पर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिको न्यूनीकरण गर्नका निम्ति नेपाल सरकारले महिनावारी प्याडको व्यवस्था गरेको छ। स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर भएमात्र नत्र महिनावारी कै कारण हाल बालिकाहरूले विद्यालय छोड्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थाको अन्त्य भएको छ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को तथ्याङ्क अनुसार नेपाल सरकारले राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम अन्तर्गत दुर्गम क्षेत्रका ज्यान जोखिममा परेका १६७ जना (२२ जना १५ देखि १९ वर्षका किशोरीहरू र १७ जना २० वर्ष उमेरका महिला सहित) गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरूको हवाई उद्धार गरी स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरेको छ। यस तथ्यलाई हेर्दा १५ देखि २० वर्ष (विवाह गर्न गैरकानुनी मानिएको उमेर) को उमेरमा विवाह गरी बच्चा जन्माउनेको संख्या अझैपनि धेरै नै रहेको देखिएको छ। बालिका वा किशोरीहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, शारीरिक तथा मानसिक विकास पूर्णरूपमा नभै विवाहबन्धनमा बाधिने परिपाटीको कारणले हाम्रो समाजमा रहेको बालविवाहको प्रचलन/हानिकारक अभ्यास अझै ठूलो समस्याको रूपमा रहेको देखिएको छ। (वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, २०८०)।

पाँच वर्ष मुनिका बाल मृत्युदरमा सन् १९९६ मा ११८ भएकोमा २०२२ सम्म आइपुग्दा ३३ जनामा घटेको छ साथै शिशु मृत्युदर ७८ बाट घटेर २८ भएको छ र नवजात शिशु मृत्युदर ५० बाट घटेर २१ भएको छ। यसै गरी शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सांस्कृतिक सोचमा समेत सकारात्मक परिवर्तन आएको देखिन्छ। तथापी थप कामको भने अझै जरुरत देखिएको छ। विशेष गरी बालिकाका सवालहरू बालकको तुलनामा अझै सम्बेदनशील रहेको हुँदा यस विषयमा थप प्राथमिकता दिनु आजको आवश्यकता रहेको छ।

नेपालमा पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने पुङ्कोपनको दर २५ प्रतिशत रहेको छ जुन २००१ मा ५७ प्रतिशत रहेको थियो। पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने ख्याउटेपनको दर ८ प्रतिशत रहेको छ जुन २००१ मा ११ प्रतिशत रहेको थियो। पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने कम तौलको दर सन् २००१ मा ४३ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२२ मा १९ प्रतिशत रहेको छ। नेपालमा पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा हुने रक्तअल्पता ४३ प्रतिशत रहेको छ भने प्रजनन उमेर समूहका महिलामा रक्त अल्पता सन् २०२२ मा ३४ प्रतिशत रहेको छ जुन सन् २०११ मा ३५ प्रतिशत रहेको थियो। नेपालमा शिशुलाई ६ महिनासम्म पूर्ण स्तनपानको दर सन् २००२ मा ५६ प्रतिशत रहेको छ जुन सन् २००१ मा ६८ प्रतिशत रहेको थियो। यसरी एकातर्फ मोटोपनालाई न्यूनीकरण गर्न सफलता हासिल भएको छैन भने अर्कोतर्फ स्तनपान गराउने आमाहरूको संख्या घट्दै जानु चिन्ताको विषय हो (स्रोत: नेपालमा जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य, सर्वेक्षण २००१, २००६, २०११, २०१६ र २०१९)

विगतका तुलनामा नयाँ नयाँ प्रवृत्तिका बालिकामाथि हिंसा बढ्न थालेको छ। हाल प्रविधिको विकास सँगसँगै अनलाइन सुरक्षाका विषयहरू पनि निकै उठ्ने गरेका छन्। नेपाल प्रहरीको अपराध अनुसन्धान विभागको २०७९/८० मा प्रकाशन गरिएको तथ्याङ्क अनुसार साइबर अपराधका विषयमा परेका उजुरीहरू ९०१३ रहेको छ भने जसमा १३० वटा घटना बालिकाको रहेको छ। यसै गरी यस आ.व.मा आत्महत्याको ६९७४ वटा घटना दर्ता भएकामध्ये ७९५ बालबालिकाले आत्महत्या गरेका थिए। तीमध्ये ५२९ जना बालिका रहेको देखिएको छ जुन बालकको तुलनामा दोब्बर नै रहेको छ। यो तथ्याङ्क हेर्दा बालिकाहरूको मानसिक स्वास्थ्यका विषयमा पनि एक विद्यालय एक नर्स कार्यक्रमजस्तै एक विद्यालय एक बालमनोविज्ञको पनि व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिएको छ। बालबालिका तथा किशोरावस्थामा देखिने मानसिक सोचका विषयहरू पनि जटिल भएका छन्।

एजुकेशन इन्फरमेशन बुक २०७९ अनुसार माध्यमिक तह (कक्षा ९ देखि १२) मा खुद भर्नादर केवल ५७.४ प्रतिशत मात्र रहेको र सोही कक्षामा कुल शिक्षकमध्ये महिलाको संख्या १७.४ प्रतिशत रहेको देखिएको छ। साथै कक्षा १ देखि ८ को खुद भर्नादर लैङ्गिक समानता सूचाङ्कमा ०.९९ रहेको छ। उपर्युक्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा बालकको तुलनामा बालिकाको संख्या कम देखिएको छ। साविकको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको बालश्रम प्रतिवेदन, २०७८ अनुसार नेपालमा ५ देखि १७ वर्ष उमेर समूहका १५.३ प्रतिशत बालबालिका श्रममा संलग्न रहेको देखिएको छ। नेपालमा बालश्रम प्रतिवेदन, २०२१ (CBS र ILO को संयुक्त प्रतिवेदन) अनुसार ५ देखि १७ वर्ष उमेर समूहका १५.३ प्रतिशत बालबालिका श्रममा संलग्न रहेको देखिएको छ। सन् २००८ को तुलनामा २०२१ मा हेर्दा ५ लाखको संख्याले कमी आएको देखिएको छ। बालकको तुलनामा बालश्रमको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा ५ देखि १३ वर्षको उमेर समूहका बालश्रममा संलग्न बालकको प्रतिशत १४.९४ रहदा बालिकाको २१.५३ प्रतिशत रहेको देखिएको छ। यसै गरी १४ देखि १७ वर्ष उमेर समूहका बालश्रममा संलग्न बालकको प्रतिशत ११.७४ रहदा बालिकाको ७.७७ प्रतिशत रहेको छ। यसलाई हेर्दा साना उमेरमा बालकको तुलनामा बालिकाहरू बालश्रममा संलग्न भएको संख्या बढी देखिएको छ।

प्राकृतिक विपत्ति होस् वा मानवसिर्जित सशस्त्र द्वन्द्व, घरेलु हिंसा होस् वा युद्ध विभिषिकाहरू जहाँ पनि भाग्न नसक्ने, ज्यान जोगाउन नसक्ने व्यक्तिहरू नै बढी पीडित र प्रभावित हुन पुग्दछन्। २०८० कार्तिक १७ गते जाजरकोट केन्द्रबिन्दु पारेर गएको ६.४ रेक्टरस्केलको भूकम्पमा परेका ८१ जना बालबालिका (३७ बालक र ४४ बालिका) को मृत्यु भएको थियो भने ९८ जना बालबालिका (४९ बालक र ४९ बालिका) घाइते भएका थिए। यस्ता खालका विपत्ति र महामारीहरूमा समेत बालबालिका, विशेष गरी बालिकाहरू हिंसा, दुर्व्यवहार, बेचबिखनबाट बढी पीडित र प्रभावित हुने अवस्थाहरू रहन सक्छन्। त्यसैले बालिकाका निम्ति छुट्टै संरक्षण संरचनाहरू हुनु जरूरी हुन आउँछ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ र मुलुकी अपराध संहिता ऐन, २०७४ मा २० वर्ष उमेर नपुगी गरिएको विवाहलाई बालविवाहको रूपमा परिभाषित गरिएको छ भने २० उमेर नपुगी गरिएको विवाह स्वतः बदर हुने व्यवस्था छ। कम उमेरमा विवाह गर्ने, गराउनेलाई तीन वर्षसम्म कैदको सजाय र ७५ हजार रुपैयाँ समेत जरिवानाको व्यवस्था रहेको छ। यद्यपी राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को नतिजाले ३४.४ प्रतिशत व्यक्तिहरूको पहिलो विवाह १८ देखि २० वर्षको उमेरमा भएको देखाएको छ। दोस्रोमा १५ देखि १७ वर्षको उमेरमा पहिलो विवाह हुने व्यक्तिहरू २२.३ प्रतिशत छन्। दश वर्षमुनीको उमेरमा पहिलो विवाह भएका व्यक्तिहरू ०.३ प्रतिशत छन्। यसै गरी १०-१४ वर्ष उमेरमा पहिलो विवाह हुनेहरू ७ प्रतिशत रहेका छन्। समग्रमा पहिलो विवाह गर्दाको औसत उमेर १९ वर्ष हुन आउँछ, जसमा पुरुषको २१ र महिलाको १८ वर्ष रहेको छ। यस तथ्याङ्कलाई हेर्दा बालिकाहरू गैरकानुनी वैवाहिक जीवनमा बाधिने अवस्थाम अझै विद्यमान नै रहेको देखिन आउँछ। (राष्ट्रिय जनगणना २०७८, संक्षिप्त जानकारी पुस्तिका पृ.सं. ६९) यसै गरी आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा बालविवाहको ८४, आ.व. २०७८/७९ मा बालविवाह भएका ५२ जना र २०७९/८० मा ४४ वटा बालविवाहको मुद्दा दर्ता भएका थिए।

नेपाल बहु सूचक सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका विवाहित व्यक्तिहरूमध्ये १५ वर्षमुनिका ५.२ प्रतिशत (बालक १.५ प्रतिशत र बालिका ७.९ प्रतिशत) र १८ वर्षमुनिका २२.७ प्रतिशत (बालक ९ प्रतिशत र बालिका ३२.८ प्रतिशत) को विवाह भएको पाइएको छ। यसै गरी १५ देखि १९ वर्ष उमेर समूहका व्यक्तिहरूमध्ये १२.८ प्रतिशत (बालक ५.३ प्रतिशत र बालिका १९.३ प्रतिशत) विवाहित पाइएको छ। बालविवाहको प्रतिशत अन्य प्रदेशको तुलनामा मधेश र कर्णाली प्रदेशमा उच्च रहेको देखिएको छ भने बालकको तुलनामा बालिकाको बालविवाह हुने संख्या अत्यधिक रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ।

बाल यौन दुरुपयोग/दुर्व्यवहारका मुद्दाहरू आर्थिक वर्ष २०७७/७८मा २८१, आ.व. २०७८/७९ मा ३१४ र आ.व. २०७९/८० मा ३४३ रहेको छ (लैङ्गिक हिंसाको वार्षिक तथ्यपत्र २०७९/८०)। बलात्कार पछि हत्या भएका ५ जना व्यक्तिहरूमध्ये १८ वर्षभन्दा कम उमेरका बालिकाहरूको संख्या २ रहेको छ। सबैभन्दा बढी पीडित र प्रभावित भएका व्यक्तिको उमेर अवस्था हेर्दा ११ देखि १६ वर्षको उमेरमा सबैभन्दा बढी प्रभावित भएको देखिएको छ। जम्मा ३ हजार ४ सय ३ जना पीडित तथा प्रभावितमध्ये २ हजार १ सय ७२ घटनाहरू १८ वर्षभन्दा कम उमेरका विशेष गरी अझै बालिकाहरूमाथि हिंसा भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ। नेपाल प्रहरी, प्रहरी प्रधान कार्यालयको तथ्याङ्क अनुसार आ.व. २०७९/८० मा बालबालिका विरुद्धको यौन हिंसा तथा दुर्व्यवहारबाट २१४४ जना बालबालिका (बालक ३३ र बालिका २१११) जना पीडित भएको उजूरी दर्ता भएको छ। यस तथ्याङ्कलाई हेर्दा बालकको तुलनामा बालिकामाथि यौन हिंसा तथा दुर्व्यवहारका घटना अत्यधिक हुने गरेको देखिन्छ। बालिकाहरू अझै पनि असुरक्षाको घेरामा धेरै रहेको तथ्य आंकलन गर्न

सकिन्छ। आ.व. २०७९/८० मा बालबालिकाको बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी ७५ वटा मुद्दा दर्ता भएका थिए। मानव बेचबिखनको घटना सबैभन्दा बढी लुम्बिनी प्रदेशमा देखिएको छ। यस्ता घटनाबाट पीडित हुनेमा महिला ५०.२४ प्रतिशत छन् भने बालिकाको प्रतिशत ३८.८६ छ। नेपाल प्रहरीको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा समग्र लैङ्गिक हिंसा अपराधमा ७८.८२ प्रतिशत हिस्सा घरेलु हिंसाको देखिएको छ। यस्तो हिंसा मधेश प्रदेशमा सबैभन्दा बढी र कर्णाली प्रदेशमा सबैभन्दा कम देखिएको छ। यौनजन्य हिंसाका घटनाका ८३.१५ प्रतिशत अभियुक्त चिनजानका पाइएका छन्। यस्ता पीडितमा ६४.२२ प्रतिशत बालिका परेका छन्। त्यसैले बालिकाका निम्ति संरक्षण व्यवस्था राम्रो हुनुपर्ने देखिन्छ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा साइबर अपराध सम्बन्धी ५ हजार ५ सय २८ उजुरी परेकामा महिलाका २ हजार ७ सय एक र बालिकाका ९० उजुरी परेको थियो। पुरुषका उजुरीहरू ठगी र अपराधसम्बन्धी भए पनि महिला र बालिकाका उजुरी प्रायः अनलाइन हिंसा दुर्व्यवहारसम्बन्धी हुने गरेको देखिएको छ। (डिजिटल प्लेटफर्ममा विस्तार लैङ्गिक हिंसा विचार (कान्तिपुर समाचार ekantipur.com)। आ.व. २०७९/८० मा बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्र (१०४) मा उजुरी दर्ता भएका हराएका बालबालिकाको संख्या ५८२६ जना (बालक १६०१ र बालिका ४२२५) रहेका छन्। फेला परेका बालबालिका ५१५० (बालक १४३७ र बालिका ३७१३) रहेका छन् जसमध्ये ८८.३९ प्रतिशत बालबालिका फेला परेका भए तापनि हराउने बालबालिकाको अवस्थालाई हेर्दा बालकको तुलनामा बालिकाको संख्या अत्यधिक रहेको छ (नेपालमा बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय स्थिति प्रतिवेदन, २०८०)। नेपाल प्रहरी मानव बेचबिखन अनुसन्धान व्यूरोमा दर्ता भएको मुद्दा विवरणअनुसार अधिल्लो दुई वर्षमा क्रमशः १३४ र १३६ रहेकोमा आ.व. २०७९/८० मा १५७ पुगेको देखिन्छ। प्रहरीको तथ्याङ्क अनुसार आ.व. २०७९/८० मा २१० जना महिलाहरू पीडित भएको देखिन्छ। घरेलु हिंसामा परेका महिलाहरूको संख्या १३ हजार ७ सय १३, जबरजस्तीकरणका २ हजार ७०, बहुविवाहका ६४९, बोक्सीको आरोपमा ४३, एसिड प्रहार तीन र जातीय छुवाछुत सम्बन्धी २६ वटा घटनाहरू नेपाल प्रहरीमा दर्ता भएका थिए। (२३ औं वार्षिक प्रतिवेदन/आ.व. २०७९/८०, पृ.सं. ८५)। यसले पनि के देखाउँदछ भने पुरुष, बालक तथा किशोरका तुलनामा महिला, बालिका तथा किशोरीहरू बढी पीडित हुने गरेको अवस्था विद्यमान छ।

उपर्युक्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा अझै पनि बालिका, किशोरी र महिला अधिकार पूर्णतः संरक्षण हुन नसकेको देखिन्छ। घरेलु हिंसा, बलात्कार, बेचबिखन, बहुविवाह, छाउपडी प्रथा अहिले पनि विद्यमान छ। घरेलु हिंसामा व्यापक बढोत्तरी भइरहेको छ। समय र विकासक्रमसँगसँगै बालिका, किशोरी र महिलामाथि हुने विभेद, हिंसाको प्रकार र रूप पनि फरक हुँदै गइरहेका छन्। यौन दुर्व्यवहार, एसिड छर्कने, कुटपिट, साइबर अपराध जस्ता घटनाहरूबाट बालिका, किशोरीहरू र महिलाहरू पीडित हुने गरेका घटनाहरू थप जटिल बन्दै गएको देखिन्छ।

उपर्युक्त समग्र बालबालिकाको विषयमा रहेका तथ्याङ्कलाई आंकलन गर्दा जहाँ र जता पनि बालिकाहरू बढी पीडित र प्रभावित भएको देखिएको छ। हिंसा तथा दुर्व्यवहारमा पर्ने सबैभन्दा बढी संख्या बालिकाहरूको नै रहेको देखिन्छ। नजन्मदैदेखि आमाको गर्भबाट नै बालक र बालिकाबीचको विभेदका पराकाष्ठ शुरु हुन थाल्दछ। बालिकाहरू नजन्मदै गर्भमा तुहिन विवस भएका छन्। बाँच्न पाउने अधिकार त के जन्मन पाउने अधिकार समेत बालिकाको हनन् हुँदै गएको अवस्था देखिन्छ। कानून, नीति, सत्ता, संरचना जे जति फेरिएता पनि हाम्रो समाजमा जरोगाडे र रहेको पितृसत्तात्मक सोचको गहिरो छाप मेटिन सकेको देखिँदैन। बालक र बालिका वा महिला र पुरुष बिचको विभेदका मानसिक सोचको पर्दा खोल्न नसक्दासम्म बालिकाहरू पीडित र प्रभावित

हुने दरमा अझै कामी आउन सकेको देखिदैन। बालिकामाथि हुने विभेदका जड कारणहरू भनेको- गरिबी, अशिक्षा/अज्ञानता, अन्धविश्वास, परम्परागत सामाजिक संस्कारको सोच, हानिकारक अभ्यासहरू, दाइजो प्रथा, सामाजिक सञ्जाल, अनलाइन सुविधाहरूको दुरुपयोग, नीति तथा कार्यक्रम र बजेट विनियोजनमा बालबालिका अझै विशेष गरी बालिकाका सवाललाई प्राथमिकतामा नपर्नु लगायतका कारणहरू जटिल रूपमा उभिएका छन्।

यति हुँदाहुँदै पनि नेपालमा बालिकाका निम्ति फराकिला सोचका साथ धेरै असल अभ्यासहरू भएको पनि पाहिएको छ। जस्तै: विद्यालयमा स्यानिटरी प्याडको व्यवस्था हुनु, विद्यालय जाने बालिकाहरूका लागि साइकल वितरण गरिनु, बालिका सशक्तीकरण कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुनु, छोरी बीमा कार्यक्रम, बेटी पढाउ, बेटी बचाउँ कार्यक्रम, बालविवाह अन्त्य सम्बन्धी कार्यक्रम, मा.वि.सम्मको अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षा, एक विद्यालय एक नर्स कार्यक्रम, बालविवाह अन्त्य सम्बन्धी कार्यक्रमका निम्ति नीति, रणनीतिको तयारी तथा कार्यान्वयन, बालिका जन्म प्रोत्साहन भत्ता, किशोरकिशोरीको आत्मरक्षा तालिम, बालिका शिक्षा प्रोत्साहन खाता सञ्चालन, कोशी प्रदेशको प्रदेश भरीका १० वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाको निःशुल्क उपचार गर्ने कार्यक्रम, महिनावारी मैत्री नगर अभियान सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन, विभिन्न दिवसहरूमा एक दिनका लागि बालिकाको नेतृत्वको अभ्यासको शुरुवात लगायतका अभ्यासहरूले बालिकाका अधिकारको केहीहदसम्म भए पनि सुनिश्चित गर्ने प्रयास कदम अघि बढेको देखिएको छ। विगतका तुलनामा बालिकाका सवालहरू उजागर हुन थालेका छन्।

नेपाल सरकारको आ.व. २०८०/८१ मा किशोरीको आय आर्जन, क्षमता विकास र सशक्तीकरण गर्ने गरी आर्थिक सामाजिक विकासका कार्यक्रम सञ्चालन, किशोरीविरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा, विभेद र शोषणको अन्त्य गरिने; नेपाली समाजलाई बालविवाह तथा छाउपडीमुक्त तुल्याइने; बलात्कार, एसिड आक्रमण लगायतका हिंसापीडित तथा प्रभावित महिलाको सुरक्षाको लागि राहत, उद्धार, पुनर्स्थापना, निःशुल्क कानुनी सहायता, मनोसामाजिक परामर्श, सीप विकास तथा आयआर्जनमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने; सबैखाले बालश्रम शोषणको अन्त्य गरिने; अनाथ, असहाय, टुहुरा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अशक्त, बेवारिसे, हिंसापीडित तथा सडक बालबालिकाको उद्धार; संरक्षण र पुनःस्थापनाको लागि प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आपतकालीन बाल उद्धार कार्यक्रम सञ्चालन गरिने; मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको जोखिममा रहेका समूह र समुदायको आर्थिक सामाजिक सशक्तीकरण गरिने; सरोकारवाला निकाय तथा संघसंस्थासँगको समन्वयमा निरोधात्मक, संरक्षणात्मक र सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरी मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण गरिने; पीडित तथा प्रभावितको उद्धार, संरक्षण, न्यायमा पहुँच र पुनर्स्थापना कार्यलाई प्रभावकारी बनाइने; आधारभूत तहमा गुणस्तरीय शिक्षामा पहुँच वृद्धि गर्न दलित, अल्पसंख्यक, लोपोन्मुख, पिछडिएको क्षेत्र, दुर्गम तथा हिमाली क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिने; विपन्न लक्षित छात्रवृत्तिलाई विस्तार गरिने; दिवा खाजा कार्यक्रमलाई क्रमशः विस्तार गर्दै लगिने जस्ता नीति नेपाल सरकारले लिएर काम गरिरहेको अवस्था रहेता पनि बालिकाका निम्ति अझै छुट्टै र विशेष प्राथमिकतामा राखिने नीति भने लिइएको पाइदैन।

निष्कर्ष

छाउपडी प्रथा वा दाइजो प्रथा जुनसुकै सामाजिक र सांस्कृतिक प्रचलनमा पनि पहिलो पीडित तथा प्रभावित हुने वर्गमा बालिकाहरू नै रहेको तथ्यले देखाएको छ। बालिकाहरूका सवाल बालकको तुलनामा समेत थप

संवेदनशील भएका कारण र बालिकाका विषयहरू अझै हाम्रो समाजमा हानिकारण अभ्यासका रूपमा रही रहेको हुनाले समेत बालिकाका विषयमा सरोकारवाला निकाय, व्यक्ति, संस्था, परिवार, समुदाय, विद्यालय लगायत बालबालिका समूहगत रूपमा रहने सबै क्षेत्रमा विशेष व्यवस्था गरी नीति, कार्यक्रम र बजेटमा समेत बालिकाका सवाललाई थप प्राथमिकता दिँदै समतामूलक समाज निर्माणका निम्ति पहल गर्नुपर्ने अवस्था जगजायर नै रहेको छ। तथ्यगत हिसाबमा हेर्दा उनीहरू बेचबिखनको चपेटामा, अवसरको अभाव, हिंसा र दुर्व्यवहारको शिकार, रोजगारीमा समस्या जस्ता विभिन्न समस्याहरूमा रहेका देखिएका छन्। छोरी जन्मनासाथ उनीमथि हेरिने हाम्रो सामाजिक दृष्टिकोण नै नकारात्मक रहेको छ।

हाम्रो समाजमा बालिकाका सवालहरूमा बालिका अधिकारका निम्ति छुट्टै कानुनी व्यवस्थाहरू नहुनु, भ्रुण पहिचान पश्चात् गर्भपतन गराउनु, बालिका तथा किशोरी मैत्री विद्यालय, समाज, पारिवारिक वातावरण नहुनु, बालिकाहरूमा विज्ञान, प्रविधि, गणित, इन्जिनियरिङ, खेलकुद लगायतका विषयमा पहुँच नहुनु, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य र शिक्षा सेवाहरू प्रयास नहुनु, बालविवाह, छाउपडी प्रथा लगायतका कतिपय हानिकारक अभ्यासहरू समाजमा कायम हुनु, बालिकाप्रति हेरिने दृष्टिकोण, सामाजिक परम्परा र गलत मान्यता, अनलाईन दुर्व्यवहार, मानसिक स्वास्थ्यको शिकार हुनु, लगायतका समस्याहरूसँग बालिकाहरू अझै पीडित भईरहेको अवस्था विद्यमान छ। यस्ता अवस्थाबाट सुधार ल्याउनका निम्ति बालबालिका राष्ट्रिय गौरव हुन्, बालबालिका र विद्यालय शान्ति क्षेत्र हुन्, बालमैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन, पोषणमैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन, युवामैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन, बालश्रममुक्त स्थानीय तह घोषणा, बालविवाह मुक्त स्थानीय तह, वातावरणमैत्री स्थानीय शासन, बाल संवेदनशील सामाजिक सुरक्षालगायतका विषयमा थप र विशेष नीतिगत र कार्यक्रमगत व्यवस्थालाई सबै सरोकारवाला निकाय र क्षेत्रले संशक्त रूपमा काम गर्नुपर्ने देखिएको छ। आवधिक योजना, वार्षिक तथा आवधिक नीति तथा कार्यक्रम, रणनीतिहरू तथा योजनाहरूमा बालिकाका सवाललाई थप र छुट्टै प्राथमिकता राखी कार्य गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५
- तेजाब तथा अन्य घातक रासायनिक पदार्थ (नियमन), २०७९ ऐन
- नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, सन् २०२२ पृ.सं. ५
- नेपाल सरकार तथा प्रदेश सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, २०८०/८१
- नेपालको संविधान, २०७२
- नेपालमा जनसांख्यिक स्वास्थ्य. सर्वेक्षण २००१, २००६, २०११, २०१६ र २०१९)
- पन्ध्रौँ योजना (२०७६/७७-२०८०/८१)
- बहुक्षेत्रीय पोषण योजना (तेस्रो) (२०७९/८०-२०८७/८८)
- बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५
- बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०७८
- बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०७८

- बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०७८
- बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय स्थिति प्रतिवेदन, २०८०
- बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८
- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०८०
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४
- मुलुकी अपराध संहिता, २०७४
- मुलुकी देवानी संहिता २०७४
- मुलुकी देवानी संहिता, २०७४
- राष्ट्रिय जनगणना २०७८, संक्षिप्त जानकारी पुस्तिका।
- राष्ट्रिय पोषण रणनीति, २०७७
- राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८०
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग; ३३औं वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/८०; ललितपुर
- लैङ्गिक हिंसाको वार्षिक तथ्यपत्र २०७९/८०
- वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, २०८०
- शिक्षाको हक सम्बन्धी ऐन, २०७५
- सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- *ILO & CBS; Nepal Child Labour Report-2021 pp 59*

बाल विवाहको अवस्था र यससम्बन्धी भएका कानूनी प्रावधानहरू

✍ दलिलपकुमार श्रीवास्तव *

लेख सार

कुनै पनि राष्ट्रको कानूनमा विवाह गर्न उपयुक्त भनी तोकिएको उमेरभन्दा कम उमेरमा गरिने विवाहलाई बाल विवाह भनिन्छ। सामान्यतया १८ वर्षभन्दा कम उमेरमा गरिने विवाह बाल विवाह हो। विभिन्न देशमा विवाह गर्न योग्य उमेर भनेर आ-आफ्नै कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ तर हाम्रो देशको सन्दर्भमा २० वर्षभन्दा माथि विवाह गर्न उपयुक्त उमेर भनेर कानूनमा तोकिएको छ। नेपालको संवैधानिक इतिहासमा २०७२ को संविधानले बाल विवाहलाई बालअधिकार हननको उल्लेख गरी दण्डनीय अपराधको रूपमा स्वीकार गरेको छ। बाल विवाह उच्च रहेका मुलुकहरूमध्ये नेपाल अग्रपंक्तिमा रहेको पाइन्छ। पुरुषको तुलनामा संख्यात्मक रूपमा बढी महिलाको विवाह १८ वर्ष नपुग्दै हुने गरेको विभिन्न अध्ययनले देखिएको र यसका सामाजिक एवं सांस्कृतिक मान्यता, लैङ्गिक विभेद, गरीबी, अशिक्षा, असुरक्षाजस्ता कारणहरू प्रमुख रूपमा रहेका छन्। बाल विवाहले बालबालिकाहरूलाई आधारभूत अधिकारबाट वञ्चित मात्र गराउँदैन उनीहरू आफ्नो भविष्यको छनोट गर्ने अधिकार तथा सो सम्बन्धमा निर्णय लिने प्रक्रियामा सहभागी हुने अवसरबाट पनि वञ्चित हुन्छन्। बाल विवाहको कारण वैवाहिक जीवन दिगो नहुने, परिपक्व नभई सन्तान जन्माउँदा स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याहरू देखिने, लैङ्गिक हिंसा, यौनजन्य हिंसा, बालश्रम, मानव बेचबिखनजस्ता हिंसाले महिलाहरू थप प्रताडित हुन पुग्दछन्। यस लेखमा नेपालमा हुने गरेको बाल विवाह र त्यसबाट सिर्जित समस्या, असर तथा कानूनी व्यवस्थालगायत अन्य समसामयिक विषयमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

१. परिचय

बालविवाह परम्परागत हानिकारक अभ्यासको एक स्वरूप हो। बालविवाह हुनुका कारणहरू समयक्रम अनुसार र समुदायपिच्छे फरक-फरक हुन्छन् तथापि यसले बालबालिकामा पार्ने नकारात्मक असरहरू भने प्रायः उस्तै नै रहेको पाइन्छ। बालविवाह हरेक व्यक्ति तथा समुदायको अग्रसरता, पहल र आपसी साझेदारीविना रोक्न सम्भव हुँदैन। उमेर पुगेका महिला र पुरुषको विवाहलाई घरपरिवार र समाजमा एक शुभकार्यको रूपमा लिने गरिन्छ। विवाहका लागि महिला र पुरुष दुवै शारीरिक तथा मानसिकरूपमा पूर्णरूपले परिपक्वा भएको हुनुपर्दछ। तर बाल्यावस्थामा शारीरिक, मानसिक, शैक्षिक विकासको समय भएकाले निश्चित उमेर नपुगेसम्म विवाह गर्न नपाइने गरी कानूनी व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यसरी राज्यको कानूनले विवाहका लागि तोकेको हदभन्दा कम उमेरमा हुने विवाहलाई बालविवाह भनिन्छ।

* वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकृत, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान

सृष्टि सञ्चालनका लागि विवाहको अपरिहार्यता र यो केटाकेटी बीचको बैधानिक सम्झौता हो। विवाहले केटाकेटी बीचको सम्बन्धका साथसाथै गाउँ, समाज, भाषा, क्षेत्र, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धलाई समेत जोडेको हुन्छ। बैबाहिक जीवन सुखद रहेमा घरपरिवारदेखि शुभचिन्तक सबै खुशी र सुखी हुन्छन् तर सम्बन्ध कुनै कारणले असफल भएमा घरपरिवार, आफन्तदेखि समाजमा समेत प्रतिकूल असर पर्दछ। बैबाहिक जीवन असफल भएका कारण हत्या, आत्महत्या, यातना जस्ता क्रुर र अमानवीय घटनाहरू पनि घट्ने गरेको देखिन्छ। हाम्रो समाजमा पछाडि परेका समुदायमा बालविवाहको अहिलेसम्म पनि अन्त्य हुन सकेको छैन। बालविवाह गर्नु वा गराउनु बाल अधिकार, महिला अधिकार, मानव अधिकार र कानूनी शासनको प्रतिकूल हो। बालविवाहबाट बालबालिका पढ्न पाउने, स्वेच्छिक रूपमा विवाह गर्न पाउने र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकबाट वन्चित हुन पुग्दछन्। बालिका रजश्वला हुनभन्दा पूर्व नै विवाह गर्दा धार्मिक एवं सामाजिक दृष्टिकोणबाट उपयुक्त हुन्छ भन्ने धार्मिक अन्धविश्वास र परम्पराका कारण पनि बालविवाह हुने गरेको पाइन्छ। बेरोजगारी, आर्थिक अभाव र धेरै सन्तान भएका कारण बाध्यताले पनि बालविवाह जस्ता गैरकानूनी कार्यले प्रश्रय पाइरहेको देखिन्छ। बालविवाहबाट बैबाहिक जीवनमा पर्न सक्ने असर, बालिकाको प्रजनन स्वास्थ्यमा पर्नसक्ने समस्या तथा कानूनी बन्देजहरूको बारेमा राम्ररी जानकारी नपाएका कारण पनि बालविवाहले निरन्तरता पाइरहेको देखिन्छ। बालविवाहलाई हाम्रो समाजले सहर्ष स्वीकार गरेको र बालविवाहको बारेमा सकभर कसैले उजुरी नै नगर्ने र कसैले कुनै कारणले उजुरी गरे पनि यो सामाजिक, रीतिरिवाज, धार्मिक एवं सांस्कृतिक प्रचलन हो भन्दै प्रहरी प्रशासनले समेत बालविवाहलाई सामाजिक मान्यता मिलाएर गराई दिने गरेको छ। यी विविध कारणहरूले गर्दा अहिलेसम्म पनि बालविवाह रोकिएको पाइदैन।

२. बालविवाहको अवस्था

नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०११ (NDHS, २०११) ले नेपालमा २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका ४१ प्रतिशत महिलाहरूको विवाह १८ वर्ष पुग्न अगावै भएको उल्लेख गरेको छ। अर्कोतर्फ यही उमेर समूहका ११ प्रतिशत मात्र पुरुषहरूको विवाह १८ वर्षभन्दा कम उमेरमा हुने गरेको देखाउँछ। नेपालमा बालविवाहको दर विकास क्षेत्र, बसोवास क्षेत्र, आर्थिक-सामाजिक अवस्था, जातजाति, धर्म, समुदाय तथा शैक्षिक अवस्थाको विविधता र अन्य भिन्नताहरूका आधारमा फरक फरक रहेको पाइन्छ। शहरी क्षेत्रको तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूको सामान्यतया कम उमेरमा विवाह हुने गरेको पाइएको छ। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको पपुलेसन मोनोग्राफ, सन २०१४, भाग २ (सामाजिक जनसांख्यिकी) अनुसार १० देखि १८ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकामध्ये २६.३ प्रतिशतको विवाह भएको देखिएको थियो। नेपाल बहुक्षेत्रीय क्लस्टर सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका विवाहित व्यक्तिहरूमध्ये १५ वर्षमुनिका ५.२ प्रतिशत (पुरुष १.५ प्रतिशत र महिला ७.९ प्रतिशत) र १८ वर्षमुनिका २२.७ प्रतिशत (पुरुष ९ प्रतिशत र महिला ३२.८ प्रतिशत) को विवाह भएको पाइएको छ। यसै गरी, १५ देखि १९ वर्ष उमेर समूह व्यक्तिहरूमध्ये १२.८ प्रतिशत (पुरुष ५.३ प्रतिशत र महिला १९.३ प्रतिशत) विवाहित पाइएको छ। यसबाट बालविवाहको प्रतिशत घट्दै आएको देखिन्छ। विगत केही दशकदेखि नै बालविवाहविरुद्ध कानूनी, योजना र कार्यक्रमका उपायहरू अपनाउँदै आएको, विकासका साझेदार संस्था तथा नागरिक समाजबाट पनि बालविवाह विरुद्धका प्रयास भएको र समुदायमा चेतना अभिवृद्धि भएकोले बालविवाहका घटनाहरू कमी हुँदै आएको देखिएको छ। युनिसेफको सन २०१५ को सर्वेक्षण अनुसार सप्तरी धेरै बालविवाह हुने जिल्ला देखिएको हो भने प्रदेश २ र कर्णाली प्रदेशमा बालविवाह दर उच्च रहेको देखिन्छ।

यसका साथै नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०२२ ले नेपालमा २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका ३४.९ प्रतिशत महिला र ७ प्रतिशत पुरुषको विवाह १८ वर्षमा भएको देखिएको छ। १५ देखि १९ वर्ष उमेर समूहका किशोरीमध्ये अविवाहितको ७८.४ प्रतिशतमात्र उल्लेख भएवाट २१.६ प्रतिशतको विवाह भएको र यसमध्ये २.८ प्रतिशतको १५ वर्षको उमेरमा नै विवाह भएको देखिन्छ। यस परिदृष्यले समाजमा बालविवाहको प्रचलन अझै पनि व्यापक रूपमा कायम रहेको देखिन्छ। आर्थिक अवस्था सबल भएका भन्दा कमजोर भएका महिलाहरूको औसत एक वर्ष कम उमेरमै विवाह भएको देखिएको छ। नेपालको केही स्थानहरूमा बालविवाहको दर उच्च रहेको पाइएको छ। मधेशी समुदायका साथै सीमान्तकृत समूह जस्तै: दलित, जनजाति र मुस्लिम समुदायमा अन्य समुदायको तुलनामा बालविवाह उच्च रहेको देखिन्छ। अशिक्षित महिलाको औसत विवाहको उमेर १६.९ वर्ष देखिएको छ, जुन ९/१० कक्षा पढ्ने महिलाको भन्दा झण्डै तीन वर्ष कम रहन गएको छ। यसै गरी स्वास्थ्य सेवा विभागको वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/८० अनुसार १५ देखि १९ वर्षका किशोरीमध्ये १७ प्रतिशत आमा बनिसकेका वा गर्भवती भएको पाइएको छ भने आ.व. २०७८/७९ मा ६ हजार ६ सय ४५ जना किशोरीले सुरक्षित गर्भपतन गरेको तथा ८४ हजार ७ सय ७३ जना किशोरीले सुरक्षित मातृत्व सेवा लिएको देखिनुले पनि बालविवाहको व्यापकता रहेको पुष्टि गर्दछ (स्वास्थ्य सेवा विभागको वार्षिक प्रतिवेदन २०७९/८०)। (बालविवाह अन्त्यका लागी राष्ट्रिय रणनीति २०७७ र २०८०) प्रहरी प्रधान कार्यालय अन्तर्गत महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा निर्देशनालय अनुसार आ.व.२०७६/७७ मा बालविवाहबाट ४१ जना बालिका पीडित भएको जानकारी प्राप्त भएको छ। उक्त बालिकाहरूमध्ये ११-१६ वर्ष उमेर समूहका २४ जना र १७-१८ वर्षका १७ जना रहेका छन्। प्रहरी कार्यालयमा दर्ता भएका बाहेकका घटनाहरूको जानकारी अध्यावधिक गर्न कठिनाई भएको छ।

३. बालविवाह सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

नेपालको कानूनमा विवाह गर्दा गराउदा ढाँटेर, झुक्याएर वा केटाकेटीको इच्छा एवं सहमति विना विवाह गर्न गराउनु हुँदैन। कसैले कानूनले तोकेको उमेर पूरा नभएको अवस्थामा वा झुक्याएर वा केटाकेटीको इच्छा विपरित जात, धर्म, परम्परा आदिका नाउँमा विवाह गरे गराएको खण्डमा विवाह बदर हुने र त्यसरी विवाह गर्ने गराउनेलाई उमेरको अवस्था हेरी कैद र जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको छ। नेपालमा बाल विवाह सम्बन्धी निम्न अनुसार कानूनी लगायत अन्य व्यवस्था रहेको छ।

३.१ बालविवाह सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता

विश्वव्यापीस्तरमा बालविवाहलाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको प्राप्तिमा लागि एक बाधकको रूपमा पहिचान गरी दिगो विकास लक्ष्यको कार्यसूची (२०१६-२०३०) मा समावेश गरिएकोमा नेपालले बालविवाह अन्त्य गर्ने विषयलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरेको छ। सन् २०१३ मा बालविवाह तथा जबरजस्ती हुने विवाहसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिको संकल्प प्रस्ताव (Human Rights Council Resolution on Child, Early and Forced Marriage) लाई नेपालले सहप्रायोजन गरी यसका विरुद्ध आफ्नो प्रतिवद्धता जनाएको छ। नेपाल बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि (CRC), १९८९ महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्ने सम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) १९७९ को धारा १६ (१) मा विवाह गर्ने विषयमा महिला र पुरुषको समान अधिकार हुने, स्वतन्त्रतापूर्वक जीवन साथी छान्न पाउने तथा उनीहरूको स्वतन्त्र र पूर्ण सहमतिमा मात्र वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। महासन्धिको धारा १६ (२)

मा बालबालिकाको विवाह कानूनी प्रभाव शुन्य हुने व्यवस्था गरेको छ। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICCPR), १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (ICESCR), १९६६ यातना विरुद्धको महासन्धि (CAT), १९८४ लगायत विभिन्न मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र हो। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (२) अनुसार नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूसँग नबाझिने गरी सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हो। नेपालले जनसंख्या र विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले पारित गरेको कार्ययोजना (Program of Action adopted at the International Conference on Population and Development) १९९४ चौथो विश्व महिला सम्मेलनबाट पारित बेइजिङ घोषणा र सम्बद्ध कार्ययोजना (Program of Action adopted at the International Conference on Population and Development) लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालले लैङ्गिक समानता कायम गर्ने, महिला तथा बालिकाहरूको सशक्तीकरण गर्ने र बालअधिकारलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रतिवद्धता जनाएको छ।

सन २०१४ को जुलाई २२ मा बेलायतमा सम्पन्न बालविवाह, कम उमेरमा गरिने विवाह, कम उमेरमा हुने विवाह र जबरजस्ती हुने विवाह तथा महिलाको योनिच्छेदन विरुद्धको उच्चस्तरीय शिखर सम्मेलनमा नेपालले सन २०२० सम्ममा बालविवाहको अन्त्य गर्न प्रयास गर्ने प्रतिवद्धता जहेर गरेको छ। दक्षिण एशियामा बालबालिकामाथि हुने हिंसा विरुद्धको दक्षिण एशियाली पहल (SAIEVAC) ले अधि सारेको बालविवाह अन्त्यका लागि क्षेत्रीय कार्ययोजना (२०१५-२०१८) मा पनि राष्ट्रिय संयन्त्र मार्फत् बालविवाह विरुद्ध अभियान केन्द्रित गर्नेबारे नेपालले प्रतिवद्धता जनाएको छ। यसका अतिरिक्त नेपालको नेतृत्वमा २०१४ नोभेम्बरमा सार्कस्तरीय गोष्ठी आयोजना गरी दक्षिण एशियाबाट बालविवाह अन्त्य गर्नको लागि काठमाडौं आव्हान पारित गरिएको छ। सन २०१६ को मार्च १६ मा बसेको मानव अधिकार परिषदको ३१औं बैठकको कार्यदलको प्रतिवेदनमा लैङ्गिक असमानता उन्मूलन गर्न प्रयासहरू बढाउने र बालविवाह अन्त्य गर्न राष्ट्रिय रणनीतिको कार्यान्वयन गर्ने तथा बालविवाह, बलपूर्वक विवाह र ओसारपसारको निवारणसहित बालबालिकामाथिको हिंसा नियन्त्रणका लागि प्रयासहरू सुदृढ गर्ने र यसका लागि मुख्यतः परिवारहरूको माझमा सचेतना बढाउने कार्यक्रमहरू लैजाने उल्लेख गरिएको छ।

३.२ संबैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ ले बालविवाह लगायत लैङ्गिक विभेद र हिंसाको अन्तका लागि महत्वपूर्ण कानूनी आधार प्रदान गरेको छ। सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा संविधानले पहिलो पटक बालविवाहलाई स्पष्टतः निषेध गरेको छ। निषेधित बालविवाह लगायतका बालबालिका विरुद्धका कार्यहरू कानून बमोजिम दण्डनीय हुने व्यवस्था गरिएको छ र पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक सुनिश्चित गरिएको छ। संविधानले बालविवाहविरुद्धको अधिकार सम्बन्धी प्रदान गरेका मौलिक हकहरू रहेका छन्। सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ। (धारा १६(१) स्वतन्त्रताको हक कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिने छैन। (धारा १७ (१) समानताको हक सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन। (धारा १८ (२) अपराध पीडितको हक अपराध पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक हुनेछ। (धारा (२) शोषण विरुद्धको हक धर्म, प्रथा, परम्परा,

संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै किसिमले शोषण गर्न पाइने छैन। (धारा २९ (२) शिक्षा सम्बन्धी हक प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ। (धारा ३१ (१) स्वास्थ्य सम्बन्धी हक प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन। (धारा ३५ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुनेछ। (धारा ३५ (२) प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ। (धारा ३५ (३) महिलाको हक प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हक हुनेछ। (धारा ३८ (२) महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन। त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ। (धारा ३८ (३) बालविवाह विरुद्धको अधिकार कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानूनी ओसार पसार र अपहरण गर्न बन्धक राख्न पाइने छैन। (धारा ३९ (५) सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन। (धारा ३९ (६) उपधारा (५), (६) विपरीतका कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने छन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ। (धारा ३९ (१०) जस्ता संवैधानिक व्यवस्थाहरू रहेका छन्।) स्रोत: बालविवाह विरुद्धको अधिकार: सञ्चार स्रोत सामग्री, महिला, कानून र विकास मञ्च, २०७६ प्रकाशन नं. २१६०)

३.३ राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरू

बालबालिकाको अधिकार सुनिश्चित गर्न थुप्रै कानूनी व्यवस्था गरिएको छ, जसमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५, बालश्रम (निषेध र नियमित) गर्ने ऐन २०५६, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बालबालिकाका निमित्त विशेष ऐनका रूपमा रहेका छन् भने, मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४, लगायत अन्य ऐनहरूमा बालबालिका सम्बन्धी व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त बालन्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३, बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति र कार्यान्वयन निर्देशिका २०६८, आवासीय बालगृहको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६९, बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ लगायतका रहेका छन्। मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण गर्न) ऐन, २०६४ र यसको नियमावली २०६५, घरेलु हिंसा नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०६६ रहेको छ। बालविवाह अन्त्यका लागि स्थानीय रणनीति, २०७६ कमैया (श्रम निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८, बालबालिका शान्तिक्षेत्र राष्ट्रिय ढाँचा र कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६८, बाल हेल्पलाइन सञ्चालन कार्यविधि २०६४, निःशुल्क फोन १०९८ (दश नौ आठ) सहितको एकीकृतका साथै हराएका बालबालिका खोजतलास तथा समन्वयका लागि निःशुल्क फोन नं. १०४ सहित बालबालिका खोजतलास केन्द्र सञ्चालनमा रहेका छन्। बालसंरक्षण तथा बालअधिकार सुनिश्चित गर्न शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित ऐन कानूनहरूका साथै बालश्रम अन्त्यका लागि राष्ट्रिय गुरुर्योजना २०७५-२०८५, बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति २०७२ बालबालिकाको संरक्षणका लागि बनेका प्रमुख दस्तावेजको रूपमा रहेको पाइन्छ।

३.४ महिला विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन, २०७२

महिला विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन, २०७२ ले बालविवाह बढी हुने जिल्लामा बालविवाहमा नै केन्द्रित भएर बालविवाह विरुद्ध विभिन्न कार्यक्रम आयोजना गर्ने र बालविवाह मुक्त स्थान घोषणा गर्दै जाने व्यवस्था गरेको

छ। यसले लैङ्गिक हिंसा निगरानी समुहको गठन सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। जसको कार्य निम्नानुसार तोकिएको छ।

१. लैङ्गिक हिंसा, महिला सुरक्षा, बालसंरक्षण सम्बन्धी समस्या उठाउने र वडाभित्र पारिवारिक परिवेशमा छिपेका घटना उजागर गरी रोकथामका उपायहरू अवलम्बन गर्ने।
२. महिला समूह, समिति वा संस्थाको तहमा जुटेर प्रभावित महिलाको तत्काल संरक्षण, औषधोपचार एवं न्यायमा पहुँचका लागि चाहिने व्यवस्था।
३. संस्थामा खडा गरिएको प्रभावित सहायता कोषबाट जीविकोपार्जन अनुदान दिलाउने प्रक्रियामा सहजीकरण गर्ने र बालबालिका प्रभावित भएकोमा बालसुलभ हेरचाह सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

४. बालविवाहको प्रभाव

बाल विवाहले बालबालिकाको हक अधिकारको उल्लंघन गर्दछ। यसले मानव जीवनचक्रमा थुप्रै अधिकार हनन्को शृङ्खला सिर्जना गरी थप हिंसाको कुचक्रमा पर्ने र आर्थिक सामाजिक जीवन कमजोर हुने अवस्था रहन्छ। यसले बालबालिकाको आधारभूत अधिकारको उपयोग गर्ने र आफ्नो भविष्यको छनौट गर्ने अधिकारबाट वञ्चित हुने अवस्था सिर्जना गर्दछ। यसले आर्थिक तथा सामाजिक विकासका परिसूचकहरूमा समेत नकारात्मक प्रभाव पार्दछ। यसका प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष प्रभावका केही बुदाँहरू देहाय अनुसार रहेका छन् :

१. विवाहपश्चात् विद्यालय छाडने हुँदा शिक्षामा निरन्तरता नहुने।
२. परिवारमा घुलमिल हुन कठिन।
३. अपरिपक्वताको कारणले परिवारको व्यवस्थापन गर्न नसक्ने।
४. प्रजनन स्वास्थ्यमा आउन सक्ने समस्या।
५. पारिवारिक विखण्डन हुने र बेचबिखन हुन सक्ने।
६. विभिन्न दुर्व्यसन लगायत थप जोखिममा पर्न सक्ने।
७. आर्थिक सामाजिक दृष्टिले कमजोर जनशक्ति हुने।
८. सामाजिक बहिष्करण तथा वञ्चितीकरणको जोखिम हुनसक्ने।
९. घरेलु हिंसा तथा लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावित हुन सक्ने।
१०. हिंसा र गरिबीको चक्रव्यूहमा फस्ने आदि।

५. बालविवाह रोकथामका उपाय

बालबालिकालाई अनिवार्यरूपमा पढ्ने पढाउने वातावरणको सृजना गरिनु पर्दछ। बालविवाहबाट शारीरिक तथा मानसिक रूपमा पर्न सक्ने असरको बारेमा अभिभावक तथा नावालक विद्यार्थीहरूलाई प्रशिक्षित गराउनु पर्दछ। बालविवाह गर्ने गराउने परिवारको अभिलेखीकरण गरी सो को कारणका बारेमा अध्ययन गरी रोकथामको प्रयास गरिनु पर्दछ। बालविवाह गर्ने/गराउनेलाई कानूनको दायरामा ल्याई कानून बमोजिम कारवाही गरिनु पर्दछ। बालविवाह गर्ने /गराउनेलाई अहिले भएको सजायको व्यवस्था कम भएकोले बालबालिकाको भविष्य र घटन सक्ने गम्भीर घटनालाई मध्येनजर राखी बालविवाह गराउनेलाई सजाय बढाउनु पर्दछ। केटा, केटी

पक्षका परिवार वा कोही कसैको कारणले महिलाले आत्महत्या गरेको अवस्थामा आत्महत्याको लागि बाध्य पार्ने आत्महत्याका कारणीलाई समेत सजायको व्यवस्था गरिनु पर्दछ। यसप्रकारको गैरकानूनी कार्यलाई रोक्न सबै सरोकारवालापक्षको सहयोग आवश्यक हुन्छ। बालविवाह गराउने कार्य निषेध गरिएका खण्डमा बाल-बालिका दुवैको भविष्य उज्ज्वल हुने, बालअधिकार र मानव अधिकारको संरक्षण हुने, समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न मद्दत पुग्ने, स्वेच्छिक रूपमा मन परेका केटाकेटीसँग विवाह गरी बैबाहिक जीवन सफल हुने र कानूनको शासनको पनि सम्मान हुने भएकोले बालविवाहको अन्त्य गर्नका लागि आवश्यक पहल जरूरी छ।

६. सुझाव

नेपालमा बाल विवाहलाई दण्डनीय अपराध माने तापनि व्यावहारिक रूपमा यसको अन्त्य हुन सकेको छैन। नेपालको संविधानले महिला तथा बालबालिका सम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको साथै संविधानतः बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण वा बन्धक राख्न नपाईने र महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने, त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको सुनिश्चिता समेत गरेको हुँदा बालविवाह अन्त्यका लागि प्राथमिकताका साथ कार्यक्रम केन्द्रित गर्नुपर्ने आवश्यक भएको छ। यसका अलावा अन्य सुझावहरू निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

१. अभिभावकहरू आफ्नो बालबालिकाप्रति संवेदनशील भई उनीहरूका कुरा सुन्ने र निगरानी गर्ने।
२. बालबालिकाहरूलाई अनिवार्य रूपमा विद्यालय पठाउने।
३. सामाजिक संञ्जालका माध्यमबाट हुने दुरूपयोगका सम्बन्धमा बालबालिका, अभिभावक तथा सरकार बीचमा समन्वय गरी आवश्यक गतिविधि सञ्चालन गर्ने।
४. राज्यका सम्बन्धित निकायबाट बालविवाह सम्बन्धी सचेतनाका गतिविधि सञ्चालन गर्ने र सञ्चालनमा सहयोग पुऱ्याउने।
५. बाल समूह, किशोरी समूहहरूलाई बालविवाहका असर, स्वास्थ्य प्रजनन शिक्षा, जीवन उपयोगी सीप लगायतका विषयमा विभिन्न माध्यमबाट सचेतना गराउने।
६. बालविवाहलाई न्यूनीकरण एवं निराकरण गर्नका लागि घरपरिवारबाट नै पहल गर्ने। घर परिवारबाट बालबालिकालाई असल संस्कार सिकाउने। विवाहको प्रयोजनका साथसाथै विवाहका सम्बन्धमा गर्न हुने र गर्न नहुने विषयको जानकारी घरपरिवारबाट नै दिने।
७. बाल विवाहबाट हुने नकारात्मक परिणामको व्यापक प्रचार-प्रसार गर्ने। सचेतना बढाउन सार्वजनिक आम सञ्चारका माध्यम, आमा समूह, बाल क्लब, सहकारी, सामुदायिक वन, स्थानीय सरकार, विद्यालयको व्यापक उपयोग गर्ने।
८. बालविवाहका घटना बारम्बार दोहोरिने समुदाय, जाति विशेष, स्थान विशेषलाई केन्द्रित गरी रोकथाम र नियन्त्रणका लागि विशेष कार्यक्रम गर्ने।
९. कानून विपरीत विवाह गर्ने र गराउनेलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याई कानून कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउने।
१०. बालविवाहलाई सामाजिक विकृतीका रूपमा अपनाएर बालविवाह गर्ने र गराउनेलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक मान्यता नदिने किसिमले जागरण ल्याउने।

११. बालविवाहका विविध पक्षलाई समग्ररूपमा सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय कानून तथा नीतिहरूलाई संवैधानिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून अनुरूप पुनरावलोकन गरी समायोजन गर्ने।
१२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, थारु आयोग, मधेशी आयोग, मुस्लिम आयोगले अनुगमन गरी प्राप्त गरेका सुझाव तथा पृष्ठपोषणको आधारमा नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
१३. महिलाको सशक्तीकरणको लागि महिला विरुद्धका विद्यमान सबै विभेदकारी कानून परिमार्जन/संशोधन गर्ने।
१४. बालविवाह सम्बन्धी कानून कार्यान्वयन गर्ने स्थानीय अधिकारी, न्यायिक र अर्धन्यायिक निकाय लगायत अन्य सरोकारवाला निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
१५. स्थानीय अदालत र अन्य न्यायिक/अर्धन्यायिक निकाय र पदाधिकारीहरूलाई बालविवाह विरुद्धका न्यायिक कारवाहीलाई प्राथमिकतामा राख्न प्रोत्साहन गर्ने।
१६. विवाहको कानूनी उमेर, सोको उल्लंघन गरेमा हुने सजाय तथा बालविवाह विरुद्ध उपलब्ध हुने कानूनी संरक्षणको व्यवस्था सम्बन्धी जनचेतना जगाउने।

७. निष्कर्ष

बालविवाहका कारण बालिकाहरू आधारभूत हक अधिकारबाट वञ्चित हुने मात्र होइनन् यसले गर्दा उनीहरू आफ्नो भविष्य बनाउने, सहभागी हुने र निर्णय लिने अधिकारबाट पनि वञ्चित हुन्छन्। साथै, बालविवाहको कारणले यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यको प्रतिकूलता र घरेलु हिंसा, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, आत्महत्या र मानव बेचबिखनको शिकार समेत हुन पुगेको देखिन्छ। बालविवाह बहुपक्षीय विषय भएको हुँदा सरकार, विकास साझेदार, नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्था र सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्यको आवश्यकता रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

- घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६
- चौधौं योजना (०७४-०७५/७६) र पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-०८० /८१)
- नेपालको संविधान २०७२
- बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५
- बालबालिका सम्बन्धी नीति, २०६९
- बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति (२०७७ र २०८०) नेपाल महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल
- लैङ्गिक हिंसा निगरानी समूहका लागि सञ्चालित बालविवाह अन्त्यसम्बन्धी तालिमका सिकाइहरू, २०७५ न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी) नेपाल

ज्येष्ठ नागरिकको उचित व्यवस्थापनको आवश्यकता

डा. माधव अधिकारी *

विश्वमा प्रत्येक सेकेण्डमा २ जना ६० वर्षे ज्येष्ठ नागरिकमा प्रवेश गर्दछन्। नेपालको सन्दर्भमा पछिल्ला ६ वटा जनगणनाको विश्लेषण गर्दा ज्येष्ठ नागरिकको संख्या बढ्दो क्रममा छ। जुन तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

क्र.सं.	साल (वि.सं.)	६० वर्ष वा माथिको जनसंख्या	प्रतिशत
१	२०१८	४८९३४६	५.२०
२	२०२८	६४८७०३	५.६१
३	२०३८	८५७०६१	५.७१
४	२०४८	१०७१२३४	५.८१
५	२०५८	१४७७३७९	६.५०
६	२०६८	२१५४४१०	८.१३
७	२०७८	२९७७३१८	१०.२१

राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार नेपालको जनसंख्या वृद्धिदर ०.९२ प्रतिशत रहेको छ भने ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या वृद्धिदर ३.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। नेपालको जनसंख्याको १०.२१ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिक छन्। पुरुषको भन्दा महिला ज्येष्ठ नागरिकको संख्या उच्च रहेको छ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूमध्ये ६०-७० उमेर समूह अझैपनि जुधारु किसिमले बौद्धिक एवं श्रममूलक कार्यमा संलग्न भएको प्रशस्तै पाइन्छ। विभिन्न उत्पादनमूलक कार्यसंलग्नताका हकमा उहाँहरूको स्वास्थ्य स्थिति, आर्थिक अवस्था र कामको प्रकृति भने फरक फरक रहेको छ। हाम्रो मुलुकमा नागरिकहरूको अपेक्षित आयु हाल सन् २०२३ को तथ्याङ्क अनुसार ७१.७४ वर्ष रहेको पाइन्छ। हिमाल पहाडमा बसोबास गर्नेको अपेक्षित आयु बढी छ भने मधेशमा बसोबास गर्ने मानिस लगायतका जातजातिको अपेक्षित आयु हिमाल तथा पहाडको भन्दा कम रहेको अनुसन्धानले देखाएको छ। यसरी मानवको आयुलाई हावापानी, रहनसहन, आर्थिक स्थिति, उपलब्ध स्वास्थ्य सेवा आदिले असर पारेको हुन्छ।

संविधानको धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरी राज्यबाट विशेष

* प्रमुख, गोरखकाली मनकामना अध्ययन अनुसन्धान केन्द्र

संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षा प्रत्याभूत गरेको छ। दिगो विकास लक्ष्यमा ज्येष्ठ नागरिकको लागि सामाजिक सुरक्षा लगायत सुरक्षित, समावेशी र पहुँचयोग्य हरित तथा सार्वजनिक खुल्ला ठाउँहरूमा पहुँच सर्वसुलभ गर्ने विषय समावेश भएको छ। सरकारले ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण, स्याहारसुसार र सुरक्षा गर्नको लागि जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ लाई २०७९ मा संसोधित भई लागु भईसकेको छ।

पहिले-पहिले वृद्ध बा-आमा, हजुरबा, हजुरआमालाई माया, मानसम्मानका साथ आफ्नै घरमा पालनपोषण तथा हेरचाह गरिन्थ्यो तर आधुनिक जीवनशैलीले एकल परिवारको चाहना, स्वार्थीपना, रोजगारको व्यस्तता, विदेशी संस्कारको प्रभाव बसाइँसराइ, कमजोर आर्थिक अवस्था, जनचेतनाको कमी, फिक्का नैतिक शिक्षा, राज्यको कमजोर कानुनी प्रक्रिया आदिले ज्येष्ठ नागरिक एकिलदै गएका छन्। समयको फेरबदलको कारण देखाई आफुलाई जन्म दिई लालनपालन गर्ने आमाबाबुलाई केहीले आफ्नो परिवार तथा इष्टमित्रबाट वेवास्ता गरी केहीलाई खाना, लाउन, बस्न समेत नदिई घरैबाट निकालिएको अवस्था छ।

सिर्जनशील युवा विदेश तथा खाडीमा छन्। गाउँमा जेष्ठ नागरिक मात्र छन्। गाउँघरमा बाटो, बत्ती र अन्य भौतिक पूर्वाधार क्रमशः विकास नभएको भने होइन, तैपनि गाउँमा मलामी जाने मान्छे समेत पाउन कठिन छ। बाबुआमाको लासले सन्तान कुर्नुपर्ने अवस्था छ।

राज्यले पनि जेष्ठ नागरिकलाई उचित किसिमको आवश्यक व्यवस्था मिलाउने प्रयास नगरेको भने होइन। जेष्ठ नागरिकको कानुनी अधिकार तथा विभिन्न संघसंस्था तथा निजीस्तरको प्रयास हेर्दा जेष्ठ नागरिकको क्षेत्रमा धेरै कार्य भएको त देखिन्छ। तर जेष्ठ नागरिकको ऐन, नीति, नियमावलीको प्रभावकारी कार्यान्वयनको पक्ष भने कमजोर भएको पाइन्छ। हुन त जेष्ठ नागरिक ऐन, २०७९ मा रेखदेख, पालनपोषण, जेष्ठ नागरिकमाथि अपराध गरे कानुनी व्यवस्था, छोटो दुरीको यातायात, औषधी उपचारमा ५० प्रतिशत छुटको व्यवस्था छ। ७० वर्ष माथिकालाई जटिल रोगको उपचारमा एक लाख छुट, ७५ वर्ष माथिकालाई मृगौला र मुटुको रोगको निशुल्क उपचार, कानुनी सहायता, कसुरमा छुटको व्यवस्था आदि नभएको भने होइन तर माथि उल्लेख गरेजस्तै प्रभावकारी कार्यान्वयनको अवस्था भने जति हुनुपर्ने हो त्यति देखिँदैन।

आमाबाबुलाई हेला गर्ने, वृद्धाश्रम पुच्यनउने, खान, लगाउन नदिने, औषधोपचारबाट टाढै राख्ने प्रवृत्तिले नेपाली समाजलाई मानवताशून्य बनाएको छ। सम्पत्ति भएका वा नभएका दुवैखाले जेष्ठ नागरिक ढल्कदो उमेरमा केवल पीडाका पात्र बनेको पाइन्छ। सम्पत्ति हुने बाबुआमालाई करकाप गर्ने, छलछाम गर्ने, तर्साउने र जालझेल गरी स्वार्थसिद्ध गर्ने छोराछोरी एकातिर निन्दनीय छन् भने सम्पत्ति नभएका बाबुआमाप्रति रत्ति दयाभाव नराख्ने, दुर्व्यवहार गर्ने सन्तान घोर कलङ्का पात्र बनेका छन्। जेष्ठ नागरिक दुर्व्यवहारबाट पीडित छन्।

यसै सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०७९-८० देखि ६८ वर्ष पूरा भएकालाई जेष्ठ नागरिक भत्ता दिइएको छ। यो सकारात्मक पक्ष हो। जेष्ठ नागरिकको हेरचाह र पालनपोषणलाई सन्तानको बाध्यकारी दायित्व बनाउँदै संघीय संसदले जेष्ठ नागरिक ऐन संशोधन विधेयक पारित भएको समाचार बाहिर आएको थियो। सो अनुसार जेष्ठ नागरिकप्रति सन्तानको दायित्वलाई बाध्यकारी बनाएको छ। सन्तानले दायित्व पुरा नगरेमा पत्रिक सम्पत्तीको अधिकार अन्त गर्ने, स्थानीय तहले हेरचाहको जिम्मा लिने वा हेरचाह गर्ने नातेदार वा हकवालालाई सम्पत्ती हस्तान्तरणको व्यवस्था विधेयकले गरेको छ। स्थानीय तहले हेरचाह गरेको अवस्थामा सम्पत्ती स्वामित्व स्थानीय सरकार मातहतमा समेत जान सकिने व्यवस्था गरेको छ। हकवाला नातेदारले हेरचाह नगरेमा नागरिकको संरक्षणको दायित्व स्थानीय तहलाई दिने व्यवस्था मिलाउन लागेको छ। जेष्ठ नागरिकको मुद्दा हेर्नको लागि

न्याय परिषदको छुट्टै ईजलासको गठनको प्रस्तावको पनि प्रतिनिधि सभाले स्वीकार गरेको छ।

जेष्ठ नागरिकको हेरचाह र पालनपोषणलाई सन्तानको बाध्यकारी दायित्व बनाउनु, ज्येष्ठ नागरिकका विषयलाई समानरूपमा सम्बोधन र व्यवस्थापन गर्नु, आधारभूत स्वास्थ्य सुविधा र पोषणको आवश्यक व्यवस्था गर्नु, ज्येष्ठ नागरिकको संख्यामा वृद्धि हुँदै जाँदा सो अनुसार सेवा सुविधा पर्याप्त व्यवस्था गर्नु, ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई समाज विकास र पूर्वाधार निर्माणमा उपयोग गर्नु, ज्येष्ठ नागरिकमाथि हुने हिंसा र दुर्व्यवहारको अन्त्य गर्नु, उनीहरूको आर्थिक तथा सामाजिक हक अधिकारको संरक्षण गर्नु र उनीहरूका लागि उपयुक्त एवम् पर्याप्त दिवा सेवा केन्द्र, क्लब, औषधोपचार सहितको आरोग्य आश्रमको निर्माण तथा सञ्चालन उचित मात्रामा गर्न नसक्नु यस क्षेत्रको चुनौतिको रूपमा रहेका छन्।

संविधानद्वारा ज्येष्ठ नागरिकको विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित गर्नु, ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन स्थानीय तहको अधिकार रहनु, ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई उपयोग गर्ने वातावरण सिर्जना हुँदै जानु र ज्येष्ठ नागरिकको हक र अधिकारको रक्षा र प्रवर्द्धन गर्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सरकारको प्रतिवद्धता रहे पनि विभिन्न कारणले गर्दा नेपालमा यथार्थरूपमा पालना गर्न सकिएको देखिँदैन।

जेष्ठ नागरिकहरूको सामाजिक सुरक्षाका क्रममा रेखदेख, स्याहार र स्वास्थ्य सेवा अत्यन्त संवेदनशील विषयहरू हुन्। स्याहार र स्वास्थ्य जस्ता विषय विकासशील मुलुकमा चुनौतिको रूपमा रहेको छ। हाम्रो जस्तो देश जहाँ पारिवारिक, आर्थिक एवं शैक्षिक स्थिति, कमजोर स्वास्थ्य सेवाप्रति सजगताको कमी, उपलब्ध साधन एवं विज्ञताको कमी भएको सन्दर्भमा धेरै कठिनाईको सामना गर्नुपर्ने अवस्था छ।

सामान्यतया: शारीरिक दुर्बलता वाहेक वृद्धावस्थामा हुने बहिरोपन, आँखा सम्बन्धी समस्या, दम, छाती सम्बन्धी समस्या मुख्य देखिएका छन्। यी वाहेक मधुमेह, अल्जाईमर, रक्तचाप, मुटु सम्बन्धी समस्या, क्षयरोग, डिप्रेसन, अपाङ्गपनजस्ता समस्याले सामान्यतया वृद्धवृद्धाहरू सताइएका हुन्छन्। यसका लागि जेष्ठ नागरिकका सबै सन्तानलाई सोबारे क्रियाशिल बनाउनु अति आवश्यक छ। सो क्रियाशिल बनाउन स्थानीय सरकारको अझै महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।

जेष्ठ नागरिकहरूका लागि परिवार, समुदाय र राज्यले दुर्व्यवहार रोकौ निम्न कुरामा विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। ती हुन्: घर परिवारका सदस्यले यथोचित माया ममता, प्रेम र समय दिनुपर्ने, साथै आफ्ना अग्रजहरूलाई सदैव मातृ देवो भवः पितृ देवो भवः जस्ता आदर्श वाक्यको पालना गर्नुपर्ने, सरकारले समयमै वृद्ध भत्ता लगायतका अन्य सुविधाहरू उचित र सहज तरिकाबाट वितरण गर्नुपर्ने, स्वास्थ्य सेवामा दिइएको सहूलियत प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्ने, बेसहारा र असक्त जेष्ठ नागरिकलाई विशेष भत्ता वा लालनपालनको आवश्यक व्यवस्था हुनुपर्ने, यातायात, स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य बीमा जस्ता सुविधा निःशुल्क उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्ने, घर परिवारका सदस्यले खान, लाउन, स्वास्थ्योपचारमा ध्यान दिन आवश्यक छ।

सरकारले उपलब्ध गराउने सुविधा विना भेदभाव सहज र सरल तरिकाबाट प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने, सकेसम्म घरमै वृद्ध भत्ता उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनुपर्ने, परिवारलाई वृद्ध, ज्येष्ठजनहरूको उचित रेखदेख, स्याहार, सामान्य स्वास्थ्य उपचारजन्य विषयमा अनुशिक्षण वा प्रशिक्षणको व्यवस्था, लोकप्रिय सञ्चार माध्यमबाट रेखदेख, स्याहार उपचारबारे जनचेतना कार्यक्रम, घरेलु एवं परम्परागत स्याहार र उपचार पद्धतिको उपयोग, अस्पताल, स्वास्थ्य संस्थाहरूमा कार्यरत चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई स्याहार र उपचारबारे अनुशिक्षण, सुरक्षात्मक प्रवन्धका लागि घर परिवार वरपरको भौतिक वातावरण, व्यवहार वृद्धमैत्री तुल्याउने, जेष्ठ नागरिक

दिवा सेवा केन्द्र, वृद्धाश्रम, हेरचाह केन्द्र आदि संस्थामा कार्यरत जनशक्तिलाई परम्परागत एवं आधुनिक रेखदेख, स्याहार र चिकित्सा पद्धतिबारे प्रशिक्षित गर्न आवश्यक छ।

स्थानीयस्तरमा कार्यरत गैरसरकारी संस्थाहरूलाई जेष्ठ नागरिकहरूको सामाजिक सुरक्षा, स्याहार, स्वास्थ्य सेवाका विषय समावेश गर्न प्रोत्साहित गर्ने, मानसिक स्वास्थ्य सबलताका लागि ध्यान, सत्सँग आदि जस्ता आध्यात्मिक क्रियाकलापमा संलग्न गराउने, स्वास्थ्य स्थिति सबलताका लागि रुचि र क्षमता अनुसार सामान्य योग, अभ्यासका विधिहरू अपनाउने, निरन्तर शारीरिक श्रुसंगठनका लागि सक्रिय रहन रुचि र क्षमता अनुसारका कार्यहरूमा क्रियाशील रहने बानीको विकास गराउने, महिला जेष्ठ नागरिक एवं एकल महिलाहरूका लागि विशेष स्वास्थ्य सेवा एवं परामर्श सेवा सञ्चालन गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई उपयोग गर्नको लागि नीति निर्माणमा सहभागिता र स्रोतमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने जस्ता कुरामा विशेष ध्यान दिई संविधानले ज्येष्ठ नागरिकलाई दिइएको मौलिक हक प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। जोकोही सरोकारवालाले जेष्ठ नागरिकको उमेरलाई गणितीय हिसावलेमात्र लेखाजोखा गर्नु हुँदैन। आमाको पेटमा गर्वधानदेखि बाल्यकाल, युवाकाल, वयस्क हुँदै वृद्धत्व उमेर मात्र छैन बहुसंख्यक क्षमता र अनुभवको सँगालो भरिएको हुन्छ। जन्मदेखि मृत्युसम्म सबैको यही बाटो हो भनी मनन गर्ने हो भने आमा-बा (जेष्ठ नागरिक) ले प्रताडित हुनु अपहेलित र अपमानित जीवन बिताउनु पर्ने अवस्था नआई उचित जीवन बिताउन सक्षम हुनुहुने छ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, २०७२
- राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ प्रतिवेदन
- जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०७९
- डा. माधव अधिकारीका विभिन्न लेख रचना

नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था र स्थिति: सुधारका उपाय

गम्भीरबहादुर हाडा *

सारसंक्षेप

अङ्ग्रेजी शब्द Ageing को ठिक नेपाली शब्द बुढ्यौली वा वृद्धावस्था होइन। यसले वृद्ध हुने प्रक्रियालाई जनाउँछ। नेपालमा Ageing को ठिक शब्द नभेटिएकाले बुढ्यौली शब्द प्रयोग गरिएको पाइन्छ। मानिसको कुनै उमेर पुगेपछि उसको काम गर्ने क्षमतामा कमी हुन थाल्छ र ६० वर्ष पुगेपछि थप समस्याहरू देखिन्छ। सबै व्यक्तिमा बुढ्यौली एउटै उमेरमा देखिन्छ भन्ने छैन। कसैमा छिटो बुढ्यौली देखिन्छ भने कतिमा ढिलो बुढ्यौली देखिन्छ। बुढ्यौली शारीरिक परिश्रम, मानसिक तनाव, आलस्यता, रोग, पोषण आदिमा भर पर्दछ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को मुख्य नतिजामा उल्लेख गरिएअनुसार नेपालमा कुल जनसंख्याको ६१.९६ प्रतिशत, १५-५९ वर्ष उमेरका रहेका छन्। हाल १४ वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरका र ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका जनसंख्या क्रमशः २७.८३ प्रतिशत र १०.२१ प्रतिशत रहेको छ। सन् २०५० सम्ममा ज्येष्ठ नागरिकहरूको अंश २० प्रतिशतभन्दा माथि पुग्ने अनुमान गरिएको छ। हाल विश्वको कुल जनसंख्याको ९ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिकहरूले ओगटेका छन् भने यो जनसमूह वृद्धि हुँदै सन् २०५० सम्ममा १६ प्रतिशत पुग्ने अनुमान गरिएको छ। बुढ्यौली आफैमा एउटा प्राकृतिक र निरन्तर प्रक्रिया हो। यो कुनै पनि किसिमको सामान्य कारणबाट हुने शारीरिक तथा मानसिक अशक्तताभन्दा फरक प्रक्रिया हो। नेपालको तथ्यांकीय अवस्थालाई हेर्ने हो भने सन् १९६१ देखि नै हरेक जनगणना वर्ष वृद्धहरूको जनसङ्ख्याको प्रतिशत बढ्दै गएको देखिन्छ। बुढ्यौलीलाई मृत्युको उच्च जोखिमको अवस्था वा खतराको अवस्था मानिन्छ।

सामान्यतया बुढ्यौली ६० वर्षको उमेरबाट शुरु हुन्छ र यो १०० वा त्योभन्दा बढी वर्षसम्म पनि लम्बिन सक्छ। तसर्थ ६० वर्षको मानिस र ९०, ९५ वा १०० वर्षको मानिसको बुढ्यौली एकै प्रकारको हुँदैन। ८० वर्षको उमेर कटिसकेपछि मानिस शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक रूपमा निकै अशक्त हुन्छ। त्यो अवस्थामा सक्रियताको अर्थ अर्कै हुन्छ। बुढ्यौलीको विशेषताहरूलाई हेर्दा यो आफैमा एक खस्कियो अवस्था हो र वृद्धावस्थाका भूमिकाहरू अस्थिर तथा परिवर्तनशील हुन्छन्। यसको साथै यस अवस्थामा धेरै किसिमका रुढीगत विचारको विकास हुन्छ तथा यो एक किसिमको कमजोर समायोजन उमेर हो। यस अवस्थाको सामाजिकस्तर अल्पमतमा रहेको हुन्छ।

* सहप्राध्यापक, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

पृष्ठभूमि

नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको विकासमा देखा परेका समस्या, चुनौती तथा बाधाहरूलाई निराकरण गर्न संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक छ। सामाजिक सुरक्षा भत्ता जीवन निर्वाह गर्न पुगेगरी बढाउँदै लैजानुपर्छ। यसको साथै ऐन, नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुको साथै यातायातमा आरक्षण र छुट, भौतिक संरचनाहरूलाई ज्येष्ठ नागरिकमैत्री बनाउने, ६० वर्ष पुगेपछि ऋण लिन नपाउने जस्ता ज्येष्ठ नागरिकमैत्री नभएका प्रावधानहरू सच्याउनु आवश्यक छ। विपन्न तथा असहाय ज्येष्ठ नागरिकको तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्ने र सोका आधारमा तथ्यमा आधारित नीति बनाउने तथा राज्यका विभिन्न तहमा रहेर योगदान पुऱ्याएका ज्येष्ठ नागरिकमार्फत् मेरो समाजलाई मेरो योगदान अभियान सञ्चालन गरी समाज विकासमा सहभागी गराउनु जरुरी छ। ज्येष्ठ नागरिकको सम्मान मेरो कर्तव्य जस्ता जनचेतना जगाउने किसिमका कार्यक्रम सञ्चालन गरी ज्येष्ठ नागरिकप्रति सम्मानको वातावरण सिर्जना गर्नु आवश्यक छ। सडक मानवमुक्त अभियान देशभरि सञ्चालन गर्ने र ज्येष्ठ नागरिकहरूको संरक्षण सबैभन्दा महत्वपूर्ण विषय हो। ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी सामाजिक सुरक्षा नीति (package) निर्माण गर्ने र उमेरको वर्गीकरण अनुसार सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई वर्गीकरण गर्ने तथा विपन्न तथा बेवारिसे ज्येष्ठ नागरिकको लगत राखी विश्लेषणपश्चात् थप सुविधा प्रदान गरी जीवन जिउन पुगेगरी वृद्धि गर्नु आवश्यक छ। ज्येष्ठ नागरिक संरक्षण कोष खडा गरी सो कोषलाई ज्येष्ठ नागरिकहरूको हितमा परिचालन गर्नुको साथै पौष्टिक र सन्तुलित भोजनको व्यवस्था गर्ने, नियमित स्वास्थ्य परीक्षणको व्यवस्था गर्ने, स्वास्थ्यकर्मीको सल्लाहमा मात्र औषधी खुवाउने, स्वास्थ्य र सरसफाइमा विशेष ध्यान दिने, गारो, धेरै थकाइ लाग्ने काम गर्न नदिने, लामो यात्रा नगराउने, स्वच्छ र खुल्ला वातावरणमा सँधै हिँडुल गर्न लगाउने, हलुका शारीरिक व्यायाम गर्न लगाउने, धूम्रपान, लागुपदार्थ तथा मादक पदार्थको सेवनबाट टाढा राख्ने, परिवारमा सबै सदस्यसँगै बसेर खाना खाने, छलफल गर्ने, ठुला मानिसलाई आदर गर्ने, सानालाई माया र सुरक्षा गर्ने, असक्तलाई सेवा गर्ने वातावरण बनाउनु आदि जस्ता कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गरिनु आवश्यक छ। आध्यात्मिक वातावरण सिर्जना गरी पूजापाठ, भजन, प्रार्थना र नित्यकर्म आदिको व्यवस्था मिलाइदिने, अवकाश प्राप्त वृद्धहरूलाई निवृत्तिभरण भत्ता, मानपदवी कदरपत्र, सम्मानपत्र आदिको प्रदर्शित हुने गरी राख्ने व्यवस्था गर्ने, अवकाश प्राप्तहरूको पुनर्मिलन, भेटघाट आदिको व्यवस्था गर्ने, दैनिक दिनचर्या रमाइलो र रोचक बनाउन वाचनालय, पुस्तकालय, पार्क, क्लब आदिको व्यवस्था गर्ने, बेसहारा वृद्धहरूका लागि सुविधा सम्पन्न वृद्धाश्रमको व्यवस्था गर्नुपर्छ।

सामान्यता ६० वर्षमाथि उमेर पुगेका समूहलाई बुढ्यौली अवस्था भनिन्छ। उमेरसँगसँगै शरीरमा विभिन्न प्रकारका स्वास्थ्यसमस्याहरू देखा पर्छन्। विशेषगरी वृद्धावस्थामा लाग्ने रोगहरूलाई उमेरअनुसार शरीरमा आएको सामान्य परिवर्तन सोची हेल्चेक्रयाई गर्ने गरेको देखिन आउँछ। वृद्धाश्रममा प्रायः सबै कुनै न कुनै स्वास्थ्य समस्याले ग्रस्त रहेका तथा निरन्तर औषधी सेवन गरिरहेका छन्। बूढाबूढी अवस्थामा धेरै सताउने रोगमध्ये दम र मधुमेह पनि एक हो। शरीरको प्यान्क्रियाजबाट निस्कने इन्सुलिन नामको ग्रन्थिरस कम भएर वा यसले गर्नुपर्ने काममा रोकबाट आई रगतमा ग्लुकोजको मात्रा बढेर मधुमेह हुने गर्छ। यो एक दीर्घरोग हो, यसले विश्वको ठूलो जनसंख्यालाई प्रभाव पारेको छ। विश्व स्वास्थ्य संगठनको एक तथ्याङ्कअनुसार सन् २००० मा २.८५ प्रतिशत जनसंख्यालाई मधुमेह भएको र सन् २०३० सम्ममा यो बढेर ४.४५ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ। बुढ्यौलीपनले छोएपछि स्वास्थ्यमा धेरै किसिमका रोगले च्याप्ने गर्छ। त्यसमध्ये दम मुख्य रोग नै हो। सबैभन्दा बढी वृद्धवृद्धालाई दमको समस्याले ग्रस्त बनाएको छ। श्वासप्रश्वासको प्रमुख अंग फोक्सोमा कुनै रोगका कारण असर परेर श्वासप्रश्वासमा उत्पन्न हुने समस्या वा अष्टेरो नै सामान्य अर्थमा दम हो। यो वास्तवमा

कुनै रोग नभएर विभिन्न रोगहरूको लक्षण हो। यसको प्रमुख कारण फोक्सोमा कुनै कारणबाट हुने खराबी हो। यही फोक्सो बिग्रिएर रगतमा पुग्ने अक्सिजनको प्रवाहमा गडबडी उत्पन्न भएमा श्वास फेर्न गाह्रो हुन्छ। हरेक नागरिकप्रति राज्यको निश्चित दायित्व हुन्छ। त्यसमा पनि वृद्धवृद्धाप्रति विशेष जिम्मेवारी हुनु स्वाभाविक हो। सबै नागरिकले उमेर हुन्जेल देशको लागि केही न केही गरेका हुन्छन् नै। नागरिकको राज्यप्रति कर्तव्य भएझैं राज्यको पनि व्यक्तिप्रति जिम्मेवारी हुन्छ। विशेषतः यो जिम्मेवारी वृद्धावस्थाका नागरिकप्रति रहन्छ। श्रम र शक्तिमा कम हुने वृद्धवृद्धालाई विशेष हेरचाहको आवश्यकता हुन्छ। कार्यक्षमतामा कमी हुने भएकाले आर्थिक रूपमा पनि उनीहरू कमजोर रहन्छन्। यसको कारण परिवार, समाजबाट पनि पर्याप्त माया-ममता, प्रतिष्ठा, स्याहारसुसार पाउँदैनन्। व्यस्त र यान्त्रिक जीवनशैलीका कारण संयुक्त परिवारको चलन हराउँदै गइरहेको छ।

बहूदो सहरी तनावका कारण परिवारमा सँगै बस्ने, भावना साटासाट गर्ने समय र वातावरण कम हुँदै गएको छ। यसको प्रत्यक्ष असर परिवारका वृद्धवृद्धालाई पर्ने गर्छ। उनीहरू आफ्ना समस्या अन्य सदस्यलाई पोख पाउने वातावरणको अभावले डिप्रेसनजस्ता मानसिक समस्याग्रस्त जीवन बिताइरहेका छन्। स्वभावैले अन्य उमेर समूहको तुलनामा वृद्धवृद्धाका लागि बढी हेरचाह र स्वास्थ्य सचेतनाको आवश्यकता पर्छ। रोग-प्रतिरोधात्मक क्षमतामा कमी आउने भएकाले सानातिना स्वास्थ्यसमस्याले पनि जटिल रूप लिन सक्ने सम्भावना बढी हुन्छ। नियमित स्वास्थ्य जाँच गराइरहनु पर्नेमा हेलचेक्रयाइँका कारण र परिवारको उचित आर्थिक सहयोगको अभावले उनीहरू क्षटकर जीवन बिताउन बाध्य छन्। वृद्धवृद्धाप्रति सरकारको समेत जिम्मेवारी देखिँदैन। वृद्धभत्ताको नाममा थोरै रकम वितरण गरे पनि नागरिकको स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारको सदुपयोग गर्न पाएका छैनन्। वृद्धावस्थामा देखिने स्वास्थ्यसमस्या र त्यसले निम्त्याउने खतराबारे सरकारले चासो नदिएको सम्बन्धित सरोकारवालाहरू बताउँछन्। राजधानीजस्तो विकसित सहरी क्षेत्रको कुनै सरकारी अस्पतालमा समेत वृद्धवृद्धाको लागि छुट्टै बार्डको व्यवस्था छैन।

सामाजिक र समाज कल्याणपक्ष राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासको एक अभिन्न अंग हो। आधुनिक कल्याणकारी राज्यले समाजका विभिन्न क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याएका ज्येष्ठ एवं वरिष्ठ नागरिकलाई सम्मान र सुविधा प्रदान गरी आर्थिक, सामाजिक सुरक्षा दिनुपर्ने हुन्छ। राष्ट्रका असहाय, अपाङ्ग, महिला, बालबालिका, वृद्ध तथा अशक्त व्यक्तिहरूको सुरक्षाका लागि उचित पुनस्थापना, रोजगारी र सुरक्षाको व्यवस्था गरी देश विकास कार्यमा सरिक गराउनु आवश्यक छ। नेपालको मूल कानून संविधानमा महिला, बालबालिका र वृद्धहरूलाई विशेष व्यवस्था गरी सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरिने व्यवस्था गरिएको छ। यस व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन विभिन्न मन्त्रालयहरू (शिक्षा, स्वास्थ्य, वन, स्थानीय विकास, कृषि आदि) ले महिला विकाससम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेका छन् भने यस्ता कार्यक्रमलाई एकीकृतरूपमा सञ्चालन र समन्वय गर्न २०५२ सालमा महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय स्थापना गरिएको पाइन्छ।

सामाजिक संरक्षण वा सुरक्षा भन्नाले मानवीय प्रतिष्ठा तथा सामाजिक न्यायसँग गहिरो सम्बन्ध राख्ने गर्दछ। यसले प्रारम्भमा सामाजिक र मूलभूतरूपमा अन्य आर्जन गर्नेबाट अन्य आर्जन गर्ने क्षमता गुमाएका वा अन्य आर्जन गर्ने हैसियत नभएका व्यक्तिलाई संरक्षण प्रदान गर्ने कुरासँग सरोकार राख्दछ। मानिसले सुखको अनुभूति गर्नका लागि आफू बसेको समाजमा शान्तिको अनुभव तथा सुरक्षाको प्रत्याभूति चाहन्छ। तर वर्तमान विश्व समाजमा जनसंख्याको आकारमा उल्लेखनीयरूपमा हुँदै आएको वार्षिक वृद्धिले भने समाजमा सुरक्षा पद्धति खल्बलिदै जान थालेको अनुभूति रहन्छ। प्राचीन युगमा प्राकृतिक प्रकोपबाट समाजलाई बचाउनु नै सामाजिक सुरक्षा मानिन्थ्यो भने पछि आएर जीवन र काममा आउने कठिनाईबाट सुरक्षा दिलाउनुलाई नै सामाजिक सुरक्षा मान्न थालियो।

राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासका लागि समाजका हरेक वर्ग र व्यक्तिको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। प्राचीन धर्मग्रन्थहरूमा उपकार, सेवा र अशक्त तथा उत्पिडीतहरूको सामाजिक न्यायका लागि जोड दिइएको पाइन्छ। विश्वमा खास गरी सन् १९३० को महान् आर्थिक मन्दीपछि सामाजिक सुरक्षाको अवधारणामा तीव्र विकास भएको पाइन्छ। सामाजिक सुरक्षाको स्पष्ट कानूनी व्यवस्था सर्वप्रथम अमेरिकामा सन् १९३५ को सामाजिक सुरक्षा कानूनबाट भएको पाइन्छ। राज्यले एकातिर कानूनको अगाडि सबै समान हुनेगरी समानता व्यवस्था गरेको हुन्छ भने अर्कोतिर केही वर्ग वा कुनै किसिमका व्यक्तिहरूका लागि संरक्षित विशेष व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ। सामाजिक सुरक्षा अन्तर्गत शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी लगायतका कुराहरू अतिरिक्त दुर्घटना, मृत्यु, विरामी वा अशक्तताको अवस्थामा सहयोगका कुराहरू पर्दछन्। त्यस बाहेक समाजमा स्वतन्त्र र सक्षम तरिकाले बाँच्न न्यायपूर्ण र सुरक्षापूर्ण वातावरणको सिर्जनाका कुरा पनि यस अन्तर्गत पर्दछ। मानिसको जीवनमा धर्मको ठूलो महत्व हुन्छ र धर्मले न्यायपूर्ण व्यवस्था र रोगी, बालबालिका, महिला, अपाङ्ग र अशक्तका लागि विशेष व्यवहारको अपेक्षा गरिएको हुन्छ। सामाजिक सुरक्षाको विकासको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले विभिन्न समयमा विभिन्न महासन्धिहरू गर्नुको साथै सो महासन्धि सम्बन्धि सुझावहरू समेतको व्यवस्था गर्ने कार्यमा ज्यादै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। लिखित कानूनको इतिहास हेर्ने हो भने सर्वप्रथम वि.सं. १९१० मा तत्कालीन श्री ५ सुरेन्द्रको पालामा राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरबाट जारी गरिएको मुलुकी ऐनले सामाजिक व्यवस्थामा पहल गरेको थियो। तुलसीमेहर श्रेष्ठ र दयावीर सिंह कंसाकार जस्ता समाजसेवीको व्यक्तिगत प्रयासमा स्थापित सामाजिक संस्थाहरूले समेत यस क्षेत्रमा दिएको योगदान स्मरणीय छ।

साठी वर्षभन्दा माथिका उमेरका ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई आर्थिक हिसाबले “निष्क्रिय” जनसंख्या मात्रै चलन छ। तर नेपालमा सबै ज्येष्ठ नागरिकका लागि यो परिभाषा लागु हुँदैन। सन् २००८ मा नेपालमा गरिएको श्रम सर्वेक्षणको नतिजाले देखाएअनुसार यस्ता ज्येष्ठ नागरिकहरूको नेपालको कूल श्रमशक्तिमा ०.६ प्रतिशत योगदान छ (राष्ट्रिय श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २००८)। ग्रामीण क्षेत्रमा बस्नेमात्र होइन, शहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ज्येष्ठ नागरिकहरूको स्थिति पनि दयनीय छ। बढ्दो आधुनिकता र प्रविधिले गर्दा घरभित्रकै युवापुस्ता र बालबालिकाहरूसँगको हजुरबा, हजुरमाको सम्बन्ध टाढिँदै गएको छ। अझ धेरैजसो युवा-युवतीहरू उच्च शिक्षा तथा गुणस्तरीय शिक्षा र राम्रो कामको लागि घर-परिवार छाडेर बाहिरिनुपर्ने बाध्यता पनि छ। यसले गर्दा पनि उनीहरूले आफ्ना बाबु-आमाको राम्रो हेरचाह गर्न र सँगै बस्न नपाउने स्थिति छ। फलस्वरूप वृद्ध बाबु-आमाहरूले नितान्त एक्लैएको महसुस गर्ने, एकलै-एकलै बसेर जीवन गुजारा गर्नुपर्ने हुन्छ। अझ हातखुट्टा राम्रोसँग नचल्दा र शरीरको राम्रो हेरचाह नपुग्दा आवश्यक काम पनि गर्न नसक्ने जस्ता अनेक मानसिक तथा शारीरिक तनावहरू उत्पन्न हुने गर्छन्। कतिपय ज्येष्ठ नागरिकहरूले काम गरिरहे पनि उनीहरूले काम अनुसारको 'दामः' भने नपाएको स्थिति छ। गाउँघरमा जस्तो शहरी क्षेत्रका पाका व्यक्तिहरू उत्पादनशील काममा लाग्ने गरेको कसै पाइन्छ। घरभित्रको काम गरेपनि आम्दानीमूलक काम उनीहरूसँग हुँदैन। जसले गर्दा आफूले खर्च गर्न मन लागेको बेला खर्च गर्न उनीहरूले पैसा पाउँदैनन्। यसरी शहरमा बस्ने ज्येष्ठ नागरिकहरू पनि अनेक समस्याले जेलिएका छन्।

जेष्ठ नागरिकहरूको व्यवहारिक अनुभवको महत्व

१. वृद्धहरूले आफू सक्रिय भएर काम गर्न सक्दैनन् तर काम कसरी गर्दा प्रभावकारी हुन्छ भनी युवाहरूलाई सिकाउन सक्छन्,

२. वृद्धहरूसँग विगतको ज्ञान र अनुभव हुन्छ, जसलाई हामी इतिहासका रूपमा अध्ययन गर्न सक्छौं।
३. वृद्धहरूलाई सिर्जनात्मक काममा लगाई देश विकासमा सहभागी गराउन सकिन्छ।
४. हामीलाई परम्परागत मुल्य, मान्यता, रीतिरिवाज आदिका बारेमा ज्ञान प्राप्त हुन्छ।
५. वृद्धहरू हामीलाई जीवन प्रदान गर्ने जन्मदाता हुन् र हाम्रो भविष्य राम्रो बनाउने कार्यमा उनीहरूको सक्रिय भूमिका रहन्छ।
६. वृद्धहरूबाट परिवारमा बालबच्चाको उचित हेरचाह र ठूलाले आवश्यक सुझाव र सहयोग प्राप्त गर्दछन्।

ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी पहिलो विश्व सम्मेलन सन् १९८२ जुलाई २६ देखि अगष्ट ६ सम्म अष्ट्रियाको भियनामा भएको थियो। दोस्रो सम्मेलन सन् २००२ अप्रिल ८ देखि १२ स्पेनको म्याड्रिडमा सम्पन्न गरियो। सन् १९९० मा बसेको संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभाले प्रत्येक वर्ष १ अक्टोबरलाई अन्तर्राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक दिवस मनाउने प्रस्ताव पारित गरेको थियो। पारित प्रस्तावमा वृद्धवृद्धाहरूका स्वतन्त्रता, सहभागिता, रेखदेख, आत्मसन्तुष्टि र मर्यादालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने उल्लेख छ। विश्वमा प्रत्येक सेकेन्डमा दुई जना ६० वर्षे ज्येष्ठ नागरिकमा प्रवेश गर्छन्। अहिले विश्वमा ९० करोडको हाराहारीमा रहेका ज्येष्ठ नागरिक सन् २०५० सम्ममा डेढ अर्ब पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। स्वास्थ्य र जनचेतनामा सकारात्मक परिवर्तनका कारण नेपालीको सरदर बाँच्ने आयुदर वृद्धि हुँदै गएको छ। नेपालीको सरदर बाँच्ने आयु दर ६८ वर्ष पुगेको छ। यस आर्थिक वर्षदेखि सरकारले ज्येष्ठ नागरिकले भत्ता पाउने उमेर घटाएर ६८ वर्ष कायम गरेको छ। जसको फलस्वरूप ६० वर्षे ज्येष्ठ नागरिकको संख्या बढ्नु स्वाभाविकै हो। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको जनसंख्या वृद्धिदर २ दशमलव १ प्रतिशत थियो भने ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या वृद्धिदर ३ दशमलव ४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। नेपालको जनसंख्याको ८ दशमलव १३ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिक छन्। पुरुषको भन्दा महिलाको संख्या उच्च रहेको छ। नेपालको संविधानको धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको मौलिक हकको सुनिश्चित गरेको छ। विद्यमान ज्येष्ठ नागरिक ऐनले ७० वर्ष उमेर पूरा गरेकालाई वरिष्ठ ज्येष्ठ नागरिकको रूपमा परिभाषित गरेको छ। (स्रोत: बाबुकाजी कार्की, ज्येष्ठ नागरिकको हितमा भएका प्रयास र प्रगति, फागुन १७, २०७९, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक)।

नेपालको संविधान २०७२ ले ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिको उमेर समूहलाई ज्येष्ठ नागरिक भनी परिभाषित गरेको छ। मानसिक स्वास्थ्य समस्याका बारेमा कुरा गर्दा यो एउटा जोखिमको उमेर हो। विश्व स्वास्थ्य संगठनले ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिका लगभग १५ प्रतिशत मानिस कुनै न कुनै प्रकारका मानसिक विकारबाट पीडित छन् भन्ने तथ्य प्रस्तुत गरेको छ। ज्येष्ठ नागरिकमा देखापर्ने मानसिक समस्यामा उदासीनता, चिन्ता, तनाव, आघात, समायोजन, लागु पदार्थ दुरुपयोग आदि पर्दछन्। सामान्यतया यो अवस्थामा मानसिक स्वास्थ्यमा समस्या बढ्नुका केही कारणमा शारीरिक परिवर्तन, एकलोपन, परनिर्भरता, अवकाश पछिको योजना नहुनु साथै शारीरिक रोगहरू र अनिद्रा आदि पर्दछन्। त्यस्तै अहिलेको समयानुकूल नयाँ प्रविधिबारे जानकारी नहुँदा र बढी चिन्ता लिने बानीले गर्दा पनि ज्येष्ठ नागरिकमा मानसिक समस्याले सताउने गरेको पाइएको छ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित गरिएको राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार (जनगणना सन्दर्भ दिन २०७८ साल मंसिर ९ गते) नेपालको जनसंख्या २, ९१, ६४, ५७८ रहेको छ, जसमध्ये पुरुषको संख्या १, ४२,

५३, ५५१ (४८.९८ प्रतिशत) र महिलाको संख्या १, ४९, ११, ०२७ (५१.०२ प्रतिशत) छ। जस अनुसार लैङ्गिक अनुपात अर्थात् प्रति १०० जना महिलामा पुरुषको संख्या ९५.५९ रहेको छ। गत २०६८ सालमा कुल जनसंख्या २, ६४, ९४, ५०४ र लैङ्गिक अनुपात ९४.१६ थियो। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को नतिजा अनुसार कुल जनसंख्यामध्ये अन्य लिङ्गी (लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक) को जनसंख्या २, ९२८ देखिएको छ जुन कुल जनसंख्याको ०.०१ प्रतिशत हुन्छ। कुल अन्य लिङ्गीमध्ये सबैभन्दा बढी बागमती प्रदेशमा ३२.७ प्रतिशत र सबैभन्दा कम कर्णाली प्रदेशमा २.८ प्रतिशत रहेको छ। जनगणना अवधिको वार्षिक औसत जनसंख्या वृद्धिदर ०.९२ प्रतिशत रहेको छ, जुन २०६८ सालको जनगणना अनुसार १.३५ प्रतिशत प्रति वर्ष थियो। सबैभन्दा बढी वार्षिक औसत जनसंख्या वृद्धिदर भएको जिल्ला भक्तपुर (३.३५ प्रतिशत) र सबैभन्दा कम वार्षिक औसत जनसंख्या वृद्धिदर भएको जिल्ला रामेछाप (-१.६७ प्रतिशत) रहेका छन्।

वि.सं. २०७८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा ६० भन्दा माथिको

ज्येष्ठ नागरिकको तथ्याङ्क लैङ्गिक आधारमा

उमेर समूह	पुरुष	महिला	जम्मा
६०-६४	४,६५,९६२	४,८९,६४२	९,५५,६०४
६५-६९	३,७९,६८९	३,९१,९२९	७,७१,६१८
७०-७४	२,९२,०५४	३,१७,३१६	६,०९,३७०
७५-७९	१,७०,९९८	१,८२,२०५	३,५३,२०३
८०-८४	७८,३१५	८३,२४१	१,६१,५५६
८५-८९	३६,८८८	४१,४३९	७८,३२७
९०-९४	१३,१९१	१७,२१५	३०,४०६
९५+	६,८१०	१०,४२४	१७,२३४

नेपालको सन्दर्भमा विगतको तुलनामा बुढ्यौली जनसङ्ख्यामा वृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ। तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा कुल जनसङ्ख्याको करिब ८ प्रतिशत जनसङ्ख्या बुढ्यौली रहेको देखिन्छ। जसमध्ये पनि प्रत्येक १० जनामा ६ जना ६०-७० को उमेर समूहमा रहेका छन् भने जम्मा बुढ्यौली जनसङ्ख्यामा पाँच भागको एक भाग बुढ्यौली जनसङ्ख्या ७५ वर्ष माथिको रहेको छ। बुढ्यौली जनसङ्ख्याको सूचकको रूपमा लिइने मध्य उमेर नेपालमा २२.२३ वर्ष रहेको छ। यसकारण नेपालको जनसङ्ख्याको मध्यउमेर २० वर्ष माथि भएकाले यो जनसङ्ख्या बुढ्यौली उन्मुख जनसङ्ख्या हो। सन् २०२१ को विश्व जनसङ्ख्या तथ्याङ्क तालिकाका अनुसार नेपालको औसत आयु पुरुषको ७१ वर्ष र महिलाको ७३ वर्ष रहेको छ। यसै गरी वृद्ध आश्रित अनुपात सन् २०२१ को जनगणना अनुसार १४.०६ रहेको छ भने बुढ्यौली जनसङ्ख्याको लैङ्गिक अनुपात २००१ मा १०१ र २०११ मा ९८ रहेकोमा २०२१ मा ९४ रहेको छ। यसै गरी बुढ्यौली सूचकाङ्क सन् २०२१ को जनगणना अनुसार ३६.७ रहेको छ। (स्रोत: शुनिता अधिकारी, आधारभूत वृद्धावस्था, बृहस्पति पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि., काठमाडौं, नेपाल, संस्करण २०८०/८१, पेज नं. ४३-४४)।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयबाट प्रकाशित गरिएको राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को मुख्य नतिजामा उल्लेख गरिए अनुसार कुल जनसङ्ख्याको ६१.९६ प्रतिशत १५ देखि ५९ वर्ष उमेरका रहेका छन्। गत २०६८ सालमा यो उमेर

समूहका जनसङ्ख्या ५६.९६ प्रतिशत मात्र रहेको थियो। हाल १४ वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरका र ६० वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका जनसङ्ख्या क्रमशः २७.८३ प्रतिशत र १०.२१ प्रतिशत रहेको छ। २०१८ सालदेखि २०७८ सालसम्मको तथ्याङ्क हेर्दा ज्येष्ठ नागरिकको संख्या बढ्दै आईरहेको देखिन आउँछ। २०७९ फागुनसम्म सबै प्रदेशमा रहेका ज्येष्ठ नागरिक आश्रममा आश्रय लिएका ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या २, ३९७ रहेको छ।

ज्येष्ठ नागरिक आश्रममा आश्रय लिएका ज्येष्ठ नागरिक

प्रदेश	ज्येष्ठ नागरिक आश्रमको सङ्ख्या	आश्रित ज्येष्ठ नागरिक (सङ्ख्यामा)		
		महिला	पुरुष	जम्मा
कोशी	१८	११८	८९	२०७
मधेश	८	४३	१३	५६
बागमती	४६	६३५	५२५	११६०
गण्डकी	१७	१५५	१२३	२७८
लुम्बिनी	१३	२८४	३१६	६००
कर्णाली	६	२५	१५	४०
सुदूरपश्चिम	६	४३	१३	५६
नेपाल	११४	१३०३	१०९४	२३९७

स्रोत: महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, २०७९ फागुनसम्म, आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८०, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल, (पेज नं. १८६)

ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र सरकारका पहलहरू

- नेपालको मूल कानून संविधानको मौलिक हकमा नै ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणको व्यवस्था छ। यसको मर्म र भावनाअनुरूप ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ कार्यान्वयनमा छ। ज्येष्ठ नागरिकका हक र अधिकारहरू थप सुनिश्चित गर्ने गरी ऐनको संशोधन प्रक्रिया अगाडि बढेको छ।
- स्थानीय शासन सञ्चालन ऐन, २०७४ मा पनि ज्येष्ठ नागरिकका हकहितका विषयहरू उल्लेख भएका छन्। ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ ले ६० वर्षभन्दाभन्दाभन्दा नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक भनी परिभाषित गरेको छ।
- ज्येष्ठ नागरिकलाई स्वास्थ्य, यातायातलगायतका क्षेत्रमा दिइने छुट तथा सुविधाहरू विभिन्न कानूनहरूद्वारा व्यवस्थित गरिएको छ। सरकारले कर्णाली अञ्चलका ६० वर्ष उमेर पुगेका सबै नागरिक तथा देशभरिका दलित वर्गका ६० वर्ष पुगेका ज्येष्ठ नागरिकलाई मासिक रु. २ हजार र ७० वर्ष पुगेका ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई थप रु. १ हजार स्वास्थ्य उपचार खर्चसहित सामाजिक सुरक्षास्वरूप मासिक रु. ३ हजार भत्ता उपलब्ध गराइरहेकोमा आ.व. २०७८/७९ देखि मासिक भत्ता रु. ४ हजार पुऱ्याएको छ। ज्येष्ठ नागरिकका सुविधाका लागि यसरी वितरण गरिने सामाजिक सुरक्षाबापतको भत्ता सम्बन्धित स्थानीय तहबाट र व्यक्तिको बैंक खातामै उपलब्ध गराइएको छ।

- ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई राष्ट्रहितमा सदुपयोग गर्ने तथा युवा पुस्तामा पुस्तान्तरण गर्ने तथा सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति हुनेगरी यस मन्त्रालयले विभिन्न कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्दै आएको छ। ज्येष्ठ नागरिकहरूले दिनको समयमा एकै ठाउँमा जम्मा भई अनुभव साटासाट गरी समय सहजरूपले बिताउने प्रयोजनका लागि ज्येष्ठ नागरिक मिलन केन्द्र सञ्चालन मापदण्ड एवं कार्यविधिसहित १६४ स्थानीय तहहरूमा २०० वटा केन्द्रहरू सञ्चालनमा छन्। यस्ता थप मिलन केन्द्रहरू सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम रहेको छ।
- पालनपोषण र हेरचाह गर्ने कोही नभएका बेवारिसी ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई स्थानीय तह, प्रदेश सरकार र विभिन्न संघसंस्थाको सहयोग र समन्वयमा विभिन्न आश्रयस्थलहरूमा संरक्षण गरिएको छ। ज्येष्ठ नागरिकहरूप्रति सम्मान र हौसला प्रदान गर्न प्रत्येक वर्ष पुस ११ गते राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक दिवस मनाउने गरी नेपाल सरकारले निर्णय गरेको छ।
- अस्पतालसहितको सुविधासम्पन्न ज्येष्ठ नागरिक गृह निर्माण गर्ने, ज्येष्ठ नागरिक आश्रम सञ्चालकहरूका लागि स्याहारकर्ता तालिम दिने, ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि हालसम्म भए गरेका सेवा सुविधा सम्बन्धमा अन्तरनिकायबीच समीक्षा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझेदारीमा ज्येष्ठ नागरिक मिलनकेन्द्र निर्माण तथा सञ्चालन गर्ने, विद्यावारिधि गर्न चाहने ज्येष्ठ नागरिकलाई प्रोत्साहनस्वरूप आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने र अन्तरपुस्ता ज्ञान, सीप र अनुभव हस्तान्तरणका लागि अतिथि कक्षा सञ्चालन एवं केही ज्येष्ठ नागरिक आश्रमहरूसँग साझेदारीमा कार्यक्रम सञ्चालनका लागि सशर्त अनुदान दिने जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन्।
- नेपालको संविधान, २०७२ ले ज्येष्ठ नागरिकको हकलाई मौलिक हकका रूपमा राखी ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भनी व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा १८ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा महिला, दलित, मधेसी, आदिवासी जनजातिलागायत ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ।
- संविधानको अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको अधिकारको सूचीमा ज्येष्ठ नागरिकको व्यवस्थापन विषय समेटेको छ। दिगो विकास लक्ष्यमा ज्येष्ठ नागरिकका लागि सामाजिक सुरक्षालगायत सुरक्षित, समावेशी र पहुँचयोग्य हरित तथा सार्वजनिक खुला ठाउँहरूमा पहुँच सर्वसुलभ गर्ने विषय समावेश भएको छ।
- राज्यले ज्येष्ठ नागरिकको विषयलाई सम्बोधन गर्नको लागि साबिकमा महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय रहेकोमा हाल महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय भनी नामकरण गरिएको छ।
- ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३, ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी नियमावली, २०६५, ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्योपचार सेवा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६१, सार्वजनिक सवारी साधनमा ज्येष्ठ नागरिकलाई छुट र सुविधा दिनेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७०,
- ज्येष्ठ नागरिक सेवा तथा मिलन केन्द्र सञ्चालन तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी (नमुना) कार्यविधि-२०७६, ज्येष्ठ नागरिक परिचयपत्र वितरण निर्देशिका २०७४ (नमुना), ज्येष्ठ नागरिक राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६२,

- United Nations Principles for older Persons, 1991; Macau Plan of Action on Ageing, 1998; Madrid International Plan of Action on Ageing, 2002.

आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख गरिएअनुसार यस आर्थिक वर्षमा सामाजिक सुरक्षा अन्तर्गत लोककल्याणकारी राज्यको उद्देश्य प्राप्तिका लागि कोखदेखि शोकसम्म सामाजिक सुरक्षा भन्ने नाराका साथ गर्भवस्थादेखि मृत्यु संस्कारसम्म जीवन चक्रका सबै चरणमा सामाजिक सुरक्षा प्रत्याभूत गरिनुका साथै शिक्षा, स्वास्थ्य, प्राविधिक सीप, रोजगारीको अवसर र वृद्ध अवस्थामा गरिने संरक्षण समेत समेटी सामाजिक सुरक्षाको दायरा फराकिलो बनाउँदै लगिने कार्यक्रम राखिएको छ। चालु आर्थिक वर्षबाट ६८ वर्ष उमेर पुगेका ज्येष्ठ नागरिकलाई प्रदान गरिँदै आएको मासिक ४ हजार रुपैयाँ भत्तालाई निरन्तरता दिइएको छ। ६० वर्ष पूरा भएका दलित, एकल महिला, विपन्न सीमान्तकृत वर्ग र समुदाय तथा बालबालिकालाई दिइँदै आएको सामाजिक सुरक्षा भत्ताका लागि रकम विनियोजन गरिएको छ। छात्रवृत्ति, स्वास्थ्योपचार, स्वास्थ्य बीमा लगायतका क्षेत्रमा प्रदान गरिएको सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइएको छ। ज्येष्ठ नागरिक भत्ता लगायत सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमका लागि रु. १ खर्ब ५७ अर्ब ७३ करोड विनियोजन गरिएको छ। सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालनका लागि दिगो स्रोत व्यवस्थापनको नीति लिइने नीति लिइएको छ।

ज्येष्ठ नागरिकको विकासमा देखा परेका बाधा, समस्या तथा चुनौतीहरू

- ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी विद्यमान कानून, आवधिक योजना, अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय घोषणा, प्रतिबद्धताअनुरूप ज्येष्ठ नागरिकको विषयमा राज्यले विभिन्न नीति, रणनीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दै आए तापनि पर्याप्त मात्रामा कार्य गर्न नसकिरहेको अवस्था विद्यमान छ।
- संघीय प्रणालीअनुकूल हुने गरी संशोधनका लागि पेस भएको ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन स्वीकृत हुन नसक्दा नीतिगत अन्योलता र अस्पष्टता रहेको।
- ज्येष्ठ नागरिकको जनसंख्या बढ्दो अवस्थामा भए पनि यसलाई सम्बोधन गर्ने पर्याप्त कार्यक्रम, स्रोतसाधन र ज्येष्ठ नागरिकमैत्री विभिन्न कार्यक्रममा छरिएको अवस्थामा रहेको।
- ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभव राष्ट्रले उपयोग र नयाँ पिँढीमा हस्तान्तरण गर्न नसकिएको। सामाजिक पारिवारिक संरचनामा आएको परिवर्तनका कारण संयुक्त परिवारबाट एकल परिवारको प्रथाले स्थान पाउँदै गएको र सन्तानले बाबु आमाप्रति पूरा गर्नुपर्ने दायित्व वहन र हेरचाहमा क्रमशः हास हुँदै गएको।
- बुढ्यौलीका कारण लाग्ने विभिन्न रोगहरूको समयमा निदान र उपचारको यथोचित व्यवस्था हुन नसकेको। ज्येष्ठ नागरिकप्रति गर्नुपर्ने श्रद्धा, सम्मान र सकारात्मक सम्बोधनमा हास आएको। ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान र सीप हस्तान्तरणको उपयुक्त मोडालिटी तय हुन नसकेको।
- दीर्घकालीन योजना, नीति, नियम र कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका निमित्त उपयुक्त समन्वयका अभाव रहेको। स्तरीय एवं उपयुक्त वृद्धाश्रम, मिलन केन्द्र/दिवा सेवा केन्द्र तथा क्लबहरूको संस्थागत र दिगो विकास हुन नसकेको।
- निश्चित सरकारी अस्पतालहरूमा जेरियार्टिक वाई सञ्चालनमा रहे पनि सबै सरकारी तथा निजी अस्पतालहरूमा यो कार्यक्रम सञ्चालन हुन नसक्नु। विभिन्न अस्पतालमा नेपाल सरकारले तोकेको सुविधामा एकरूपता नहुनु। ६० वर्ष पुगेका ज्येष्ठ नागरिकले सरलरूपमा सुविधा उपलब्ध हुन नसक्नु।

- यातायात सुविधा कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन हुन नसक्नु। हवाई क्षेत्रमा यो सुविधा उपलब्ध हुन नसक्नु। ज्येष्ठ नागरिक संरक्षणसम्बन्धी केन्द्रीय तथा जिल्लागत समितिहरूमा सञ्चालनमा आउन नसक्नु। असहाय, विपन्न ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सहयोग र राहतका लागि स्थाना भएको ज्येष्ठ नागरिक कल्याणकोष राम्रोसँग सञ्चालनमा आउन नसक्नु।
- ज्येष्ठ नागरिकको सामान्य जानकारी, उमेर, विज्ञता, गम्भीर प्रकारका रोगहरूबाट पीडित, परिवारमा आश्रित, एकलरूपमा बस्ने, वृद्धाश्रम आश्रित आदि खुल्नेगरी यकिन तथ्याङ्क उपलब्ध नहुनु।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूमा रहेको ज्ञान, सीप, अनुभव पहिचान र त्यसको उपयोग हुन नसक्नु। ज्येष्ठ नागरिकहरूले प्राप्त गर्ने सेवासुविधाहरूका सम्बन्धमा एवं सञ्चालनमा रहेको वृद्धाश्रमहरूको नियमन र समन्वय प्रभावकारी हुन नसक्नु।
- ज्येष्ठ नागरिकहरूको लागि कानूनद्वारा प्रदत्त व्यवस्थाहरू प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि संयन्त्रहरूको अभाव हुनु। असहाय, विपन्न, विपत्/द्वन्द्वपीडित ज्येष्ठ नागरिकहरूको समस्या सम्बोधन हुन नसक्नु। ज्येष्ठ नागरिकप्रति परिवार र समाजले पुऱ्याउनु पर्ने सेवा सुविधाका सम्बन्धमा हेरचाह गर्ने प्रशिक्षण (Care Giver Training) यथेष्ट मात्रामा सञ्चालन हुन नसक्नु।
- सम्बद्ध निकायहरूमा ज्येष्ठ नागरिकका विषयले कम चासो प्राप्त गर्नु। ज्येष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित संघसंस्थामा जाने अनुदान स्थानीय तहमार्फत् जाने भएकाले यसको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन हुन नसक्नु।

जेष्ठ नागरिकको विकासमा देखा परेका बाधा तथा समस्याहरूलाई निराकरण गर्ने सुझावहरू

- आफूलाई चिनेर र स्व-पहिचान गरेर, आफूप्रति निरन्तर सजग भई आफैँप्रति विश्वास-आत्म-विश्वास जगाउने कार्य गर्नु, स्व-उन्नतिका लागि आर्थिक, साधन, स्रोत, समय, शक्तिमा लगानी गर्नु र समाज, राष्ट्र र विश्वकै लागि कल्याणकारी कार्य गर्न सक्षम बनाउनु आवश्यक छ।
- आत्मिक शक्ति, संकल्प शक्ति, आफ्नो लक्ष्य के हो, आफ्नो अस्तित्व के हो, जड अनि चेतन के हो छुट्याउन सक्ने बोध र बौद्धिक ज्ञान र सीपको शक्ति आर्जन गरी तन, मन, धन, जनको शक्ति एकत्व गरेर कार्य गर्न सक्षम बनाउनुपर्छ।
- पौष्टिक र सन्तुलित भोजनको व्यवस्था गर्ने, नियमित स्वास्थ्य परीक्षणको व्यवस्था गर्ने, स्वास्थ्यकर्मीको सल्लाहमा मात्र औषधी खुवाउने, स्वास्थ्य र सरसफाइमा विशेष ध्यान दिने, गारो, धेरै थकाइ लाग्ने काम गर्न नदिने, लामो यात्रा नगराउने, स्वच्छ र खुल्ला वातावरणमा सँधैँ हिँडुल गर्न लगाउने, हलुका शारीरिक व्यायाम गर्न लगाउने।
- धूम्रपान, लागुपदार्थ तथा मादक पदार्थको सेवनबाट टाढा राख्ने, परिवारमा सबै सदस्यसँगै बसेर खाना खाने, छलफल गर्ने, ठुला मानिसलाई आदर गर्ने, सानालाई माया र सुरक्षा गर्ने, अशक्तलाई सेवा गर्ने वातावरण बनाउने, आध्यात्मिक वातावरण सिर्जना गरी पूजापाठ, भजन, प्रार्थना र नित्कर्म आदिको व्यवस्था मिलाइ दिने।
- अवकाश प्राप्त वृद्धहरूलाई निवृत्तिभरण भत्ता, मानपदवी कदरपत्र, सम्मानपत्र आदिको प्रदर्शित हुने गरी राख्ने व्यवस्था गर्ने, अवकाश प्राप्तहरूको पुनर्मिलन, भेटघाट आदिको व्यवस्था गर्ने, दैनिक दिनचर्या

रमाइलो र रोचक बनाउन वाचनालय, पुस्तकालय, पार्क, क्लब आदिको व्यवस्था गर्ने, बेसहारा वृद्धहरूका लागि सुविधा सम्पन्न वृद्धाश्रमको व्यवस्था गर्ने।

- न्यूनतम मध्यपान गर्ने, सरसफाईमा विशेष ध्यान दिने, सन्तुलित भोजन गर्ने जस्ता बानी बसाल्नु पर्छ, दैनिक रूपमा हल्का व्यायाम गर्नुपर्छ, बिहान खुला आकाशमा हिँड्नु राम्रो मानिन्छ, जसले रक्त नली सम्बन्धी रोग, हाड र मांसपेशीमा देखापर्ने कमजोरी र श्वास प्रश्वास आदिलाई राम्रो गर्छ।
- रजनोवृत्ति अवस्थामा पुगेपछि हाड कमजोर हुने हुनाले ज्वानो, दही, राजमा, पालुंगो, दुध साथै भटमास जस्ता क्याल्सियम युक्त खाना खानुपर्छ। हरियो साग सब्जी नफलेको चामलको भात, मकै, कोदो, गहुँको रोटी खानु जस्ता खाना खानु पर्दछ। पुरुष तथा महिला वृद्ध वृद्धाहरूमा देखा पर्न सक्ने प्रजनन समस्याहरू आ आफ्नै खालका हुने गर्दछन्।
- समय समयमा स्वास्थ्य परीक्षण गराउनुपर्दछ। सुर्तिजन्य पदार्थ र मद्यपानको सेवन गर्न रोक लगाउनुपर्दछ। वृद्ध वृद्धाहरूलाई निःशुल्क औषधोपचारको व्यवस्था गरिनुपर्दछ। वृद्ध वृद्धाहरूको उचित हेरचाहका लागि जनचेतना लगाउनुपर्दछ। वृद्ध वृद्धाहरूलाई नियमित रूपमा शारीरिक व्यायाम गराउनुपर्दछ।
- वृद्ध वृद्धाहरूलाई पर्याप्त मात्रामा पोषणयुक्त खाना र सुरक्षित खानेपानीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित समस्या देखिएमा स्वास्थ्यकर्मीहरूसँगको सल्लाहमा औषधिको सेवन गराउनुपर्दछ। मानसिक तथा संवेगात्मक स्वास्थ्यका लागि विभिन्न तीर्थयात्रा गराउने तथा सामाजिक कार्यमा संलग्न गराउनु पर्दछ आदि।

पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०७६-२०८१) मा वृद्धवृद्धा तथा ज्येष्ठ नागरिकको विकास सम्बन्धी कार्यक्रममा ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सम्मानित जीवनको प्रत्याभूति गर्ने सोच राखिएको छ। त्यस्तै यस योजनामा ज्येष्ठ नागरिकको जीवन सम्मानित, सुरक्षित र व्यवस्थित बनाई उनीहरूको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई राष्ट्रले समृद्धिका लागि उपयोग गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यसको साथसाथै पारिवारिक, आर्थिक र कानुनी संरक्षणको माध्यमबाट ज्येष्ठ नागरिकको हक अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकलाई आवश्यक सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने, ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई आर्थिक, सामाजिक, रूपान्तरण र विकासमा उपयोग गर्ने आदि जस्ता उद्देश्यहरू पनि राखिएको पाइन्छ। यस्तै यस योजनामा पारिवारिक र सामाजिक माध्यमबाट ज्येष्ठ नागरिकको लागि स्याहार सुसार, उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई उपयोग गर्नका लागि नीति निर्माणमा सहभागिता र स्रोतमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने, असहाय एकल र जोखिममा परेका ज्येष्ठ नागरिकको विशेष संरक्षण र सुरक्षाको कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकको सुरक्षा र सहजताका लागि सामाजिक सुरक्षाका सेवालार्ई वृद्धि गर्ने आदि जस्ता रणनीतिहरूको पनि व्यवस्था गरिएको छ।

निष्कर्ष

ज्येष्ठ नागरिकको उचित स्याहारसुसार, पालनपोषण गर्न कोही नभएको अवस्था छ। सम्पत्ति, छोराछोरी भए पनि साथमा नहुँदाको अवस्था कहालि लाग्दो छ। आमाबाबालार्ई सञ्चो नहुँदा एक गिलास तातोपानी तताएर दिने मान्छेको अभाव देखिन्छ। चाहेर वा नचाहेरै पनि जिउँदा प्रयोगशाला वृद्धाश्रममा जान विवश र बाध्य छन्। वृद्धाश्रमको व्यथा उस्तै पीडादायक छ। गाउँमा बूढाबूढी मात्र रहने अवस्था बढ्दो छ। बेलाबेलाको सङ्कट, विपत्तिले पनि ज्येष्ठ नागरिकको जीवन थप कष्टकर बनाउँदै लगेको छ। सामाजिक सुरक्षा भत्ताको दुरुपयोग भएको छोरा, नाति तथा बुहारीले खोसिदिने, भत्ता बुझेकै कारण उचित माया नगर्ने, दुर्व्यवहार गर्ने, भत्ता पाएको

पैसाले खान मन लागेको चिज किन्न जान नसक्ने अवस्था बढ्दै गएको छ। सन्तानबाट बाबुआमाप्रति पूरा गर्नुपर्ने दायित्व बहन र हेरचाह, उचित स्याहारसुसारमा क्रमशः हास हुँदै गएको छ। ज्येष्ठ नागरिकप्रतिको श्रद्धा र सम्मानमा हास आउँदै गएको देखिन्छ। विद्यालय तहदेखि नै ज्येष्ठ नागरिकमैत्री पाठ्यक्रम समावेश गर्ने, भएका नीति, योजना तथा कार्यक्रमको अक्षरशः कार्यान्वयन गर्ने वातावरण तय गर्नुपर्ने देखिन्छ। ज्येष्ठ नागरिकका ज्ञान, सीप र अनुभव राष्ट्रले उपयोग गरी नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ। ज्येष्ठ नागरिकमाथि दुर्व्यवहार गर्नेहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याउनुपर्दछ। राज्यबाट प्रदान गरिएका स्वास्थ्य सेवा सुविधा, सामाजिक सुरक्षा भत्तालगायतका सेवा सुविधा उचित कार्यान्वयन भए/नभएकोमा विशेष ख्याल पुऱ्याउनु सरोकार निकायहरू, नागरिक समाज, खोज, मिडियाको दायित्व हो। सबैको ध्यान यतातर्फ जानु जरुरी छ।

समाजमा ज्येष्ठ नागरिकहरूप्रति विभिन्न किसिमका दुर्व्यवहार र अपमानका घटनाहरू घटिरहेका छन्। कुनै पनि किसिमका घरायसी वा सामाजिक विषयलाई लिएर ज्येष्ठ नागरिकहरू माथि कुटपिट गर्ने, लछारपछार गर्ने, बाँधेर बन्धक बनाई राख्ने, उनीहरूको धन सम्पत्ति जफती वा ललाई फकाई आफ्नो नाममा पार्ने, उनीहरूले पाएको ज्येष्ठ नागरिक भत्तामा अनियमितता गरिदिने, पैसा चोरीदिने, नक्कली सही गरी दुरूपयोग गर्ने, घृणा गर्ने, नबोल्ने, बेवास्तागर्ने जस्ता व्यवहारबाट ज्येष्ठ नागरिकहरू प्रताडित भएको पाइन्छ। कतिपय अवस्थामा यौन दुर्व्यवहार समेत भोग्नु परेका घटनाहरू सार्वजनिक भएका छन्। सम्पत्तिका लागि आफ्नै नजिकका सन्तान, हकवाला, अंशियार, नातेदारहरूबाट ज्येष्ठ नागरिकहरू दुर्व्यवहारको शिकार भैरहेका छन्। यस किसिमका दुर्व्यवहार कहाँ कतिखेर कोबाट हुन्छ भन्ने तथ्याङ्क प्राप्त गर्न कठिन हुन्छ। किनकी ज्येष्ठ नागरिकहरू आफ्ना छोराछोरीको इज्जत र प्रतिष्ठानमा सामाजिक आँच आउँछ भनेर आफु दुर्व्यवहारमा पर्दा समेत यस्ता कुरा बाहिर ल्याउन चाहँदैनन्। ज्येष्ठ नागरिकहरू माथि दुर्व्यवहार भएको देखे पनि समुदायका मानिसहरूले अरुका घरको आन्तरिक मामीला भनी वास्ता नगरेको पाइन्छ। ज्येष्ठ नागरिकलाई जबरजस्ती वृद्धाश्रममा राख्ने, गाउँबाट शहरका अपरिचित गल्लीमा लगेर छोड्ने, भीक्षा माग्न बाध्य बनाउने जस्ता घटनाहरू ज्येष्ठ नागरिक माथि पर्न थालेका छन्।

ज्येष्ठ नागरिकहरूको लागि विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक संविधानले प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसै गरी ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, नियमावली तथा राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनमा रहेका छन्। कुल जनसङ्ख्याको ८.१४ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिकमध्ये पुरुष ज्येष्ठ नागरिक ८.२८ प्रतिशत र महिला ज्येष्ठ नागरिक ७.९८ प्रतिशत रहेको छ। नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिकहरूप्रति सम्मानस्वरूप मासिक रूपमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउँदै आएको छ। सरोकारवाला निकायबीच समन्वयका लागि केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समिति र सबै जिल्लाहरूमा जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समिति गठन भएका छन्। बेसहारा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई आश्रयसहितको सेवा उपलब्ध गराउन पशुपतिमा सरकारी निकायका रूपमा वृद्धाश्रम सञ्चालन भएको छ भने संस्थाहरूको साझेदारीमा विभिन्न स्थानमा वृद्धाश्रमहरू सञ्चालन भएका छन्।

सहायक ग्रन्थहरू

- आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८०, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार
- कमला दाहाल, ज्येष्ठ नागरिकको सक्रिय जीवनशैली, सशक्तीकरण; महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरबार
- छत्र प्रधान, प्रविधिको प्रयोगकर्ता ज्येष्ठ नागरिक धेरै सुखी, सशक्तीकरण; महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ

नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरबार

- नगेन्द्रराज पौडेल, जबर्जस्त बनाइएका 'ज्येष्ठ नागरिक', राजधानी दैनिक, चैत २१, २०७८
- पन्ध्रौ पञ्चवर्षीय योजना (२०७६-२०८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार
- प्रकाश तिवारी, वृद्धतामा दृढता, अन्नपूर्ण दैनिक, वैशाख १६, २०७९
- बजेट वक्तव्य २०८०/८१, अर्थ मन्त्रालय, २०८०
- बाबुकाजी कार्की, ज्येष्ठ नागरिकका हितमा गरिएका व्यवस्था, अवस्था र आवश्यकता, सशक्तीकरण महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरबार
- महेन्द्र सैवंले, ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक सुरक्षामा स्थानीय सरकारको भूमिका, सशक्तीकरण, वर्ष १४, पूर्णांक २१, २०७५ असार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरबार
- वीरबहादुर राई, नेपालमा ज्येष्ठ नागरिक, विद्यमान अवस्था र भावी कार्यदिशा, सशक्तीकरण वर्ष १४, पूर्णांक २१, २०७५ असार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, सिंहदरबार
- सुनिता अधिकारी, चार वर्षे, वि.एड. चौथो वर्ष, आधारभूत वृद्धावस्था, वृहस्पति पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि., संस्करण २०७८/७९, काठमाडौं
- हेमन्त बस्याल, सामाजिक सुरक्षा कोषको सान्दर्भिकता, नयाँ पत्रिका दैनिक, श्रावण २६, २०७८।

बाल अधिकार संरक्षणको प्रयास र प्रगति

बाबुकाजी कार्की *

सारांश

बाल अधिकार भन्नाले बालबालिकाको लागि लागू हुने विशेष अधिकार हो। गभर्दिखि १८ वर्ष सम्मका समूहलाई बालबालिका भनिन्छ। बालबालिकाको उमेर स्वभावैले चञ्चल तथा सिक्ने र जिज्ञासु हुन्छ। उनीहरूमा परिपक्वता आइनसकेकोले आफ्नो अधिकार र कर्तव्यको बारेमा पर्याप्त ज्ञान नहुनु स्वभाविकै हो। त्यसकारण राज्यद्वारा बालबालिकाको अधिकारबारे सुनिश्चित गर्न विभिन्न नीति तथा रणनीतिहरू अबलम्बन गरिएका हुन्छन्। बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, संवेगात्मक विकास र विस्तार तथा शिक्षा, स्वास्थ्य र सुरक्षाको सन्तुलित विकास गर्न बाल अधिकारको व्यवस्थाले अहम् भूमिका खेलेको हुन्छ। बालबालिकाले घरपरिवार बाहेकको अधिकांश समय विद्यालयमा बिताउँछन्। त्यसकारण बाल अधिकारको सहज उपभोग बालबालिकाले विद्यालयमा पनि गर्न पाउनुपर्छ अर्थात् विद्यालयको वातावरण पनि बाल अधिकारमैत्री हुन जरुरी छ। बाल अधिकार सुनिश्चितताको लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको भूमिका तथा कार्यान्वयनको प्रभावकारिताबारे अध्ययन र विश्लेषणले नीति, नियम र कार्ययोजनालाई समयानुकूल परिमार्जन र परिष्कृत गर्न टेवा पुग्नेमा दुईमत हुन सक्दैन।

भूमिका

बालबालिका देशका भविष्य हुन्। विद्यमान कानूनी व्यवस्था अनुसार गभर्दिखि १८ वर्ष सम्मका बालबालिकाको रूपमा स्वीकारिएको छ। यो उमेरको अधिकांश समय विद्यालय शिक्षासँग समबन्धित छ। बालबालिकाले विद्यालयमा बिताउने समयलाई बालमैत्री बनाउनेतर्फ पनि उत्तिकै खाँचो हुन्छ। बालबालिका बर्तमानका साझेदार र भविष्यका कर्णधारको रूपमा स्वीकारिनु पर्छ। बर्तमानमा बालबालिका हुर्कनको लागि उचित व्यवस्थापनबाट मात्र भविष्यको लागि सक्षम नागरिक उत्पादन गर्न सकिन्छ। उनीहरू हुर्कनको लागि आधारभूत आवश्यकताहरू माया, ममता, संरक्षण, स्वस्थ वातावरण, उचित पोषण, शिक्षा र विकासका अवसरहरू पाउनु नैसर्गिक अधिकार हो। बाल अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा भेदभावरहित व्यवहार, सर्वोत्तम हित, दीर्घजीवन र विकास, बालबालिकाको विचार र भावनाको कदर रहेका छन्। बाल अधिकारको प्रवर्धन र सुनिश्चितताको लागि नेपालमा पनि सरकारी र गैरसरकारी निकाय र संघसंस्थाहरूबाट विविध प्रयासहरू हुँदै आएको देखिन्छ। बाल अधिकारलाई प्रत्यक्ष र परोक्ष सहयोग, सहजीकरण र नियमन गर्न संवैधानिक एवम् कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ। प्रस्तुत लेखमा मौजुदा व्यवस्था, बाल अधिकारमैत्री विद्यालयको भूमिका, चुनौती

* पूर्व जिल्ला शिक्षा अधिकारी

तथा समाधानका उपायहरूलगायतका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयाश गरिएको छ।

कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था

बाल अधिकारको दिगो सुनिश्चितताको लागि सरकारले संवैधानिक एवम् विभिन्न कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू गरेको छ।

नेपालको संविधान

नेपालको संविधानको मौलिक हक अन्तर्गत समानताको हक, बालबालिकाको हक र सामाजिक सुरक्षाको हकमा बालबालिकासम्बन्धी निम्नानुसार प्रावधान राखेको छ।

- क) समानताको हक अन्तर्गत धारा २२ ले राज्यले नागरिकहरूका बीचमा कुनै भेदभाव नगर्ने तर सामाजिक तथा साँस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका बालबालिका लगायतका नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सकिने प्रावधान राखिएको छ।
- ख) बालबालिकाको हक (धारा ३९) मा देहाय बमोजिमका प्रावधान राखिएका छन्:
- अ) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामकरण र जन्म दर्ताको हक हुने छ।
- आ) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ।
- इ) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ।
- ई) कुनै पनि बालबालिकालाई कल कारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन।
- उ) कुनै पनि बालबालिकालाई बाल विवाह, गैरकानून ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन।
- ऊ) कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा साँस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन।
- ए) कुनै बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य कुनै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन।
- ऐ) प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ।
- ओ) असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, दन्दपीडित, विस्थापित, एवम् जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ।
- औ) बुँदा घ, ड, च र छ विपरितका कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने र पिडकबाट क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ।
- ग) सामाजिक सुरक्षाको हक धारा ४३ अनुसार बालबालिकालाई कानून बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ।

घ) राज्यका नीतिहरू धारा ५१ अनुसार बाल श्रम लगायत श्रम शोषणका सबै रूपको अन्त्य गर्दै बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने नीति रहेको छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

यस ऐनले बाल अधिकार प्रबर्द्धन गर्न ऐनको दफा ११(ज) मा प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विद्यालय शिक्षा र अनौपचारिक शिक्षा सम्बन्धी नीति कानून, मापदण्ड, योजनाको निर्माण, कार्यान्वयन र नियमन गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित पालिकालाई दिएको छ। शैक्षिक पूर्वाधार निर्माण र मर्मत सम्भार, आधारभूत तहको परीक्षा व्यवस्थापन, स्थानीय पुस्तकालय र वाचनालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, माध्यमिक तहसम्मको शैक्षिक कार्यक्रमको समन्वय स्थानीय तहको जिम्मेवारी तोकेको छ।

ऐनको दफा १२ उपदफा (२) खण्ड (१) को (ग) ले बालमैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन गरी बालमैत्री वडा घोषणा गर्ने जिम्मेवारी पालिकाको वडालाई दिएको छ। प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रको सञ्चालन र व्यवस्थापन, बाल क्लब तथा बाल सञ्चालको सञ्चालन बालबालिकालाई खोप तथा पोषण कार्यक्रमको सञ्चालन, खेलकुद कार्यक्रमको सञ्चालन तथा बालबालिकाहरूको व्यक्तिगत घटना दर्ता जन्मदर्तालगायतका कार्य पालिकाले गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। बाल श्रम, हिंसा एवम् शोषण, बेचबिखन निरुत्साहित गर्ने तथा सडक बालबालिकाको उद्धार र पुनर्स्थापना गर्ने गराउने कार्य पनि पालिकाको हो। बालमैत्री तथा वातावरणमैत्री शासनजस्ता प्रवर्द्धनात्मक कार्यहरू गर्ने गराउने जिम्मेवारी वडा हुने प्रावधान रहेको छ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५

यस ऐन अनुसार बाबु आमाको आफ्नो परिवारको आर्थिक अवस्था अनुसारको प्रत्येक बालकको पालन पोषण गर्नुका अतिरिक्त निजको शिक्षा स्वास्थ्योपचार, खेलकुद तथा मनोरञ्जनका सुविधाहरू व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ। यस ऐनले बालबालिकाको बाँचन पाउने अधिकार, नाम, राष्ट्रियता र पहिचानको अधिकार, भेदभाव विरुद्धको अधिकार, बाबु आमासँग बस्ने र भेटघाट गर्ने अधिकार, सस्था खोल्ने र शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विशेष अधिकार, पोषण तथा स्वास्थ्यको अधिकार, खेलकुद मनोरञ्जन तथा साँस्कृतिक अधिकार र शिक्षाको अधिकारलाई बालबालिकाको अधिकारको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ।

बालबालिकासँग सम्बन्धित विषय हेर्न बाल अदालतको गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यस्तै बाल अधिकार सुनिश्चिततामा सहयोग गर्न केन्द्रिय बाल न्याय समिति, जिल्ला बाल न्याय समितिको व्यवस्था गरिएको छ। प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बाल अधिकारको विषयलाई संस्थागत गर्न राष्ट्रिय बाल अधिकार परिषद् र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बाल अधिकार समितिको व्यवस्था समेत गरिएको छ।

मुलुकी देवानी संहिता ऐन, २०७४

प्रत्येक व्यक्तिले जन्मनासाथ नाम र थरको अधिकार हुने, कानूनको दृष्टिमा सबै नागरिक समान हुने, समान कानूनको प्रयोगमा भेदभाव गर्न नपाइने, कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गर्न नपाइने, प्रत्येक मानिस जन्मनासाथ व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने, आमा बाबुले छोराछोरीको जन्मदर्ता गर्नुपर्ने, सम्बन्ध विच्छेद भएका दम्पतिको छोराछोरीको अधिकार कायमै रहने, बालबालिकाको सर्वोत्तम हित हुने गरी धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री राख्नुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ।

दिगो विकास लक्ष्य

संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २०३० सम्म हासिल गर्ने गरी १७ वटा मूल लक्ष्य र १६९ परिमाणात्मक लक्ष्यहरू निर्धारण गरेको छ। दिगो विकासका लक्ष्यहरूमध्ये १, २, ३, ४, ५, ६, ९, ११, १६ र १७ गरी १० वटा लक्ष्यहरू बालबालिका र महिलासँग सम्बन्धित रहेका छन्। यी लक्ष्यहरूमा सबैका लागि समावेशी तथा गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चित गर्ने, लैङ्गिक समानता र किशोरीहरूको सशक्तीकरण गर्ने, मानव वस्तीहरू सुरक्षित र सावेशी बनाउने, बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि आवश्यक सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने, दिगो र सुरक्षित पूर्वाधारको निर्माण र संरक्षण गर्ने आदी प्रमुख रहेका छन्।

अन्य प्रयासहरू

बाल अधिकार सुनिश्चितताका लागि माथि उल्लेख गरिएका प्रावधानका अतिरिक्त अन्य प्रयासहरू पनि भएका छन्। नेपालमा बाल अधिकारको सुनिश्चितताको लागि विभिन्न खालका राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निम्न प्रयासहरू गरिएको छ।

१. सशस्त्र दन्दमा बालबालिकाको प्रयोग, बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अश्लिल चित्रण विरुद्ध बाल अधिकार सम्बन्धीको इच्छाधिन आलेख २००० को पक्ष राष्ट्र।
२. दक्षिण एशियामा बाल कल्याण प्रवर्धनको लागि क्षेत्रीय व्यवस्था सम्बन्धी सार्क महासन्धि २००२ को पक्ष राष्ट्र।
३. वेश्यावृत्तिको लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मार्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्ने र सो विरुद्ध संघर्ष गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि २००२ को पक्ष राष्ट्र।
४. अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्री सम्बन्धी हेग महासन्धिमा हस्ताक्षर।
५. शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन लगायतका मन्त्रालयहरूले बालबालिकाहरूको मुद्दालाई नीति तथा कार्यक्रमहरूमा प्राथमिकताकासाथ समावेश गर्दै आएको।
६. सरकारी तथा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले पनि बालबालिकाको क्षेत्रमा समन्वय र सहकार्य गर्दै आएका छन्।

बालमैत्री स्थानीय शासनका निर्देशक सिद्धान्त

बालमैत्री स्थानीय शासन प्रवर्धनका लागि निम्न निर्देशक सिद्धान्तहरू अबलम्बन गरिने प्रावधान रहेको छ।

१. गैरविभेदीकरण
बालबालिकालाई धर्म वर्ण, जात, जाति, लिंग, उमेर समुह, उत्पत्ति, भाषा, सामर्थ्य, आर्थिक सामाजिक स्थिति, भौगोलिक क्षेत्र आदि कुनै कुराको आधारमा कुनै प्रकारको भेदभाव गरिने छैन।
२. बालबालिकाको सर्वोत्तम हित
शासन सञ्चालनका हरेक पक्ष तथा सेवा प्रवाहमा बालबालिकाको हितलाई प्राथमिकतामा राखि कार्य सम्पादन गरिने छ।
३. बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकास

बलबालिकाको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक विकासका लागि विभिन्न प्रावधानहरू राखिएका छन्। जन्म दर्ता, नामकरण, आराम, खेलकुद मनोरञ्जन, पोषण आदिका सहज सुनिश्चित गरिने छ।

४. बालबालिकाको सहभागिता र विचारको सम्मान

बलबालिकाको परिपक्वता र क्षमताको आधारमा सम्बन्धित निकायहरूमा सहभागिता जनाउन पाउने छन्। साथै उनीहरूले अभिव्यक्त गरेको विचार लाई सम्मान गर्ने प्रणालीको विकास गरिने छ।

५. सन्निकटताको सिद्धान्त

बलबालिकाको सर्वांगीन विकासका लागि आवश्यक पर्ने सेवा सुविधाहरू बालबालिकाको नजिकमा रहेको सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट सन्निकटताको सिद्धान्त आधारमा प्रवाह गर्ने।

६. समावेशीकरणको सिद्धान्त

स्थानीय शासन प्रणालीका हरेक क्षेत्रमा सबै खाले बालबालिकाहरू समान रूपमा समावेश हुन पाउने अधिकार सुनिश्चित हुनेछ।

७. समुदायमा आधारित विकासको सिद्धान्त

समुदाय र स्थानीय तहको सक्रिय सहभागिता बालमैत्री स्थानीय शासन प्रक्रियाको सञ्चालन आवश्यक व्यवस्था गरि कार्यान्वयन गरिनेछ।

बाल अधिकारमैत्री विद्यालय

बालबालिकाको समग्र विकासको निमित्त विद्यालयको वातावरण शान्त, सुरक्षित र रमाईलो हुनु अपरिहार्य हुन्छ। विद्यालय विभिन्न पृष्ठभूमि बोकेका बालबालिका जमघट हुने संगमस्थल हो। विद्यालयलाई बालबालिकाको लागि सहज सुरक्षित एवं रोचक ढंगबाट शिक्षा आर्जनका निमित्त सुगम पहुँच स्थानको रूपमा विकास र विस्तार गरिनुपर्दछ। व्यवस्थित, बालसुलभ, सुरक्षित र बाल संरक्षित रूपमा विद्यालयको व्यवस्थापन गर्दै लैजानु पर्छ। विद्यालय बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, संज्ञानात्मक, बौद्धिक, नैतिक विकास गर्ने पवित्र साझा थलो बन्नु पर्छ। विद्यालय शान्तिक्षेत्रको आवश्यकता र औचित्यका बारेमा राज्यका निकायहरू र यस क्षेत्रमा काम गर्ने अन्य सरोकारवाला राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था बीच साझा बुझाई विकास गरी खास सूचकहरू पहिचान हुन आवश्यक छ। बाल अधिकारमैत्री विद्यालयको परिकल्पना विद्यालय शान्तिक्षेत्र बिना निरर्थक हुन्छ। विद्यार्थीको आफ्नो योग्यता क्षमता र औकात अनुसार अधिकतम योग्यता दक्षता हासिल गर्न विद्यालय शान्ति क्षेत्र अपरिहार्य हुन्छ।

विद्यालय शान्तिक्षेत्रको रूपमा स्थापना नभएसम्म नेपालले विश्वसमुदाय समक्ष गरेको सबैका लागि शिक्षा र मानव विकास लक्ष्य पूरा गर्न सम्भव छैन। शिक्षाका लागि विश्वव्यापी विविध खाले अभियानका लक्ष्यहरू हासिल गर्न विद्यालयमा निर्विवाद रूपमा तोकिएको समयावधिभर पठनपाठन जरूरी हुन्छ। नेपालका सबै विद्यालयहरूलाई वास्तवमा कसरी शान्तिक्षेत्र बनाउन सकिन्छ? सबैको चिन्ता र चिन्तनको विषय बन्नुपर्दछ। विद्यालयको व्यवस्थापन तथा गतिविधिहरूमा राजनीतिक हस्तक्षेपबाट कसरी तटस्थ राख्ने? कम्तीमा सबै सरोकार पक्ष गम्भीर हुनुपर्ने बेला आएको छ। विद्यालयमा हुने भेदभाव दुर्व्यवहार, वेवस्था, शोषण तथा शारीरिक एवं मानसिक यातनाबाट निस्कलंक राख्न के के उपायहरू अबलम्बन गर्नुपर्छ? स्पष्ट नीति नियम, तथा आचरसंहिता बनाएर पालना भए नभएको निर्मम अनुगमन निरीक्षण प्रणालीको स्थापना अपरिहार्य हुन्छ।

विद्यालय शान्ति क्षेत्रलाई प्रत्यक्ष र परोक्ष सरोकार राख्ने राजनीतिक दलका भातृ संघ-संगठन, शैक्षिक पेसागत संघ संगठन, सरकारी तथा गैह्र सरकारी संघसंस्था, नीजि तथा सामुदायिक सामाजिक संस्थाहरू लगायत विद्यालयको विकास र विस्तारमा सहयोग, सहकार्य र समन्वयगर्ने पक्षहरूसँगको संलग्नतामा मात्रै विद्यालय शान्तिक्षेत्र दिगो र बाल अधिकार सुनिश्चित कुरामा दुईमत हुनसक्दैन।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३९ मा प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सर्वांगीण व्यक्तित्व विकासको हक सुनिश्चित गरेको छ। त्यस्तै बाल श्रम, हिंसा, यौनजन्य दूष्यवहार, शारीरिक, मानसिक यातना, शोषण, बालविवाह, बेचबिखन अपहरण आदीलाई बर्जित गरेको छ। बालबालिकामाथि गैरकानूनी कार्य भएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई कानूनी कारवाहीको अतिरिक्त क्षतिपूर्ति समेत भराउने स्पष्ट व्यवस्था संविधानमा गरेको छ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५ तथा नियमले बालअधिकारको संरक्षण सम्बन्धमा विस्तृत उल्लेख गरेको छ। महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको नेतृत्वमा बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने अनेकौँ सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरू क्रियाशिल छन्। तापनि बालबालिकाको श्रम शोषण, यौन शोषण, शारीरिक तथा मानसिक दूष्यवहार पनि दिन प्रति दिन बढ्दै गएको छ। विपद् र अभावको अवस्थामा बाल अधिकारको सुनिश्चितता कसरी गर्न सकिएला चुनौतिको विषय बनेको छ।

अबोध बालबालिका जसले आफ्नो हक अधिकार र चाहनाबारेमा स्पष्ट जानकारी राख्न सक्दैनन्। यही विवशताको फाइदा उठाएर बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने उद्देश्य लिएका संघसंस्थाहरू विवादित बनेको निन्दनिय खबर सार्वजनिक हुनु दुखद हो। भविष्यका कर्णाधार बालबालिका भविष्यमा आघात पुर्याउने यस्ता अमानवीय एवं गैर कानूनी कार्यमा संलग्न जोकोहीलाई कारवाही गर्न सरकार पछि पर्नु हुन्न।

नेपालले बालअधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, १९८९ लाई भाद्र २९, २०४७ मा अनुमोदन गरेको थियो। यसै दिनमा बालबालिकासँग सरोकार राख्ने विभिन्न कार्यक्रमकासाथ राष्ट्रिय बाल दिवस मनाउने गरिएको छ। विगत वर्षहरूमा आकर्षक नाराका साथ बाल दिवस मनाइदै आएको छ। उदाहरणको रूपमा जस्तै: विपद्मा बाल अधिकारको सुनिश्चितता: हामी सबैको साझा प्रतिबद्धता तथा बालबालिकालाई डर, बल र करले होइन रहर्ने अनुशासित हुन सिकाऔं, बालबालिका माथि हुने दुर्व्यवहार विरुद्ध एकजुट होऔं आदी नाराकासाथ बाल दिवस मनाइदै आएको पाइन्छ।

बालबालिका तथा विद्यालय शान्ति क्षेत्र, बाल अधिकार तथा शैक्षिक अनुशासन आदी फितलो रहेको जगजाहेर नै छ। शिक्षा ऐन नियम अनुसार २२० दिन विद्यालय खोल्ने, समयमा पाठ्यपुस्तक पुर्याउने, पर्याप्त लगानि र विषय शिक्षकको व्यवस्थापन तथा गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता भाषण गर्ने विषय मात्र बनेका छन्। बालअधिकारको खिल्लि उडाउँदै शिक्षण संस्थामा पठनपाठन बन्द गरेर अबोध बालबालिकाको जुलुस, लाठी जुलुस तथा ढुंगा मुढा हात्रे काममा समेत प्रयोग गरिएको सञ्चार माध्यममा बग्नेले देख्न र सुन्न पाइन्छ। अबोध बाल मस्तिष्कमा द्वन्द, हिंसा र वैमनुष्यता फैलाउनु समाज र देशको लागि आत्मघाति कदम हो।

आन्दोलनमा बालबालिका प्रयोग सँढेको जुधाई बाछ्याको मिचाइ भएका छन्। विद्यालयलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट निस्कलंक राख्न वर्तमान परिवेशमा हम्मे हम्मे परेको छ। विद्यालय व्यवस्थापन गठनमा स्थानीय निकायको चुनावलाई विर्सार्ने गरी पार्टीगत प्यानल उठाएर अस्वस्थ प्रतिष्पर्धा गर्ने परम्परा हावी रहनु, यसरी छानिएका पदाधिकारीबाट शिक्षक कर्मचारी नियुक्ति लगायतका गतिविधिमा विवेकभन्दा विचार, राम्रोभन्दा हास्रो

नीतिभन्दा नेताको आधारमा निर्णय भएका बग्नेली उदाहरण पाइन्छन्। त्यस्तै कतिपय अवस्थामा शिक्षक विद्यार्थी स्वयम्बाट शिक्षण संस्थालाई राजनीति गर्ने अखडा बनाउने जस्ता आत्मघाति कदम चालेको पाइन्छ।

विद्यालयलाई राजनीतिको दुराशाययुक्त ग्रहणबाट मुक्त राख्न विद्यालय भित्र राजनीतिक सभा सम्मेलन, शिक्षक विद्यार्थीको राजनीतिक सभा सम्मेलनमा अनिवार्य उपस्थितिको बाध्यता, विद्यालय भवन तथा हाताभित्र पार्टीका नारा, प्रचार सामग्री लेखन तथा विद्यालयका नीति नियम र निर्णयलाई पार्टीको स्वार्थपूर्तिगर्ने गरी प्रत्यक्ष परोक्ष प्रभाव पार्ने गतिविधिहरू राजनैतिक हस्तक्षेपका केही प्रतिनिधि उदाहरणका रूपमा विकास गर्न बाधा पुगेको सर्वत्र महशुस गरिएको छ। अतः विद्यार्थीको योग्यता, क्षमता, आवश्यकता र चाहना अनुसार शिक्षा आर्जन गर्ने उत्कृष्ट थलोको रूपमा विकसित गर्ने खालको साधनस्रोत जुटाउन र परिचालन गर्न तथा शिक्षक विद्यार्थीले स्वस्फूर्तरूपमा अनुशासित वातावरण कायम राख्दै स्वाभिमानी पूर्वक अध्ययन अध्यापन गर्न कम्तीमा पनि नकारात्मक राजनीतिक प्रवृत्तिलाई विद्यालयमा ढिम्किन दिनु हुँदैन। यस्ता निन्दनीय प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न कडा आचरसंहिताका साथै कार्यान्वयनका आधारमा पुरस्कार र दण्डको पारदर्शी व्यवस्था गरी सार्वजनिक गरिनु पर्दछ।

शिक्षा विभाग शिक्षा मन्त्रालयबाट प्रकाशित बालमैत्री विद्यालय राष्ट्रिय प्रारूपले बालमैत्री विद्यालयको मापदण्ड निर्धारण गरेको छ। यो मापदण्ड पनि बालबालिकाको शिक्षा सम्बन्धी अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न लागु गरिएको हो। यस प्रारूपले बालमैत्री विद्यालयका नौवटा पक्षहरू पहिचान गरेर कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ। जसमा प्रभावकारिता, समावशीकरण, शिक्षामा लैङ्गिक पक्ष, बलबालिका परिवार समुदायको सहभागिता, स्वास्थ्य सुरक्षा र बचावट, विद्यालयको भौतिक अवस्था, शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया, मातेभाषामा शिक्षण सिकाइ र विद्यालय व्यवस्थापन पर्छन्। यी बालमैत्री विद्यालयका क्षेत्रहरू बाल अधिकारको प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयहरू हुन्। त्यसकारण बालअधिकार र बालमैत्री विद्यालय बिच एक आपसमा परिपूरक हुन भन्न सकिन्छ।

चुनौती तथा समस्याहरू

- बाल अधिकार संरक्षणका लागि विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन्। अबोध बलबालिकाको अपरिपक्वताको कारण बाल अधिकारमा भएका सुन्दर व्यवस्थाहरू पनि कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन्। मौजुदा अवस्थामा टड्कारो महसुस गरिएका समस्याहरू यसप्रकार छन्।
- बाल अधिकारसम्बन्धी राज्यले निर्माण गरेका कानूनी आधारहरूको बारेमा सरोकार पक्षलाई पर्याप्त जानकारी नहुनु।
- विगत लामो समयदेखि अज्ञानता र अन्धविश्वासको कारण बालविवाहलाई निरुत्साहित गर्न कठिन हुनु।
- बाल अधिकारसम्बन्धी मुद्दा एवम् समस्याहरूले आवश्यकता अनुसार प्राथमिकता नपाउनु।
- बालश्रमलाई समाज र परिवारले सहजै स्वीकार्नु।
- बाल अधिकार दयनीय रहने अभावको जीवनयापन गरिरहेका विपन्न परिवारलाई प्राथमिकतामा राखेर प्रभावकारी कार्यक्रम नआउनु।
- बाल अधिकार हनन भएमा विद्यमान कानून अनुसार न्याय पाउन सहज नहुनु।
- बालबालिकाको क्षेत्रमा कार्यरत रहेका बालगृह, सडक बालबालिकाको उद्धार र पुनर्स्थापनाका लागि

क्रियाशील संघसंस्थाहरू पर्याप्तता नहुनु। कतिपय यस्ता संस्थाहरूमा बालअधिकार संरक्षणको उद्देश्य अनुरूप सञ्चालन नहुनु।

- बालबालिकाको बाहुल्यता रहने विद्यालयमा बालअधिकारको बारेमा पर्याप्त जानकारी दिने पाठ्यक्रम तथा विषयवस्तुहरू नहुनु।
- बाल अधिकारको बारेमा अभिभावक शिक्षाको अभाव रहनु।
- बालबालिकाको सर्वोत्तम हित र बाल मनोविज्ञानलाई अभिभावक, परिवारजन, शिक्षक तथा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरूपमा बालबालिका सम्बन्धी क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिले बुझ्न नसक्नु।
- बालबालिका क्षेत्रका मुद्दा तथा बालअधिकार संरक्षणका क्षेत्रमा भड्क्याको कार्यक्रमबारे प्रभावकारी अनुगमन निरीक्षणको अभाव रहनु।
- बाल अधिकार हननका क्षेत्र वा स्थानको पहिचान गरि सघन कार्यक्रमको व्यवस्थाको खाँचो रहनु।
- बाल अधिकार हननको अवस्थाबारेमा समय समयमा पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान नहुनु।

सुझावहरू

बाल अधिकार संरक्षणका लागि निम्नलिखित प्रयासहरू सार्थक हुन सक्छन्।

- बाल अधिकारसम्बन्धी विद्यमान ऐन, नियम लगायतका प्रावधानका बारेमा जनचेतना फैलाउने खालका सार्थक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।
- बाल विवाह, छाउपडी आदि परम्परागतरूपदेखि चल्दै आएका विकृति विसंगतिलाई निरुत्साहित नियमन गर्न ठोस नीति अवलम्बन गरेर जवाफदेहीपूर्ण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने। यस्ता कार्यहरूका लागि तीन तहका सरकार लगायत गैरसरकारी संघसंस्थालाई पनि परिचालनमा प्राथमिकता दिने।
- बालअधिकार हनन सम्बन्धी मुद्दालाई सहज र सर्वसुलभरूपमा निरूपणको व्यवस्था गरिनुपर्ने।
- बालश्रमका क्षेत्रहरू पहिचान गरेर जनचेतनामूलक कार्यक्रमका साथै न्यायोचित निरूपण गर्नुपर्ने।
- बाल अधिकार संरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील संघसंस्थाहरूको सबलीकरण गरिनुपर्ने। राज्यले आफै पनि वा अन्य संस्थाहरूलाई आवश्यकता अनुसार अनुदानको व्यवस्था गरिनु पर्ने।
- बाल अधिकारको बारेमा सहज जानकारी दिने स्थान विद्यालय हो। त्यसकारण विद्यालयको वातावरण बालमैत्री बनाउने खालका गतिविधि उच्च प्राथमिकताका साथमा सञ्चालन गरिनुपर्ने।
- बालबालिका अभिभावकको संरक्षणमा हुर्कने भएकाले बाल अधिकारको बारे यथेष्ट जानकारी अभिभावकलाई बेला बेलामा गराउनु जरुरी हुन्छ। अभिभावकलाई यस्तो चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने उपयुक्त स्थान विद्यालय नै हुन्छ।
- बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने संघसंस्थाका व्यक्तिहरूलाई दीर्घकालिन तथा अल्पकालिन तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्ने। यसक्रमका आवश्यकता र माग अनुसार विज्ञहरूबाट पुनर्ताजगी तालिम सेमिनारको व्यवस्थाले मौजुदा ज्ञान र सीपलाई अद्यावधिक गर्न सहज हुन्छ।
- बालबालिका क्षेत्रमा कार्यरत संस्था तथा पदाधिकारीहरूको कामकारवाहीको अवस्थाबारेमा विज्ञ टोलीबाट आवधिक रूपमा अनुगमन निरीक्षणको व्यवस्थाले समयमा नै सकारात्मक र नकारात्मक अवस्थाको

पहिचान हुन्छ। यसबाट समयमानै समस्याको पहिचान भइ निराकरण गर्न सहज हुन्छ। साथै असल अभ्यासहरू अन्य ठाउँ प्रयोग गरेर उन्नत अभ्यास गर्न टेवा पुग्छ। यस कार्यको लागि संघ, प्रदेश, स्थानीय तह र अन्य कार्यरत निकायहरू बिच समन्वय र सहकार्य हुन जरुरी हुन्छ। बाल अधिकारको बारेमा अभिभावक शिक्षाको अभाव रहनु।

- बालबालिकासम्बन्धी नीति नियम कानून बनाउदा पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धानको आधारलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ। साथै यस क्षेत्रमा कार्यरत विज्ञ संघसंस्थाहरूसँग पनि घनिभूत छलफल हुनु जरुरी हुन्छ।

निष्कर्ष

नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामा गइसके पछि बालबालिकाको अधिकार संरक्षणका लागि थप संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। बाल अधिकारलाई संविधानमा मौलिक हकको रूपमा समावेश गरिएको छ। ऐन तथा नियम निर्देशिकाहरू पनि बनेका छन्। राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, सन्धि एवं प्रतिवद्धताहरू पनि गरिएका छन्। बालबालिका अधिकार संरक्षणका लागि सरकारी, गैरसरकारी क्षेत्रबाट समेत प्रयाश भएका छन्। बालबालिकाको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका लागि स्रोतसाधन जुटाउन सरकारी र गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको सक्रियता पनि राम्रै देखिन्छ। तथापी मौजुदा नीतिनियमहरूको कार्यान्वयनमा समन्वय र प्रभावकारिता ल्याउनेतर्फ अझ विशेष प्रयाश गर्नुपर्ने खाँचोको महशुस हुन्छ। बालबालिकाहरू घरपरिवार र समुदाय पछि धेरै समय विद्यालयमा बिताउछन्। त्यसकारण विद्यालयको वातावरण पनि बाल अधिकारमैत्री हुनुपर्दछ। बाल अधिकारको महत्वबारेमा कम्तिमा विद्यालय तहको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा समावेश हुनु आवश्यक छ। त्यस्तै अभिभावकहरूलाई पनि विद्यालय मार्फत् नै बालअधिकारको बारेमा जनचेतनामूल शिक्षा प्रदान गर्नु सार्थक हुन्छ। बाल अधिकार संरक्षणका लागि मौजुदा कानूनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका साथै आवश्यकताअनुसार अध्ययन अनुसन्धान र विज्ञको सुझावका आधारमा परिष्कृत गर्दै लानु दूरदर्शिता ठहर्छ। बाल अधिकार संरक्षणका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकार तथा गैरसरकारी एवम् सामुदायिक संघसंस्थाहरू बिचमा सहकार्य र समन्वयको खाँचोलाई नजरअन्दाज गर्न सकिन्न। अतः बालबालिकामा लगानी सुनौलो भविष्यको थालनी भन्ने सदविचारलाई आत्मसात गरेर सबैले मन बचन र कर्मले सहयोग गरेमा बाल अधिकार संरक्षणको प्रयाश र प्रगतिमा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल गर्न सहजता हुने वास्तविकता हो।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान (२०७२) नेपाल सरकार कानून किताब व्यवस्था समिति: काठमाडौं।
- नेपालमा बाल अधिकारको अवस्था २०७६, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, ललितपुर।
- बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५, नेपाल सरकार कानून किताब व्यवस्था समिति: काठमाडौं।
- बालमैत्री विद्यालय राष्ट्रिय प्रारूप, (२०६७), नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग: काठमाडौं।
- बालसुधार गृह सञ्चालन कार्यविधि, २०५७, नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय काठमाडौं।
- मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४, नेपाल सरकार काठमाडौं।
- सयुक्त राष्ट्र संघीय बालअधिकार महासन्धि, १९८९
- सशक्तीकरण जर्नल (२०७९, २०८०) महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, काठमाडौं।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ नेपाल सरकार कानून किताब व्यवस्था समिति: काठमाडौं

बौद्धिक अपाङ्गताको लागि शिक्षा

✍ मणिराज श्रेष्ठ *

पृष्ठभूमि

शिक्षा पाउनु सबै बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार हो। यो अधिकार अपाङ्गता भएका बालबालिकाको पनि हो। यो कुरा नेपालको संबिधान तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन २०७४, संयुक्त राष्ट्र संघको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धि महासन्धि सन् २००६ को धारा २४ लगायतमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ।

ई.सं. ३५०० वर्ष पहिले पुरातन रोमी र ग्रीकहरूले देवताहरू क्रोधित भएका कारण बच्चाहरू बौद्धिक अपाङ्गता भएर जन्मिन्छन् भन्ने ठान्थे। यीमध्ये धेरै बालबालिकालाई जंगलमा लगेर छाडिने, विभिन्न यातनाहरू दिने, पशुलाई जस्तो व्यवहार गर्ने, लगायतका क्रूर तथा अमानविय व्यवहार गर्ने गरिन्थ्यो। आधुनिक कालका विशेष शिक्षाका पिता जीन मार्क ग्यासपर्ड इटार्डले बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सिक्न सक्षम हुन्छन् भन्ने विचार अगाडि बढाए। यस पश्चात् एडवर्ड सेगुइनले, इटार्डबाट प्रेरित भएर बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि मद्दत गरे।

सन् १९७० को दशकमा विभिन्न देशहरूमा बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई संस्थागत रूपमा सहयोग गर्नु पर्दछ भन्ने आन्दोलन शुरु भयो। १९औं शताब्दीको शुरुसँगै वैज्ञानिकहरूबाट भएको अथक अनुसन्धानबाट विभिन्न कारणहरूले गर्दा बौद्धिक विकासमा ढिलाई भई यस प्रकारको स्थिति देखा पर्दछ भन्ने पत्ता लगाएपश्चात् बौद्धिक अपाङ्गता बालबालिकाहरू प्रति गरिने व्यवहार तथा सोचमा क्रमसः सकारात्मक परिवर्तन आई यिनीहरूको लागि स्वास्थ्य, विशेष शिक्षा, तालिम आदिको थालनी भएको पाइन्छ।

विश्वमा विभिन्न पक्षिय विकास र परिवर्तनसँगसँगै शिक्षा क्षेत्रमा पनि विभिन्न आरोह-अवरोह, सोचको विकास सँगै विभिन्न अवधारणाहरू आए। यसै सिलसिलामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, परिवार, समाज र देशको लागि बोझ र बाधक हुन् भन्ने सोचमा क्रमशः परिवर्तन आई यिनीहरूलाई पनि शिक्षा, तालिम र अवसर दिएमा, देश, समाज, परिवार र आफ्नो लागि केही गर्छन् भन्ने महशुस गर्न थाले। यस पश्चात् विश्वका विभिन्न देशमा, खास गरी, विकसित देशहरूबाट, अन्य अपाङ्गता भएका बालक तथा व्यक्तिहरू लगायत बौद्धिक अपाङ्गता भएकाहरूलाई पनि शिक्षा र तालिमको शुरुवात गर्न थाले। त्यसपछि क्रमशः विकासोन्मुख तथा अति कम विकसित देशहरूका बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालक तथा व्यक्तिहरूलाई विशेष विद्यालय, एकीकृत विद्यालय, घरमा आधारित शिक्षा आदिको माध्यमबाट शिक्षा र तालिम दिईदै आएको पाइन्छ। विभिन्न समयमा विभिन्न देश, संयुक्त राष्ट्र संघ,

* निर्देशक, पोर्टेज तथा पुनर्स्थापना संस्था नेपाल

युनिसेफ, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलनहरूबाट यिनिहरूको अधिकार सम्बन्धि छुट्टै अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रिय, राष्ट्रिय लगायतका तहमा महासन्धि, ऐन, कानून, नीति नियम, प्रतिबद्धता सहितको वडापत्र आदि पारित गरिँदै आएका छन्।

सन् १९९४ मा स्पेनको सालामान्का सम्मेलनले “सबैका लागि शिक्षा” को वडा पत्र (अवधारणा) घोषण भएपछि विभिन्न देशहरूबाट प्रतिबद्धता जनाई स्वीकारेका छन्। जसबाट यस अपाङ्गता क्षेत्रमा “समाहित शिक्षा” सबैका लागि सँगै राखेर आ-आफ्नो क्षमता, स्तर र प्रकृति आदि अनुसार सिक्ने (शिक्षा हासिल) गर्ने अवधारण आए। जस अनुसार कतिपय देशहरूमा सो अवधारणा अनुरूप कार्यान्वयन भईरहेको छ भने कतिपय देशहरू प्रयासरत छन्। तर जसले जे जस्तो प्रतिबद्धता जनाएको हो त्यसको कार्यान्वयनका लागि त्यतिकै कटिबद्ध भई अगाडि बढ्नु पर्ने देखिन्छ। प्रतिबद्धता जनाउनु कुनै ठूलो कुरो होइन, त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नु महत्त्वपूर्ण हो। नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशहरूले अझ यस विषयमा गहन रूपमा गहिरिएर सोच्नु पर्दछ।

बौद्धिक अपाङ्गता के हो ?

प्रत्येक बालक तथा व्यक्तिहरूबिच तिनीहरूको क्षमता, स्वभाव, रहन सहन आदिमा केही न केही फरक भएको हुन्छ। साथ साथै कोही कोही बालबालिकाहरू यस्ता पनि हुन्छन् की, एउटै गाउँ ठाउँ, रहन सहन, वातावरण र उही उमेरका भएता पनि अन्य बालबालिकाहरूभन्दा खाने, लगाउने, सिक्ने आदिमा ढिलो हुने र छुट्टै स्वभावको हुने हुन्छ। यस्तो फरक स्थितिका बालबालिकाहरू बौद्धिक अपाङ्गता भएको हुन सक्छ। अनुसन्धान, बुझाई, समय, अबस्था आदिको विकसितसँगसँगै बौद्धिक अपाङ्गताको परिभाषा समय सापेक्ष र पहिचान, मापदण्ड लगायतमा परिमार्जन हुँदै आएको छ।

सुस्तमनःस्थिति (Mental Retardatio) र यससँग सम्बन्धित अपाङ्गताहरूको बारेमा चिन्तित गर्ने पेशेवरहरू तथा अन्य व्यक्तिहरू मिलेर सन् १८७६ मा संयुक्त अधिराज्य अमेरीकामा स्थापना गरेको सबैभन्दा पुरानो र सबैभन्दा ठूलो अन्तरविषय संस्था हो American Association on Mental Retardation (AAMR)। अक्टोबर २०१० मा अमेरीकाका राष्ट्रपति ओबामाद्वारा त्यस देशको रोजाको कानूनमा हस्ताक्षर भए पछि Mental Retardation भन्ने शब्दको सट्टा Intellectual Disability शब्दको प्रयोग भयो। यसका साथै संस्थाको नाम पनि परिवर्तन भएर American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD) रह्यो।

सामान्यतः कलिलो अथवा बढ्दै गएको मस्तिष्कमा असर परी बौद्धिक विकासमा ढिलो भई स्थानीय ठाउँ, वातावरण, रहन सहन, संस्कार भाषा आदि अनुकूल समुदायमा उमेर अनुसार गरिनु पर्ने क्रियाकलाप र व्यवहार गर्न वा देखाउन नसक्ने स्थितिलाई बौद्धिक अपाङ्गता भन्ने गरिन्छ।

बौद्धिक अपाङ्गताको परिभाषा समय सापेक्ष र अनुसन्धानको परिणाम स्वरूप यसको परिचय तथा परिभाषामा पनि परिमार्जित र परिवर्तन हुँदै आएको छ। बौद्धिक अपाङ्गता एक अवस्था हो, जसमा बौद्धिक कार्य र अनुकूल व्यवहार दुवैमा महत्त्वपूर्ण सीमितताहरू २२ वर्षको उमेरभन्दा पहिले देखा परेको हुन्छ। AAIDD ले २०२१ मा प्रकाशित गरेको १२औं संस्करण म्यानुअलमा पहिलेको परिभाषा र पहिचानको मापदण्डलाई परिमार्जन गरेको छ। म्यानुअलमा उल्लेख गरेको छ कि: बौद्धिक अपाङ्गता एक अवस्था हो, जसमा बौद्धिक कार्य र अनुकूल व्यवहार दुवैमा महत्त्वपूर्ण सीमितताहरू २२ वर्षको उमेरभन्दा पहिले देखा परेको हुन्छ।

नेपाल सरकारबाट भएको परिभाषा

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी एन २०७४ ले १० प्रकारका अपाङ्गताको परिभाषा गरेको छ। ती १० प्रकारमध्ये बौद्धिक अपाङ्गताको परिभाषा यसरी गरिएको छ,

उमेरको वृद्धिसँगै बौद्धिक सचेतनाको विकास हुन नसकी बौद्धिक विकास नभएका कारणले उमेर वा वातावरणमा सापेक्ष क्रियाकलाप गर्न समस्या हुने अवस्थाको व्यक्ति (जस्तो डाउन सिन्ड्रोम समेत)

उपरोक्त परिभाषाहरूको मर्मलाई पनि समेटेर बौद्धिक अपाङ्गतालाई यसरी पनि बुझ्न सकिन्छ कि बौद्धिक अपाङ्गता बालबालिकाको बौद्धिक विकासमा देखिने सिमितताको अवस्था हो। यो रोग होइन। बौद्धिक अपाङ्गताका कारण अनेक हुन सक्दछन्। दुर्घटना, विभिन्न किसिमका रोगहरू, शरीरलाई चाहिने आवश्यक तत्व (पौष्टिक खाना) को कमी, हानिकारक औषधीको सेवन, लापर्वाही, बंशाणुगत आदि।

यसप्रकार बौद्धिक अपाङ्गतालाई यसरी पनि भन्न सकिन्छ कि, “वृद्धि तथा विकास भईरहेको मस्तिष्कमा असर परी बौद्धिक विकासमा ढिलो भई स्थानीय ठाउँ, वातावरण, रहन सहन, संस्कार भाषा आदि अनुकूल समुदायमा उमेर अनुसार गरिनु पर्ने क्रियाकलापहरू र व्यवहार गर्न वा देखाउन नसक्ने स्थिति बौद्धिक अपाङ्गता हो।”

मस्तिष्कमा परेको असरको मात्रा अनुसार देखा पर्ने समस्याहरू पनि धेरै वा थोरै तथा जटिल वा साधारण हुन सक्छन्। जस्तो कि, मस्तिष्कमा थोरै मात्र असर परेका बालबालिकाहरू हेर्दा बौद्धिक अपाङ्गता नभएका अन्य बालबालिकाहरू जस्तै देखिने र उचित अवसर तथा तालिम पाएमा विभिन्न साधारण क्रियाकलापहरू पनि झण्डै अन्य सामान्य बालबालिकाहरूले जस्तै गर्छन्। मस्तिष्कमा अलि बढी असर परेका बालबालिकाहरू साना साना सिप तथा क्रियाकलापहरू सिक्नलाई पनि धेरै समय लाग्ने र कोही कोहीले सिक्न नसक्ने हुन सक्छ। नेपाल सरकारले बौद्धिक अपाङ्गताको परिभाषालाई समय सापेक्ष परिमार्जन गर्न आवश्यक छ।

पहिचान

बौद्धिकता भन्नाले तर्क गर्ने, योजना बनाउने, समस्याको समाधान गर्ने, नयाँ कुरा सिक्ने, वितेका अनुभवहरू सम्झने र नया परिस्थितिमा समायोजन हुन सक्ने क्षमतालाई बुझाउँछ। यस्तो क्षमता हरेक व्यक्तिमा समान रूपमा पाईदैन। व्यक्तिको बौद्धिकता कति छ भनेर पत्ता लगाउन बौद्धिकता परिक्षण गरिन्छ। सामान्य वा औसत मानिसमा यस्तो क्षमता जाँच गर्दा ७० देखि ११० को अङ्कको बिचमा पाइन्छ। बौद्धिक अपाङ्गता भएकाहरूमा यो स्कोर ७० भन्दा कम नै हुन्छ। व्यक्तिले प्राप्त गरेको उक्त अङ्कलाई Intelligence Quotient (I.Q.) भनिन्छ। व्यक्तिको प्राप्ताङ्कको आधारमा बौद्धिक अपाङ्गताको जटिलतालाई (स्तर) निम्न अनुसार मानिदै आएको छ।

< २०	→	अतिचर्को	२० - ३०	→	चर्को
३१ - ४९	→	मध्यम	५० - ७०	→	हल्का (सामान्य)

नेपालमा यस किसिमले I.Q. परिक्षण गर्ने कार्य २/४ ठाउँ (अस्पताल) मा मात्र रहेकोले यो परीक्षण गर्ने व्यवस्था कम्तिमा ७७ वटै जिल्लाहरूमा व्यवस्था गर्न अति जरूरी छ।

बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिका विश्वको कुनै पनि देश, समाज, जाती, धर्म, धनी तथा गरीब परिवारमा रहेका छन्। फरक यति मात्र हो कि चेतना, लवाई-खवाई, शिक्षा, स्वास्थ्य, सूचना आदिको स्तर बमोजिम

संख्यामा मात्र फरक रहेका छन्। विभिन्न देशहरूमा विभिन्न समयमा भएको सर्भेबाट प्राप्त तथ्याङ्कबाट पनि यो कुरा पुष्टि हुन्छ। जस्तो किस ब्राजिलमा १.६७ प्रतिशत (सन् २०००), इजिप्ट ०.३३ प्रतिशत (सन् १९९७), जर्मन ०.६ प्रतिशत (सन् २००१) भारत १.८५ प्रतिशत (सन् २००२), आयरल्याड ०.६५ प्रतिशत (सन् २००६), जापान ०.७ प्रतिशत (सन् २००२) रसिया ०.६३ प्रतिशत (सन् २००१), अमेरिका ०.७ प्रतिशत (सन् २००३) देखाएको छ।

नेपालको सन्दर्भमा सन् १९८८ मा मेरिनोल फादर संस्थाले गरेको sample सर्भेअनुसार कूल जनसङ्ख्याको ४.०९ प्रतिशत रहेको र २०६८ मा भएको जनगणना बौद्धिक अपाङ्गता १४८८८ (बिवादित दाता) र २०७८ मा भएको जनगणना अनुसार कूल अपाङ्गता भएकामध्ये: बौद्धिक अपाङ्गता ११३५८ अर्थात् १.८ प्रतिशत जसमा महिला ५४८९ र पुरुष ५८६१ रहेका छन्। २०६८ को जनगणनाको नतिजामा जस्तै २०७८ को जनगणनाको अपाङ्गता सम्बन्धि नतिजा पनि विवादरहित रहन सकेन। बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नतिजा त झनै विवादरहित हुन सकेन, किन भने बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई सेवा दिईरहेका अधिकांश पालिकाहरूमा सेवा प्राप्त भएकाहरूको संख्याभन्दा पनि ज्यादै न्यून संख्या रहेको पाइएको छ।

संवैधानिक, कानुनी एवम् नीतिगत व्यवस्था

सन् १९७० डिसेम्बर २० मा संयुक्त राष्ट्र संघको साधारण सभाले बौद्धिक अपाङ्गता भएकाहरूको लागि ७ वटा बुदामा उल्लेख भएको अधिकारलाई अनुमोदन गरियो। जसमा उचित औषधि तथा शारीरिक दुर्व्यवहार र अपहेलना विरुद्ध सुरक्षा पाउने आदि अधिकार उल्लेखित छन्, यसको अनुमोदनमा नेपाल पनि समर्थन गर्ने देशहरूमध्ये पर्दछ। यस्तै नोभेम्बर २६, १९९४ मा सम्पन्न सुस्तमनः स्थितिका व्यक्तिहरूको निमित्त अन्तर्राष्ट्रिय संघ (ILSMH - International League of Societies for Person with Mental Handicap) को ११औं विश्व सम्मेलनमा बौद्धिक अपाङ्गताका व्यक्ति र तिनीहरूका परिवारको अधिकार सम्बन्धि विभिन्न १० बुंदे घोषणालाई अनुमोदन गरिएको छ।

नेपालको संविधान राष्ट्रिय एंव अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका घोषणहरूले शिक्षालाई बालबालिकाको मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेका छन्। संविधान लगायत स्थानीय शासन सञ्चालन सम्बन्धी ऐन २०७४ ले विद्यालय शिक्षा सञ्चालन व्यवस्थापनको जिम्मेवारी स्थानीय तहमा रहने व्यवस्था गरेको छ। सबै अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालय भर्ना गर्न, भर्ना भएका सबैलाई विद्यालयमा टिकाउन र टिकेका सबैलाई क्षमताका आधारमा सिकाउने सन्दर्भमा विद्यालयलाई सहजीकरण गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय सरकारमा रहेको छ।

नेपालको संविधान, २०७२

धारा ३१ (१) प्रत्येक नागरिकलाई आधाभुत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ। धारा ३१ (२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभुत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिकसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुनेछ। धारा ३१ (३) अपाङ्गता भएका र आर्थिकरूपले विपन्न नागरिकलाई कानून बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ। धारा ३१ (४) दृष्टिविहिन नागरिकलाई ब्रेललिपी तथा बहिरा र स्वर वा बोलाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट कानून बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ।

बालबालिकाको हक

धारा ३९ (१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ। धारा ३९ (३) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ। धारा ३९ (७) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन।

शिक्षा ऐन २०२८ (संशोधन २०७३)

कुनै विद्यालयले विशेष शिक्षा, समावेशी शिक्षा, निरन्तर शिक्षा, दूर शिक्षा तथा खुल्ला शिक्षा सञ्चालन गर्न चाहेमा मन्त्रालयले सो सम्बन्धमा आवश्यक जाँचाबुझ गरी सो विद्यालयलाई त्यस्तो शिक्षा सञ्चालन गर्न तोकिए बमोजिम स्वीकृति दिन सक्नेछ। सबै बालबालिकालाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्नको लागि नेपाल सरकारले आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गर्नेछ।

विशेष विद्यालय अनुमतिका आधारहरू

निर्देशिका २०६० ले विशेष विद्यालय सञ्चालनका लागि देहाय बमोजिमको आधार तोकेको छ।

- क) बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि संस्थागत एवम् सामुदायिक विद्यालय सञ्चालन गर्न अनुमति लिनका लागि तराई तथा उपत्यका क्षेत्रमा कम्तिमा २५ जना, पहाडमा २० जना र हिमाल क्षेत्रमा १५ बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू हुनु पर्ने र शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात १:८ निर्धारण गरिएको छ।
- ख) विद्यालयमा बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई अध्यापन गराउन सक्ने, शिक्षा नियमावलीमा तोकिए बमोजिमका योग्यता पुगेका र कम्तीमा ५ महिनाको बौद्धिक अपाङ्गताको क्षेत्रसँग सम्बन्धित तालिम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था हुनुपर्ने।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन २०७४

अपाङ्गता भएका विद्यार्थी एवं शिक्षकलाई तालिमको व्यवस्था गरी गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता गर्ने प्रावधान ऐनमा व्यवस्था भएका छन्।

परिच्छेद-५ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षा

२१. निःशुल्क शिक्षा उपलब्ध गराउने।

- (२) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले तोकिए बमोजिमका शैक्षिक संस्थाद्वारा निःशुल्क रूपमा उच्च शिक्षा उपलब्ध गराउनेछ।
- (४) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई तोकिए बमोजिमका व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराइनेछ।
- (७) नेपाल सरकारले दृष्टिविहीन, बहिरा, सुस्त श्रवण, श्रवण दृष्टिविहीन भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उपयुक्त भाषा तरिका, लिपि, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, लगायतका पहुँचयुक्त सूचना प्रविधिको माध्यमबाट तोकिए बमोजिम शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउन सक्नेछ।

२२. छात्रवृत्ति तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने।

(१) नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई निःशुल्क नगरिएको शिक्षाको लागि तोकिए बमोजिम शैक्षिक छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउनेछ।

पाठ्यक्रम निर्माण

नेपालमा बौद्धिक अपाङ्गता भएकाहरूको लागि औपचारिक रूपमा शिक्षा प्रदान गर्न सुस्त मनःस्थिति कल्याण संस्थाले २०४५ सालमा सम्बन्धित विज्ञहरूको पहलमा सामान्य पाठ्यक्रम तयार गरेका थिए। खास गरी सो पाठ्यक्रम संस्था अन्तर्गत संचालित विद्यालय तथा इकाईहरूमा प्रयोग हुने गरेको थियो। तर अन्य देशहरूमा त्यहाँका सरकारले बौद्धिक अपाङ्गता भएकाहरूको लागि पाठ्यक्रम तयार गरी कयौं वर्ष अगाडिदेखि प्रयोग भईरहदा पनि नेपालमा सरकारी मान्यता पाठ्यक्रमको नभएको अवस्था थियो। यसलाई परिपूर्ति गर्न २०६९ सालमा तत्काल नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका विद्वत कर्मचारीहरू, सम्बन्धित विषयका विज्ञहरूको टोलीबाट पाठ्यक्रम तयार गरी पाठ्यक्रम परीक्षण गर्न राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषदमा पेश गर्‍यो। सो परिषदबाट मिति २०६९/०५/०८ मा परीक्षणका लागि स्वीकृत प्रदान गर्‍यो। तत्पश्चात यो पाठ्यक्रम विभिन्न जिल्लाहरूमा परीक्षण गरी सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरू लगायतका सुझावहरू समेत समावेश गरी अटिजम र मस्तिष्क पक्षाघातका बालबालिकाहरूको लागि समेत उपयुक्त हुनेगरी परिमार्जन गरेर परिषदमा पेश गर्‍यो। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषदको मिति २०७२/०३/२९मा बसेको बैठकबाट यस पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा लैजान स्विकृत प्रदान गर्‍यो।

यस पाठ्यक्रममा विशेषतः बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सिकाउन आवश्यक सिकाइ उद्देश्य समेटिएका छन्। यी उद्देश्यहरू अटिजम र मस्तिष्क पक्षाघात भएका बाल बालिकाका लागि पनि उपयोगी छन्। बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि प्रारम्भिक लक्ष्यसमेत निर्धारण गरिएको छ। यसमा विशेष विद्यालय तथा स्रोत कक्षामा अध्ययन गर्ने बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाको सामान्य मार्गचित्र प्रस्तुत गर्दै उनीहरूलाई सहजीकरण गर्ने शिक्षकका लागि शिक्षण विधि र मूल्याङ्कन प्रक्रियासमेत निर्देश गरिएको छ। यस पाठ्यक्रमको सहज कार्यान्वयनका लागि तालिममा सहभागी शिक्षकहरूमा निम्नानुसारका सीप र दक्षता अभिवृद्धि गराउन आवश्यक हुन्छ, भनिएको छ।

१. बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाको पहिचान र लेखाजोखा गर्ने सीप।
२. पाठ्यक्रममा दिइएका दीर्घकालीन सिकाइ उद्देश्यसँग मिल्ने गरी हरेक विद्यार्थीको अवस्थाअनुसार कार्यविश्लेषण गरी व्यक्तिगत शैक्षिक योजना (Individual Education Plan (IEP)) निर्माण गर्ने सीप।
३. बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई प्रेरणा र प्रोत्साहन दिने र उनीहरूसँग खेल्ने र रमाउने सीप।
४. निरन्तरको अभ्यासबाट मात्र बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाले सिक्छन् भन्ने भावना र उनीहरूलाई निरन्तर अभ्यास गराउने धैर्यता।
५. आदत निर्माण प्रक्रिया, सहयोग न्यूनीकरणका प्रक्रिया जस्ता शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाको अभ्यास गराउने सीप।
६. निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रक्रियाबाट विद्यार्थीको प्रगति मूल्याङ्कन गर्ने सीप।
७. बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विकासका लागि आवश्यक विभिन्न थेरापी, बाल मनोविज्ञान आदिका बारेमा सामान्य जानकारी

पाठ्यक्रम संरचना तहगत उद्देश्य

क) पहिलो तह: ५ वर्ष (५ वर्ष माथि देखि १० वर्षसम्म)

ख) दोस्रो तह: ३ वर्ष (११ वर्ष देखि १३ वर्षसम्म)

ग) तेस्रो तह: २ वर्ष (१४ वर्ष देखि १५ वर्षसम्म)

पहिलो तह: बालबालिकालाई विद्यालय शिक्षाका साधारण कक्षामा समाहित हुनका लागि तयारी गर्ने।

दोस्रो तह: बालबालिकालाई दैनिक जीवनका क्रियाकलापमा आत्मनिर्भर बनाउने।

तेस्रो तह: बालबालिकालाई अनुकूल व्यावसायिक सीपसम्बन्धी तालिमका लागि तयार गर्ने।

यो पाठ्यक्रम विद्यालय शिक्षामा समाहित हुन सहयोग पुर्याउनका लागि तयार गरिएको हो। यस पाठ्यक्रममा समेटिएका सिकाइ उद्देश्य विद्यालय शिक्षासँग मेल खानेगरी राखिएका छन्। केही सिकाइका उद्देश्यहरू भने बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकामा पछि परेका विकासलाई अगाडि ल्याउने र उनीहरूको दैनिक जीवन सहज गराउने कुरासँग सम्बन्धित छन्। यस्ता सिकाइ उद्देश्य बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाको जीवनमा अत्यन्त महत्व राख्दछन्। यो अधिकतम १० वर्षको शिक्षा हुनेछ। दस वर्षको पहिलो पाँच वर्षलाई पहिलो तह, त्यसपछिका तीन वर्षलाई दोस्रो तह र बाँकी दुई वर्षलाई तेस्रो तह भनिनेछ। पहिलो तहको मुख्य जोड विद्यार्थीलाई विद्यालय शिक्षाका साधारण कक्षामा समाहित हुनका लागि तयारी गर्ने रहेको छ।

पहिलो तहमा प्रवेश गरी यस तहका लागि तोकिएका सिकाइ उद्देश्य पुरा गर्ने विद्यार्थीलाई पाँच वर्षभित्रको कुनै पनि वर्ष साधारण कक्षा वा साधारण विद्यालयमा सारिनेछ। पहिलो तहमा पाँच वर्ष रहेर साधारण कक्षा वा विद्यालयमा सर्न नसकेका विद्यार्थीहरू तीन वर्षको दोस्रो तहमा प्रवेश गर्नेछन्। यस तहमा विद्यार्थीलाई दैनिक जीवनका क्रियाकलापमा आत्मनिर्भर बनाउने प्रयास हुनेछ। दोस्रो तहपछि विद्यार्थीहरू दुई वर्षको तेस्रो तहमा प्रवेश गर्नेछन्। यस तहमा विद्यार्थीलाई अनुकूल व्यावसायिक सिपसम्बन्धी तालिमका लागि तयार गर्ने प्रयास हुनेछ। बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि विद्यालय भर्नाको उमेर साङ्ग बालबालिकासरह र पठन पाठनको अवधि आधारभूत तह कक्षा १-३ को वार्षिक समयावधि बराबर (वार्षिक १९२ दिन अर्थात ८१६ घण्टा) हुनेछ।

जे जस्तो अवस्थामा भए पनि नेपाल सरकारबाट पहिलो पटक यो पाठ्यक्रम तयार हुनु नेपालकै गौरवको कुरा मान्नु पर्दछ। यद्यपि यस पाठ्यक्रमलाई कार्यान्वयनका लागि संचालित सबै विद्यालय, दिवा केन्द्र लगायतमा पुन्याउन नसक्नु कमजोर पक्ष रहेको छ। यसलाई समय सापेक्ष तथा आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गर्दै लानु पर्दछ। हाल पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट समावेशी पाठ्यक्रमहरू पनि निर्माण भईरहेको पाइन्छ।

तालिमहरू सञ्चालन

बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि अध्यापन गर्ने शिक्षक, सहजकर्ता, अभिभावक तथा परिवारहरू लगायतलाई विभिन्न तहका तालिमहरू करिब २०५३ सालसम्म सुस्त मनःस्थिति कल्याण संस्थाले अग्र रूपमा सञ्चालन गर्दै आएका थिए। यस्तै सरकारी तहमा विपिडिपि परियोजना सञ्चालन हुँदा विशेष शिक्षा इकाईबाट विभिन्न स्थानहरूमा विभिन्न तह र समय अवधिको तालिमहरू सञ्चालन हुने गरेको थियो भने हाल तालिम केन्द्रहरूबाट कहिले काँही मात्र हुने गरेको पाइन्छ। यस्तै सि.बि.आर. संस्था र आर.सी.आर.डी. भक्तपुरबाट हुने गरेको नियमित तालिम पनि हाल खासै सञ्चालन भइरहेको छैन। पोर्टेज तथा पुनस्थापना संस्था नेपालले

सरकारी तथा अन्य संस्थाहरूको सहयोगमा विभिन्न तहका तालिमहरू समय समयमा सञ्चालन गर्ने र सरकारबाट र सम्बन्धित संस्थाहरूको आयोजनामा सञ्चालन हुने तालिमहरूमा सहजिकरण गर्दै आएको छ।

यस्तै बौद्धिक अपाङ्गता अभिभावक महासंघ, नेपालले समय समयमा अभिभावक, शिक्षकहरू र बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लगायत सम्बन्धित विभिन्न तालिमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। खास गरी भन्ने हो भने यी छोटो अवधिको तालिमहरूले पुरा दक्ष जनशक्ति तयार हुँदैन। तर बिडम्बना हाल ती छोटो अवधिको तालिमहरू पनि न त सरकारी निकायबाट न त संस्थाहरूबाटै नियमित रूपमा सञ्चालन गर्न सकिरहेको अवस्था छ।

हाल संचालित शिक्षा कार्यक्रमहरू

नेपालमा पहिलो पटक औपचारिक रूपमा बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि सन् १९७८ अगष्ट २५ मा मेरिनोल फादरका फादर एडमबाट काठमाडौँमा शुरू भएको पाइन्छ। जुन मानव तथा राष्ट्रिय विकास सेवा (Human and National Development Service) अन्तर्गत एउटा इकाई स्थापना गरे जसमा शुरूमा ३ जना बालक र २ जना बालिका रहेका थिए। सन् १९८३ मा यस इकाईको नाम परिवर्तन गरी नव ज्योती विशेष बालबालिका इकाई राखिएको थियो भने सन् १९८८ मा “नवज्योती दिवा केयर सेन्टर” राखिएको थियो। हाल “नवज्योती केन्द्र” को नाममा विशेष विद्यालयको रूपमा सञ्चालन भईरहेको छ।

यसपश्चात् २०३७ सालमा अभिभावक तथा समाजसेवी मिलेर निर्मल बाल विकास केन्द्रको (विद्यालयको रूपमा) स्थापना गरी काठमाडौँको पुरानो बानेश्वरमा १२ जना बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि शिक्षण कार्यको थालनी गर्नुभयो। सो केन्द्र (विद्यालय) नेपाल सरकारको समेत अनुदानबाट सञ्चालन भईरहेको छ। यस केन्द्रको सञ्चालनका साथै सुस्त मनःस्थिति कल्याण संस्था स्थापना भयो। यसको केही वर्ष अगाडिदेखि बालमन्दिर नक्साल र खगेन्द्र नव ज्योती केन्द्र, जोरपाटीमा अन्य अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू सँगै राखि बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षण कार्य भईरहेको थियो।

सुस्त मनःस्थिति कल्याण संस्था २०४० मा विधिवत रूपमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौँ र २०४१ मा समाज कल्याण परिषद् (तत्कालिन सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद्) मा दर्ता गरे पश्चात् विभिन्न जिल्लामा बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई विभिन्न कार्यक्रमहरू विस्तारित भयो।

१) घरमा आधारित प्रारम्भिक शिक्षा कार्यक्रम

नेपालका केही संस्थाहरू (२-४ वटा) ले बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू र अभिभावक तथा परिवारलाई तीनिहरूको घरमै गएर औपचारिक शिक्षण कार्य गरिरहेको पाइन्छ। जसमध्ये पोर्टेज तथा पुनस्थापना संस्था नेपालले २०५८ सालदेखि अन्तर्राष्ट्रिय पोर्टेज चेकलिष्ट तथा पोर्टेज कार्ड लगायतका सामग्रीहरूको प्रयोग गरी जन्मेदेखि अपाङ्गता भएका लगायत बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि औपचारिक रूपमा बैयक्तिक योजनाका साथ यस कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ। यसका साथै यस किसिमको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहने संस्था तथा व्यक्तिहरूलाई तालिमहरू समेत सञ्चालन गरिरहेका छन्।

२) विद्यालयमा आधारित प्रारम्भिक शिक्षा

केही समुदायिक विद्यालयहरूको बाल विकास कक्षाहरूमा समावेशी शिक्षाको अवधारणा अनुरूप बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई पनि एउटै कक्षामा राखेर शिक्षण-सिकाइ गर्ने गरेको पाइन्छ। पोर्टेज

संस्थाले समावेशी शिक्षामा विशेष जोड दिएर कक्षा सञ्चालन गर्नुका साथै शिक्षकहरूलाई यस सम्बन्धि तालिम पनि सञ्चालन गर्दै आईरहेको छ।

३) विशेष विद्यालय

बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि हाल नेपाल अधिराज्य भर सरकारी अनुदानबाट १४ वटा विशेष विद्यालयहरू सञ्चालन भईरहेका छन्। यस्तै विभिन्न संघसंस्थाहरूले पनि आफ्नै स्रोत र साधनबाट विशेष विद्यालयहरू खास गरी सहर केन्द्रित भएर सञ्चालन गरिरहेका छन्। तर कति वटा सञ्चालन भईरहेका छन् भन्ने यकिन तथ्याङ्क, कसैसँग छैन।

४) एकीकृत स्रोत कक्षा

नेपाल सरकारको अनुदानमा सामुदायिक विद्यालयहरूमा बहिरा, दृष्टिविहिन बालबालिकाहरूको लागि जस्तै बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि पनि छुट्टै कक्षा सञ्चालन भईरहेको छ। यस किसिमको कक्षा नेपाल अधिराज्यभर करिब ११३ वटा छन्। यस्तै गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा पनि यस किसिमको विद्यालय (कक्षा)हरू सञ्चालनमा छन्।

५) दिवा सेवा केन्द्र

विशेष गरी बौद्धिक अपाङ्गता भएका अभिभावकहरूको पहलमा स्रोत साधन जुटाई विभिन्न पालिकाहरूको विद्यालयमा वा छुट्टै स्थानहरूमा दिवा सेवाहरू सञ्चालन भईरहेको पाइन्छ। बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि यस किसिमको केन्द्रहरू सञ्चालन गर्न बौद्धिक अपाङ्गता अभिभावक महासंघ, नेपालले उत्प्रेरित तथा प्रोत्साहित गर्ने गरेको छ।

यस अवस्थामा अझैपनि धेरै बालबालिकाले शिक्षाबाट बन्चित भईरहनु परेको अवस्था छ। एकातिर यस्तो अवस्था छ भने अर्कातिर सेवा तथा शिक्षा पाइरहेकाहरूमध्ये पनि थोरैले मात्र नियमित एवं योजनाबद्ध रूपमा सेवा पाइरहेको अवस्था छ। कुनै पनि बालबालिकाहरूका लागि सेवा दिनु अगाडि आफ्नो देश, समाज, संस्था, विद्यालयको भौतिक, प्राविधिक, साँस्कृतिक, भौगोलिक आदि अवस्थालाई मनन गरेर बालबालिकाहरूको उमेर, अवस्था, स्तर (हल्का, मध्यम, तिब्र अति तिब्र, बहु अपाङ्गता आदि)लाई पहिचान गरेर उपलब्ध भए अनुसारको स्रोत तथा साधन उपयोग गरि घरमा आधारित प्रारम्भिक शिक्षा कार्यक्रम, दिवा सेवा, समाहित शिक्षा, व्यवसायिक शिक्षा लगायतमध्ये कुन कुन माध्यमबाट शिक्षा तथा सेवा दिने भन्ने यकिन गरेर कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

अध्ययन सामग्रीहरू

शिक्षक, अभिभावक लगायत सम्बन्धि व्यक्तिहरूले बौद्धिक अपाङ्गता सम्बन्धि सजिलै जानकारी पाउन, शिक्षण सिकाईमा केहि सहज होस भन्ने उद्देश्य सहित नेपाल सरकार, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट र सामाजिक संस्थाहरूमा, बौद्धिक अपाङ्गता अभिभावक महासंघ, नेपाल, पुनर्स्थापना र विकासका लागि स्रोत केन्द्र, पोर्टेज तथा पुनर्स्थापना संस्था नेपाल लगायतका संस्थाहरूले नेपाली भाषामा नै केही अध्ययन सामग्रीहरू प्रकाशन गरेको पाईन्छ।

निष्कर्ष

नेपालमा बौद्धिक अपाङ्गता भएकाहरूको लागि औपचारिक शिक्षा दिने कार्यको थालनी भएको ४५ वर्षभन्दा बढी भईसकेको छ। यस समयमा शिक्षाको प्रत्याभुति दिनका लागि थुप्रै कानून, नीति नियम, कार्यविधि, कार्यक्रमहरू आएका छन्, बौद्धिक अपाङ्गता भएकाहरूको लागि पनि। तर त्यसको कार्यान्वयन पक्ष हेर्दा नगन्य रहेको पाइन्छ। शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेहरूमध्ये एक पक्षले सरकारी सहयोग तथा अनुदान पाउने गरेका छन् भने अर्को भनेको आफुले स्रोत, साधन जुटाइ सोही अनुरूप कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको पाइन्छ। यसरी आफ्नै बलबुझमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेको संख्या कति छ भन्ने निश्चित दाता कसैसँग पनि छैन। यी दुबै प्रकृतिका संस्थाहरूले दिईरहेको शिक्षालाई गुणस्तरिय बनाउन नियमित अनुगमण, तालिमहरू सञ्चालन, कम्तिमा पनि आवश्यक स्रोत तथा साधनको कमिलाई पुर्ति गर्दै लान आवश्यक छ।

अर्कोतर्फ बौद्धिक भएका कयौं बालबालिकाहरू शिक्षा पाउने नैसर्गिक अधिकारबाट बन्चित भईरहेको अवस्था छ। तिनिहरूलाई शिक्षाको मुलधारमा समेट्न विशेषगरी प्रत्येक स्थानीय सरकारले र प्रदेश तथा संघीय सरकारले बजेट विनियोजन गरी कम्तिमा विद्यमान नीतिनियमको पालना गर्दै समावेशी शिक्षाको अवधारणालाई अवलम्बन गरेर कार्ययोजनाका साथ कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ।

स्रोत सामग्री

- अपाङ्गता स्रोत पुस्तिका २०७८, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, काठमाडौं
- बौद्धिक अपाङ्गता सम्बन्धि सन्दर्भ सामग्री, शिक्षा मन्त्रालय, एनसीइडी, सानो थिमी २०७२
- बौद्धिक अपाङ्गता सम्बन्धि स्वअध्ययन पुस्तिका, शिक्षा मन्त्रालय, एनसीइडी, सानो थिमी २०७४
- मणिराज श्रेष्ठ, रजत वर्ष स्मारिका २०६९, आदर्श बाल विकास केन्द्र विद्यालय, बनेपा, काभ्रे
- विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूलाई अध्यापन गर्ने स्रोत शिक्षकहरूका लागि स्वाध्ययन सामग्री, शिक्षा मन्त्रालय शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, २०७०
- Brochure, Nav Jyoti Center, Day Care Center for Mentally Handicapped Children
- Hallas' Caring for people with Mental Handicaps- Eighth Edition; Professor W.I. Fraser, R. C. Gillivray and Ann M. Green
- Handbook of Mental Retardation and Development; Edited by Jacob A. Burack, Robert M. Hodapp, and Edward Zigler
- Robert L. Schalock, Ruth Luckasson, and Marc J. Tassé; *Intellectual Disability: Definition, Diagnosis, Classification, and Systems of Supports; 12th Edition*

गैरसरकारी संस्था परिचालन र विद्यमान अवस्था

✍ इन्दिरा आचार्य *

१. परिचय

सामान्य अर्थमा संस्था भनेको कुनै निश्चित उद्देश्य लिई स्थापित संघ, समिति, समूह, क्लव, केन्द्र, मञ्च आदिलाई जनाउँदछ। यस्ता सामाजिक तथा नागरिक समाजका संस्थाहरू नितान्तै नागरिक हक अधिकार संरक्षण गर्दै सामाजिक विकासमा संलग्न भई राष्ट्रिय विकास र समृद्धिको मुल प्रवाहमा परिचालित भई साझेदारको रूपमा कार्य गर्नु आजको आवश्यकता हो। यस लेखमा समाज कल्याण परिषद्मा आबद्ध अन्तर्राष्ट्रियराष्ट्रिय गैरसरकारी संघ-संस्था सम्बन्धी विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी प्रावधान, सुधारका पक्षहरू तथा गैरसरकारी संस्थाका सबल दुर्बल पक्षहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ। नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूमा हस्ताक्षर गरिसकेको छ। जस्तै : नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धी लगायतका सन्धीहरूमा नागरिकको संघ-संस्था खोल्न पाउने स्वतन्त्रता उल्लेख छ।

सर्वप्रथम सन् १९४५ मा समुक्त राष्ट्र संघ स्थापनासँगै गैरसरकारी संस्थाको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ। यसै क्रममा सन् २०१० सेप्टेम्बरमा टर्कीको इस्तानबुलमा भएको भेलाले गैर सरकारी संस्थाहरूको प्रभावकारिताका लागि सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेको थियो। नेपालमा सन् १९२३ को तुलसीमेहर श्रेष्ठको चर्खा अभियानबाट शुरु भएको पाइन्छ। वि.सं. २०४६ सालको परिवर्तन पश्चात नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र त्यसपछिका संविधानहरूले प्रत्याभुत गरेको मौलिक हकका कारण संघ-संस्थाको विस्तार हुने क्रम बढेसँगै स्वतन्त्र सामाजिक संस्थाहरू प्रजातान्त्रिक तथा लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थासँगै फैलिएको पाइन्छ। आर्थिक वर्ष २०७९/८० को अन्तसम्म ५५,३५९ वटा राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू र १८५ वटा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू समाज कल्याण परिषद्मा आबद्ध भएका छन्।

हामीकहाँ संघ-संस्थाहरू विभिन्न ऐन (संघ संस्था दर्ता ऐन, २०३४, राष्ट्रिय निर्देशक ऐन, २०१८ समाज कल्याण परिषद ऐन, २०४९ स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ कम्पनी ऐन, २०६३) अनुसार स्थापित भएका छन्। सरकारको काममा सहयोग पुऱ्याउन निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, नागरिक समाज तथा सामुदायिक संघ-संस्थाहरूले आ-आफ्नो ठाउँबाट सक्दो काम र सहयोग गरिरहेको परिप्रेक्ष्यमा सबैले संविधान र कानूनको परिधिभित्र रहेर सार्वजनिक हित प्रवर्द्धनतर्फ अग्रसर हुनुपर्दछ। साधन र स्रोतको अधिकतम सदुपयोग गर्दै सबै क्षेत्रहरू स्वच्छ, स्वस्थ, प्रतिस्पृधि एवं पद्धतिगत रूपमा संचालन हुनुपर्ने देखिन्छ। गैरसरकारी संस्था सम्बन्धी

* उपसचिव, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

प्रावधानका विश्लेषण गर्नुपर्दा राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८ कम्पनी ऐन, २०६३ (खासगरी मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी सम्बन्धी केही प्रावधान) संख्या दर्ता ऐन, २०३४ र समाज कल्याण ऐन २०४९ बारे पनि चर्चा गर्नुपर्ने देखिन्छ। यी कानूनहरूमा संस्थाको परिभाषा निम्नानुसार गरेको छ :

संघ संस्थाको सम्बन्धमा विभिन्न ऐनले यसरी परिभाषित गरेको छ । संस्था दर्ता ऐन, २०३४ मा संस्था भन्नाले सामाजिक धार्मिक, साँस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षिक, बौद्धिक, सैद्धान्तिक शारीरिक, आर्थिक, व्यवसायिक तथा परोपकारी कार्यहरूको विकास एवं विस्तार गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएको संघ संस्था, क्लब मण्डल, परिषद् अध्ययन केन्द्र आदि सम्झनुपर्छ र सो शब्दले मैत्री संघ समेतलाई जनाउँछ भन्ने उल्लेख छ।

यसैगरी राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१८ ले वर्गीय तथा व्यवसायिक संगठनको निम्नानुसार परिभाषा गरेको छ : "वर्गीय तथा व्यवसायिक संगठन" भन्नाले बाल संगठन, युवक संगठन, महिला संगठन, किसान संगठन, मजदुर संगठन र कुनै खास वर्ग वा व्यवसायको हित तथा विकासका साथ साथै राष्ट्रको निर्माण र विकास कार्यको मूल लक्ष्य राखेर खडा र संचालन गरिने त्यस्तै अरु वर्गीय तथा व्यवसायिक संगठन सम्झनुपर्छ भन्ने उल्लेख छ।

समाज कल्याण ऐन, २०४९ मा "सामाजिक संघ संस्था भन्नाले समाज कल्याण कार्य गर्न प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको र समाज सेवामा संलग्न गैरसरकारी सामाजिक संघ संस्था सम्झनु पर्छ भन्ने उल्लेख छ। कम्पनी ऐन, २०६३ मा "मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी" भन्नाले कुनै उद्देश्य प्राप्तिका लागि आर्जित मुनाफा वा वचतको रकमबाट लाभांश वा अन्य कुनै रकम सदस्यहरूलाई वितरण गर्न वा भुक्तानी गर्न नपाउने संस्था सम्झनु पर्छ। विद्यमान व्यवस्था अनुसार संस्था दर्ता ऐन अन्तर्गत गैर सरकारी संस्थाका रूपमा परिचित संस्थाहरू र राष्ट्रिय निर्देशन ऐन अन्तर्गत विभिन्न पेसागत संघ संगठनहरू दर्ता भएका छन्। यसैगरी कम्पनी ऐन अन्तर्गत पनि मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीका रूपमा सामाजिक संस्थाहरू दर्ता भएका छन्।

संघ संस्था खोल्न पाउने जनताको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा संविधानले नै निर्वाध स्वीकारेको छ। सामाजिक क्षेत्रको दिगो, भरपर्दो र स्थायित्वका लागि समुचित कार्यवातावरण निर्माण गर्न राज्यको तर्फबाट अझै धेरै कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ। संघ संस्थाको विस्तार सँगसँगै गुणात्मक सामाजिक विकासतर्फ नियामक निकायहरूको भूमिका र सहजीकरण पनि उतिकै आवश्यक देखिन्छ।

यसप्रकार विभिन्न सामाजिक, साँस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षिक बौद्धिक लगायत परोपकारी कार्य गर्ने विभिन्न वर्ग पेशा वा क्षेत्रका जनताका बीच सुसम्बन्ध कायम गर्दै सर्वसाधारण जनताको सामाजिक न्याय र मानव अधिकारको सम्मान र प्रवर्द्धन साथै आर्थिक हित कायम राख्न नेपाल र नेपाली समाजको सर्वगुण विकासको लागि समाजको सेवासँगै सम्बन्धित विभिन्न विकास निर्माणका कार्यमा कमजोर तथा असहाय व्यक्ति, वर्ग र समुदायलाई मानवोचित जीवनयापन गर्न सक्षम तुल्याउने लगायतका उद्देश्यको लागि संघ संस्थाहरू स्थापना भएका छन्।

२. संवैधानिक, नीतिगत एवम् संस्थागत व्यवस्था

२.१ संवैधानिक व्यवस्था :

नेपालको संविधानको भाग-३ को मौलिक हक र कर्तव्य अन्तर्गत धारा १७ को २ को स्वतन्त्रताको हकको (घ) मा संघ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता रहेको छ । यसैगरी खण्ड (घ) को कुनै कुराले नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनतामा खलल पर्ने, राष्ट्रको विरुद्ध जासूसी गर्ने, राष्ट्रिय गोपनीयता भंग गर्ने

वा नेपालको सुरक्षामा आँच पुऱ्याउने गरी कुनै विदेशी राज्य, संगठन वा प्रतिनिधिलाई सहयोग गर्ने, राजद्रोह गर्ने वा संघीय इकाइबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा जातीय वा साम्प्रदायिक विद्वेष फैलाउने वा विभिन्न जात, जाति, धर्म र सम्प्रदायबीचको सु-सम्बन्धमा खलल पर्ने वा हिंसात्मक कार्य गर्न दुरुत्साहन गर्ने वा सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकूल हुने कार्यमा मनासिब प्रतिबन्ध लगाउने गरी ऐन बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन भनि उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै भाग-४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व अन्तर्गत धारा ५१ (ज) को १४ मा सामुदायिक तथा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संघ संस्थाको लगानी र भूमिकालाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउँदै त्यस्ता संस्थाहरूको स्थापना, स्वीकृति, संचालन, नियमन र व्यवस्थापनका लागि एकद्वार प्रणाली अपनाउने र राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता संघ संस्थाहरूलाई संलग्न गराउने उल्लेख छ ।

२.२ नीतिगत व्यवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालनको प्रभावकारीता अभिवृद्धि गर्दै राष्ट्रिय पूँजी निर्माण सृष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्र मजबुत बनाउने हेतु जारी भएको अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६ ले अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालनका प्राथमिकताहरू तोकी राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रहरू (भौतिक पूर्वाधारको निर्माण, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाई, राष्ट्रिय उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र गरिवी हस्तान्तरण, वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तन, विपद व्यवस्थापन, सार्वजनिक निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रको क्षमता नपुगेको क्षेत्रमध्ये नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता लिन उपयुक्त हुने भनी निर्धारण गरेको क्षेत्रहरू) तोकेको छ । यसको साथै अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थामार्फत भित्रिने वैदेशिक सहायता परिचालनमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिका स्पष्ट गरेको छ ।

सहायता परिचालनमा प्रदेश सरकारको भूमिकामा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्रदेश अन्तर्गतका एकभन्दा बढी स्थानीय तहमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूको समन्वय र अनुगमन गर्ने उल्लेख छ । यसको साथै सहायता परिचालनमा स्थानीय तहको भूमिकामा स्थानीय तहले स्थानीय प्राथमिकताका आयोजना पहिचान गरी स्थानीय सभाबाट पारित गराई स्रोत व्यवस्थापनका लागि प्रदेश वा संघ वा दुवैमा अनुरोध गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट स्थानीय तहमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूको समन्वय र अनुगमन सम्बन्धित जिल्ला समन्वय समितिले गर्ने उल्लेख छ ।

प्रदेश तथा स्थानीय तहमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन सम्बन्धी मापदण्ड, २०७६ मा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट प्राप्त हुने सहायता परिचालन गर्दा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थालाई वार्षिक विकास कार्यक्रममा समावेश गरी सहायता परिचालन गर्ने, समन्वय तथा सहकार्य गर्ने, अनुगमन गर्ने र तेस्रो पक्षद्वारा परीक्षण गर्ने र सार्वजनिक सुनुवाई तथा सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने कार्यमा सहयोग र समन्वय गर्ने । साथै स्थानीय तहमा संचालन हुने आयोजनाको सम्बन्धित जिल्ला समन्वय समितिले समन्वय र अनुगमन गरी सोको प्रतिवेदन महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयमा पठाउनु पर्ने उल्लेख छ ।

यसैगरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११(ट)मा संघसंस्था दर्ता तथा नविकरणको व्यवस्था रहेको छ । परियोजना सम्झौता सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ मा परियोजना तर्जुमा प्रक्रिया अन्तर्गत सरोकारवालासँग परामर्श गरी परियोजना सम्झौता तयार गर्नुपर्ने, प्राथमिकताका आधारमा छनौट गर्ने, समानुपातिक आधारमा विकास

कार्यक्रम तयार पार्नुपर्ने, स्थानीय तहले पूर्व सहमति दिनुपर्ने र स्थानीय तहको वार्षिक तथा आवधिक योजनामा आफ्नो परियोजना समावेश गराउने रहेको छ ।

सामाजिक संघ-संस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन निर्देशिका, २०७१

नियामक निकायको रूपमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्यांकन गर्ने दायित्व कानूनले समाज कल्याण परिषद्लाई तोकेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाको परियोजना सहजीकरण समितिको कार्यविधि, २०७०

अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू मार्फत संचालन हुने साधारण वा कार्यक्रम सम्झौता गर्न वा नविकरणको लागि परिषद्मा प्राप्त संस्थाका परियोजना प्रस्तावहरू विश्लेषण गरी निर्णयको लागि मन्त्रालयमा सिफारिस गर्ने तथा कार्यान्वयनमा समन्वय एवम् सहजीकरण गर्ने रहेको छ ।

२.३ संस्थागत व्यवस्था

महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय :- नेपाल सरकार (कार्य-विभाजन) नियमावली, २०७४ मा महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थासँग सन्धि, सम्झौता, अभिसन्धि, सम्पर्क र समन्वय, समाज कल्याण परिषद् र गैरसरकारी संस्थासम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, नियमन र अनुगमन रहेको छ ।

गृह मन्त्रालय- गृह मन्त्रालय अन्तर्गतका जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा संघ संस्था दर्ताको लागि संस्था दर्ता नियमावली, २०३४ को अनुसूची १ बमोजिमको निवेदन, स्थानीय तह (गाउँपालिका/नगरपालिका/महानगरपालिका) को सिफारिस पत्र लगायतका विवरण तयार गरी संस्था दर्ताको निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

समाज कल्याण परिषद्- समाज कल्याण ऐन, २०४९ अनुसार समाज कल्याण परिषदसँग आवद्ध हुन चाहने सामाजिक संघसंस्थाहरूले तोकिए बमोजिमको ढाँचामा निवेदनसाथ आफ्नो विधान, कार्य समितिको सदस्यहरूको नाम, पेशा, ठेगाना र संस्था दर्ता भएको कार्यालय र मिति समेत स्पष्ट खोली परिषदसमक्ष निवेदन दिने सोही बमोजिम प्रक्रिया पुर्याई प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था रहेको छ ।

उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय

कम्पनी ऐन, २०६३ बमोजिम मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीहरू उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय अन्तर्गत कम्पनी रजिस्टारको कार्यालयमा दर्ता हुने व्यवस्था रहेको छ ।

३. मुलभूत समस्या तथा चुनौतीहरू;

- नेपालको संविधानले निर्दिष्ट गरे बमोजिम राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूले परिचालन गर्ने वैदेशिक सहायतालाई एकद्वार प्रणालीमा ल्याउने ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थालाई मर्यादित, पारदर्शी र व्यवस्थित रूपमा परिचालन गर्न संघ, प्रदेश, स्थानीय सरकारको भूमिका र अधिकार क्षेत्रको स्पष्ट व्यवस्था भएको एकीकृत सामाजिक विकास ऐनको अभाव ।

- संघीय प्रणाली बमोजिमको संरचनागत संयन्त्रको स्थापना ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको सम्पूर्ण विवरण खुल्ने एकीकृत विद्युतीय सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (EMIS) नहुनु ।
- प्राथमिकता क्षेत्र निर्धारण तथा प्राथमिकता क्षेत्रमा आधारित आयोजनाहरूको परियोजना बैंक नहुनु ।
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाबाट परिचालन हुने आर्थिक स्रोतलाई पारदर्शी बनाइ राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा आवद्ध गराउन नसक्नु ।
- INGO/NGO संख्या अधिक भएको समाज कल्याण परिषदबाट सीमित INGO/NGO को मात्र अनुगमन हुने गरेको । तर म. ले. प. लगायत विभिन्न संसदीय समितिमा अनुगमन पर्याप्त नगरिएको भनी प्रश्न उठाउने गरिएको ।
- गैर सरकारी संस्था र समाज कल्याण परिषदसँग सम्बन्धित विभिन्न उजुरी तथा गुनासोहरू आइरहनु ।

४. गैर सरकारी संस्थाको परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन गर्नुपर्ने सुधारका पक्षहरू

४.१ नीतिगत तथा कानूनी पक्षमा सुधार

- सर्वप्रथम संस्था दर्ता सम्बन्धमा छरिएर रहेका कानूनहरूलाई एकिकृत गरी समय सापेक्ष रूपमा एकिकृत सामाजिक विकास ऐनको तर्जुमा गर्ने ।
- गैरसरकारी संस्थाको परिचालनको लागि राष्ट्रिय मार्गदर्शक नीतिको रूपमा संघ संस्था सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने ।
- सुशासन प्रवर्द्धनका विधिहरू र औजारहरूको प्रभावकारी प्रयोग तथा वित्तिय सुशासन कायम गरी लागत प्रभावकारीताको लागि गैर सरकारी संस्थामा सुशासन प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन सुधारको लागि राष्ट्रिय निर्देशिका तयार गर्ने ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगले तयार पारेको प्राथमिकता तथा मानव विकास सूचकांकको आधारमा विषयगत र भौगोलिक क्षेत्रमा राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले योगदान गर्न सक्ने सामाजिक विकास तथा सशक्तीकरणका पक्षहरूको पहिचान सम्बन्धी विवरण सहित यस्ता संस्थाहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्न सकिने कार्यक्रमका क्षेत्रहरूको आधार पत्र निर्माण गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था तथा साझेदार संस्थाको सेवा संचालन सम्बन्धी मानक सहितको कार्यविधि निर्माण गर्ने ।
- विभिन्न क्षेत्रगत निकायका कार्यक्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको नक्सानुसार गर्ने ।
- क्षेत्रगत रूपमा समन्वय र सहकार्य गरिएका राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले पाउने सेवा, सुविधा सम्बन्धी मापदण्ड विकास गर्ने ।
- राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ संस्थसँग गरिने सजीकरण प्रक्रिया सम्बन्धी कार्यविधि तयार गर्ने ।
- राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ-संस्थाको कार्यगत विशेषज्ञता विशिष्टता र विषयगत क्षेत्रसमेत स्पष्ट खुल्नेगरी लागत र तथ्याङ्क संकलन हुनेगरी सफ्टवेयरको विकास गर्ने ।

- राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ-संस्था परिचालन गर्न वैदेशिक सहायता परिचालनका राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रहरू निर्धारण गर्ने।

४.२ संस्थागत सुदृढीकरण एवं क्षमता विकास :

- अनुगमन तथा मूल्यांकन र सूचना प्रविधि लगायतका क्षेत्रमा नियामक निकायको क्षमता विकास गर्ने।
- समाज कल्याण परिषद्को पुनसंरचना गर्ने।

४.३ सूचना व्यवस्थापन

- गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्यविशिष्टता क्षेत्र र कार्य गर्ने भौगोलिक क्षेत्र अनुरूप वर्गीकरण गर्ने।
- गैरसरकारी संस्थाहरूको वित्तीय र भौतिक विवरण एवं प्रगति लगायतका विषय समेट्ने एकिकृत सूचना प्रणालीको विकास गर्ने।

४.४ अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रणालीमा सुधार

- गैरसरकारी संस्थाबाट संचालन हुने आयोजनाको तर्जुमादेखि कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्मका सबै चरणका स्थानीय तह र सरोकारवालाको सहमति र समन्वय अनिवार्य गर्ने।
- गैरसरकारी संस्थाहरूले प्राप्त गर्ने श्रोतको अभिलेखीकरण गरी पारदर्शिता कायम गर्न सहायता व्यवस्थापन प्रणालीमा आवद्ध अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको मूल्याङ्कन तेश्रो पक्षबाट प्रभावकारी रूपमा गर्ने।
- सामाजिक सद्भाव कायम गरेको सुनिश्चित गर्ने। सुनिश्चितता गराउन वाध्यकारी बनाउने।
- लामो अवधिका दीर्घकालीन प्रभाव पार्ने आयोजनाको मुल्याङ्कन गर्दा तहगत रूपमा अनुगमन गर्ने प्रावधान राख्ने।

४.५ सहकार्य र समन्वय (तीनै तहका सरकार र गैरसरकारी संस्थाबीच)

- केन्द्रीय मापदण्ड तथा आचारसंहिताको प्रदेश तथा स्थानीय तहमा काम गर्ने गैससले पालना गर्ने।
- स्थानीय तहमा कार्यरत गैरसरकारी संस्थाले संचालन गर्ने परियोजना र लगानी स्थानीय तहको वार्षिक बजेट तथा योजनामा समावेश गर्ने।
- योजना तर्जुमादेखि मूल्याङ्कनसम्मका सबै तहमा स्थानीय सरोकारवाला र स्थानीय तहको सहभागिता गराउने।

५. गैर सरकारी संस्थाका सबल पक्ष र कमजोर पक्षहरू;

५.१ सबल पक्षहरू; राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूले देशको विकासको अधिकारवादी धारणा मार्फत सामाजिक पूँजी निर्माणका संवाहकको रूपमा बहस, पैरवी गरी नागरिक शिक्षाको माध्यमद्वारा नागरिक सशक्तीकरणमा सहयोग गर्दै सहभागितात्मक विकासमा नागरिकको सरोकारको विषयलाई सम्बोधन गर्न प्रयासरत रहेका छन्। यसको साथै-

- सामाजिक परिचालनमा सशक्तीकरण

- स्थानीय नेतृत्वको विकास
- स्थानीय सीप एवं प्रविधिमा विकास
- जनचेतना अभिवृद्धि, बहस, पैरवी र नागरिक शिक्षा
- सहभागितात्मक विकासमा जोड
- विभेदमा न्यूनीकरणको लागि जागरण
- विकासको अधिकारवादी धारणामा जोड
- विकासका उत्प्रेरक, लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताका अनुयायी र पारदर्शी
- सामाजिक पूँजी र ऊर्जा निर्माणका संवाहक
- नागरिकको सरोकारको विषयका पक्षपाती र सहयोगी भूमिकामा दुर दराजमा सेवा

५.२ कमजोर पक्षहरू

गैरसरकारी संस्थाहरूलाई कहिलेकाहीं विविन्न प्रभावमा परेको, सामाजिक सहिष्णुतामा विचलन ल्याउने कारक र विकास साझेदारहरूको सहयोगलाई खण्डीकरण गर्न सहयोग पुर्याएको आरोप समेत लाग्ने गरेको पाइन्छ । यसको साथै गैरसरकारी संस्थाहरूको संस्थागत सुशासन, पारदर्शिता, स्वच्छता र स्वतन्त्रतामाथि पनि पटक पटक प्रश्न उठ्ने गरेको अवस्था छ । देशको दुर दराजमा पुगी नागरिक सेवा, सामाजिक उत्थान र हित प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा संलग्न रहनुपर्नेमा सुगमस्थान, सहर, मुकाम र बजारमा मात्र केन्द्रित भएको आरोप लाग्ने गरेको छ । यसको साथै कार्यक्रमगत पक्षमा हेर्दा निम्नलिखित कमजोर पक्ष रहेको पाइन्छ ।

- हार्डवेयरका कार्यक्रम भन्दा सफ्टवेयरका कार्यक्रममा जोड दिनु
- विकास खर्चभन्दा प्रशासनिक खर्चमा जोड
- लागतको तुलनामा उपलब्धि न्यून
- सुगम तथा सदरमुकाममा मात्र कार्यक्रम गर्ने प्रवृत्ति
- सेवा सुविधामा वढी ध्यान केन्द्रित
- आफन्त/ नातागोतालाई जागीर खुवाउने मेलो
- कर्मचारी संख्या अधिकतम हुने
- सरकार एवं सरकारी निकायको आलोचनामा केन्द्रित रहने
- अधिकार नै नभएको नीति निर्माणको क्षेत्रमा आफ्नो भूमिका वढाउन खोज्नु ।

सुधारका क्षेत्रहरू

- एकद्वार प्रणालीद्वारा गैर सरकारी संस्थाहरूको दर्ता, नियमन र प्रतिवेदनको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने ।
- गैर सरकारी संस्थाहरू कार्यस्वीकृति दिनुअघि नै कार्यक्षेत्र, खर्चको पारदर्शिता, प्रतिवेदन प्रणाली र मूल्यांकनको आधार निर्धारण गर्नुपर्ने ।
- सरकारको नीति प्राथमिकता, देशका नियम-कानूनको पालनाको प्रतिबद्धता र अनुगमन संयन्त्रको विकास गर्नुपर्ने ।

- ♦ गैर सरकारी संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र, कार्यक्षेत्रको विस्तार र यी कार्यहरूमा क्षमताका आधारमा मात्र सहकार्यको रणनीति बनाउनुपर्ने ।
- ♦ नेपालमा कार्यालय नभएका अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट सोझै प्राप्त हुने स्रोतका कार्यक्रमसमेत सहजीकरण समितिबाट सिफारिस गर्नुपर्ने प्रावधानलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याउने ।

६. निष्कर्ष :

नागरिकको संविधान प्रदत्त मौलिक हकको कार्यान्वयन गराउन तथा सीमान्तकृत समुदायको आवाजलाई गुञ्जायमान बनाउन विश्वमै गैर सरकारी संस्थाको भूमिका ठूलो छ । त्यसैले पनि संघ-संस्था स्थापना गर्ने र त्यसमा आबद्ध हुन पाउने अधिकारलाई राष्ट्रको संविधानदेखि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र घोषणापत्रहरूले नागरिकको मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेका छन् । देशका कुना कापचमा रहेको अशिक्षा, गरिबी, रुढीवादीता, अज्ञानता, भोकमरी, विभेदीकरण जस्ता समस्याको नजिक भई जनताकै घर, आँगन र दैलोमा गई सरकारी प्रक्रियामुखी संयन्त्रबाट हुन नसक्ने एवं असम्भव कार्यक्रम एवं क्रियाकलापलाई सफल बनाउने हैसियत भएका/रहेका गैर सरकारी संस्थालाई सही मार्गमा डोरयाउन सकेमा देशका सवैजात जाति, धर्म, वर्ग, लिङ्ग क्षेत्रको सन्तुलित विकासमा फड्को मार्न सकिन्छ । यी संस्थालाई सही नीतिगत मार्गदर्शन प्रदर्शन गरी निहीत स्वार्थ भन्दा राष्ट्रिय हित र स्वार्थमा परिचालन गरिनु पर्दछ ।

A Critical Review of Legal and Policy Frameworks related to Political Empowerment of Women

 Dr. Arjun Bahadur Ayadi *

Abstract

Although women make up half of Nepal's population, even after the dawn of the 21st century, women are still not equally empowered as men. International human rights instruments have played a great role in pushing forward the worldwide movement for equality of men and women. Nepal is a state party to a large number of international instruments related to human rights. The Constitution of Nepal (2015) ensured the equality of all citizens. Inclusion is protected by Nepal's constitution as a fundamental right and as one of its guiding principles. The GESI-related institutional mechanisms are also covered under the constitution. Nepal has introduced a number of legislations in the years that followed with the goal of empowering women and eliminating inequity between men and women. However, their implementation status is still not satisfactory. In light of this, this article looks into Nepal's international obligations and commitments, how these commitments and obligations are translating to the local level, and what needs to be done to achieve the intended outcomes. This assessment is primarily based on a desk review of primary sources relating to women's political empowerment. In this respect, relevant international treaty bodies, the legislative and policy framework, national action plans relating to women's empowerment, and periodic reports of the Government of Nepal (GoN) are included as primary sources. In addition to these primary sources, a variety of secondary materials were also reviewed.

Key Words: Women's political empowerment, Gender mainstreaming, Equality, Inequality, Human rights, International covenants, National policies

Background

Men and women have equal potential despite having different reproductive organs that cause biological and physical differences; yet, the social environment differentiates in their roles, responsibilities, and relationships. Due to socially ascribed roles and responsibilities, women have been comparatively left behind in the race for equality. This has led to an unbalanced system of governance that affects families, society, and the nation as a whole. In order to balance this chaotic situation, gender equality is required to establish a condition where there is no discrimination based on gender. Jeremy Bentham, a British philosopher and legal reformist of the 18th century, was most likely the first scholar who advocated for women's rights and gender equality. In the late 18th century, he held the opinion that women ought to be treated equally in all spheres of society and raised a question about why voting rights should have been

* Associate Professor, Mid-West University, Nepal

restricted to men (Williford, 1975). A century after Bentham first drew attention to gender equality, New Zealand became the first country in history to allow women to vote in national elections in 1893.

After a long struggle, now gender equality has been achieved in many domains, including political rights. According to a 2020 survey of 198 countries, not a single country forbade women from taking part in national elections based on their gender (Schaeffer, 2020). However, gender equality is not a single, homogenous phenomenon, but it has many facets. Gender differences are still visible in several areas, including decision-making authority, time management, financial resources, and access to healthcare in both the public and private spheres (Sen, 2001; World Bank, 2011). Contrary to the law, women still face challenges while trying to exercise their political rights due to restrictive or discriminating practices or attitudes existing in society (OHCHR, 2011). The struggle to eliminate such challenges and promote gender equality in society is still ongoing. The history of gender equality shows that winning the 21st-century social justice battles—such as those for health, equitable pay, and educational opportunities—requires obtaining political rights.

There have been numerous international initiatives to abolish gender inequality and ensure that men and women are treated equally in all spheres of daily life since the United Nations (UN) was founded. The UN Charter, which was adopted in 1945, set out its commitment to gender equality. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR), 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) 1966, and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) 1966 are the milestone documents in the history of human rights protection and gender equality. In addition to these fundamental instruments, the UN adopted the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), and set up an agenda for national action to end discrimination against women. In keeping with its commitment, the UN declared “the UN Decade for Women from 1976 to 1985”. Gender equality has been acknowledged as a key development goal in both the Millennium Development Goals (MDGs) 2000-15 and the Sustainable Development Goals (SDGs) 2016-30.

The key to more inclusive and democratic governance is equal engagement of men and women in politics. Although, international instruments grant equal rights to men and women in the enjoyment of all human rights, women and girls continue to experience either de jure or de facto inequality in almost all societies. Inequality between women and men tends to be severe and highly visible in power and decision-making arenas. Although women occupy about 50 percent of the electorate and have the right to vote and hold office in almost every country in the world, they continue to be underrepresented. Despite the fact that women’s representation has consistently improved since 1990, there is still more work to be done. Globally the proportion of female parliamentarians in 2023 was only about 26.5 percent. Women headed only 17 (11.3 percent) out of 151 governments. Likewise, only 19 (9.8 percent) out of 193 elected heads of state were women. Similarly, women were also underrepresented in cabinets; in 2023, there were about 23 percent of female cabinet ministers around the globe (IPU, 2023).

In Nepal, women comprise half of the total population. Women have been contributing significantly to the political, social, economic, and other spheres of national growth. In light of the recent socio-economic and political transformations, one of the most passionately debated issues in Nepal has been the political empowerment of women. Nepal has carried out a number of strategies related to gender equality that are based on normative frameworks developed in both regional and international arenas. The introduction of new laws and policies by Nepal for women’s political representation and participation after 2006 has had some immediate positive impacts on the representation of women in all three tiers of governments. In

accordance with the provisions of the constitution, electoral laws of Nepal, and the election system that was adopted in accordance with them, women were represented by 34.40 percent in the Provincial Assembly, 33.53 percent in the House of Representatives (HoR), and 37.30 percent in the National Assembly during the 2017 elections (Election Commission 2017). In a similar vein, in the 2022 elections for the HoR and Provincial Assemblies, women secured 33 percent and 36 percent of the seats respectively in the House of Representatives and the Provincial Assemblies. In the local election of 2022, women only succeeded in 25 out of 573 Mayor/Chairperson positions and 69 out of 6743 Ward Chair positions (Election Commission, 2022). Despite having met the minimal requirements set forth in the constitution, according to data from two consecutive elections in 2017 and 2022, Nepal ranked 54th in the world for women's representation in the national parliament in 2023 (IPU Parline, 2023). Moreover, the number of elected female candidates under the FPTP electoral system did not show any significant improvement and the number of the victories remains in the single digits.

Nepal has recently made significant strides in advancing gender equality through the adoption of constitutional provisions and national policies aimed at ensuring gender/social equality and inclusivity. With the promulgation of the Constitution in 2015, the Government of Nepal (GoN) has guaranteed to end all forms of discrimination and oppression created by the feudalistic, autocratic, centralized, unitary system of governance. Furthermore, to create a prosperous nation, the State has shown its commitment to ensuring democratic norms and values, such as the people's competitive multiparty democratic system of governance, civil liberties, fundamental rights, human rights, adult suffrage, periodic elections, freedom of expression, and an impartial, independent judiciary and rule of law. To date, Nepal has signed, ratified, or acceded to 23 international treaty documents related to human rights. To fulfill the international commitments and constitutional obligation, Nepal has subsequently introduced a number of policies, legislations, and programs, and made institutional arrangements for women's political empowerment. Still, Nepal is struggling to appropriately implement the provisions pertaining to women's empowerment and translating women's quantitative presence in office into their equal and substantive influence on decision-making. Following international commitments, provisions of the constitution, election laws of Nepal, and the electoral system (quota and proportional representation system) that was adopted in accordance with them, Nepal has made a substantial contribution to recent increases in the representation of women in politics. However, this system is increasingly being used as a way to meet the minimum women representation in political offices as required by the law.

The primary focus of this essay is an assessment of Nepal's present policy landscape related to women's political empowerment in relation to its international obligations, though it also includes a brief history of policy development on gender equality in Nepal. Examining the current policy landscape, it attempts to explore the following issues: What are the major international obligations to be fulfilled by Nepal? What are the approaches that Nepal is following to gender equality? What gaps and challenges still exist in relation to full compliance with international obligations? This assessment is primarily based on a desk review of primary sources relating to political empowerment of women. This desk review of primary sources includes relevant international commitments and treaty bodies, legal and policy instruments the Nepal has issued, and periodic reports of the GoN. In a similar vein, the assessment also reviewed secondary sources, such as major works on Nepal's adherence to international commitments and treaty bodies, reports from international organizations and civil society on Nepal's performance on the issue, and so on.

Rational of Political Empowerment of Women

Political empowerment refers to the equitable representation of women in decision-making, both formal and informal and their voice in the formation of policies affecting their society. Political empowerment of women gives them the capacity to influence the decision-making process. It is a major path to women's equality. Since politics has a significant impact on all individuals, male or female, the issue of gender equality in the political system has been discussed in a number of studies and such discussions have taken place from antiquity to the twenty-first century. In the modern society, gender equality has gained substantial support in both academic and popular discourse as a fundamental human right. This perspective acknowledges that all individuals, regardless of gender, should have equal access to resources, opportunities, and rights based on justice, fairness, and respect for human dignity. It is also a core element of a democratic system based on the consent of the people, and more significantly, it enables the individuals to accomplish their societal task through discussions and opinion sharing to determine the responsiveness of the development process to the needs. Furthermore, the gender perspective must be taken into account at all decision-making levels in order to attain equitable, prosperous, and peaceful society.

Throughout the 20th century, women fought for the right to vote and to hold political office in order to secure their place in the political system. The “first wave” of the modern women's movement, which emerged in the early 20th century, concentrated on securing women's voting rights, while the “second wave,” which emerged in the 1960s and 1970s, concentrated on securing women's representation in political processes. Although women had achieved these rights by the end of the century, this achievement did not translate to equal participation in governance. The majority of significant decisions that shape the lives of nations and their citizens are still made by men. The belief that sovereign people are the source of political power is the foundation of the modern democratic ideal. Therefore, political participation and representation of all citizens is essential for modern democracy. Democracy is more than merely voting every few years. In an ideal democracy, every citizen should be able to participate equally in the process of governance. Speaking on the significance of women's representation and participation in politics, former US Secretary of State Madeleine Albright has stated that “Success without democracy is improbable; democracy without women is impossible” (National Democratic Institute, 2010; 12). She further argues,

In the modern world, women's empowerment is not merely a goal, but a cornerstone of democratic growth. This is because women raise issues that others overlook, devote energy to projects that others ignore, reach out to constituencies that others neglect, and help societies to move forward together. Women's empowerment leads to governments that are more representative, responsive, and accountable and better able to reach across ethnic, racial, and religious lines (Ibid.)

So, on one hand, as equal rights for men and women are one of democracy's central precepts, democratic values promote women's entitlement to political representation. On the other hand, democracy itself benefits when the perspectives of both women and men are included in the decision-making process. Understanding the importance of political engagement for every citizen, the UN adopted its human rights core instruments and recognized it as a fundamental political right. As a result, Section 21 of the UDHR acknowledged the right to participate in governance as a fundamental manifestation of human rights. Article 7 of the CEDAW emphasized the need to end discrimination against women in political life. Through the Beijing Platform for Action (BPfA), the UN further reinforced its commitment to women's access to power and participation in the decision-making process. SDG Goal No.5 and the MDGs Goal No. 3 also acknowledge women's

political empowerment as a key development goal.

In addition to international commitments, a number of philosophical justifications have been advanced for women's representation and participation in politics. Five major arguments are brought forward, among the others, in the contemporary academic discourse of why political empowerment of women is important (Sawer, 2010; Dahlerup, 1978). First, the justice theory claims that since women make up half of the population, they have an equal right to half of the seats in the public arena as men. Second, the symbolic theory claims that irrespective of their political beliefs or party affiliation, every female politician serves as a role model for all women. Third, the democratic theory urges that the participation of women in the public decision-making process enriches public debate by bringing their perspectives and experiences that cannot be represented by men, which enhances the democratization of governance in both transitional and consolidated democracies. Fourth, the critical mass theory argues that once a critical mass of elected women is reached at a certain level, women are able to achieve solidarity of purpose to represent women's interests and it will lead to changes in political behaviour, institutions, and public policy that will radically transform legislatures. Fifth, utility theory put forward a number of advantages of women's political presence and participation from the broader array of skills, knowledge, and expertise that women bring, including benefits to political parties and a reduction in corruption. To put it concisely, all the arguments to promote women in politics are based on the obligation to comply with the international human rights framework and an appeal to strengthen democratic credentials.

International Legal and Policy Framework Related to Political Empowerment of Women

While looking at international initiatives pertaining to women's rights, it is evident that during the past 150 years, the demand of getting equal opportunities to participate in every sector of national life has seen an increase steadily. The institutional campaigning for women's rights seems to have gotten underway at the international level, since the celebration of the first International Women's Day on March 19, 1911. Since then, gender equality has emerged as a central theme for all international conventions and conferences. The UN has been doing several works for women's empowerment and gender equality since its establishment. The UN mentioned in its Charter that the world community should adhere to the norm of respecting human rights and promoting equality between men and women. In 1946, the UN established a commission to research women's situations in order to promote their political, economic, and social status. The UN declared 1976–1985 as the International Women's Decade and the year 1975 as the International Women's Year, which added new dimensions towards gender equality and women's empowerment. More than that, during the course of more than seven decades, numerous conventions dealing with women's empowerment and gender equality were passed and a number of conferences were held under the umbrella of the UN.

In the context of Nepal, the principles of international law, agreements, and commitments that Nepal adopted and ratified has all had a significant influence on the evolution of Nepal's legal system. As a party to the Vienna Convention on the Law of Treaties 1969, Nepal is obliged to fulfill the international obligation created by international instruments to ensure women's political empowerment by taking necessary actions and adopting general measures of implementation.

Many, modern human rights documents are based on the principles of the Magna Carta of 1215, the English Bill of Rights of 1689, the French Declaration on the Rights of Man and Citizen of 1789, and the US

Constitution and Bill of Rights of 1791. However, when these documents were first created women were generally excluded. The UN Charter, which established the organization, is one of the most important international instrument that uphold women's rights to participate in public and political life in the modern era. In keeping with the principles of the right to equality and the prohibition of discrimination, the Charter states that the international community must protect the equality of men and women as well as their human rights (preamble para 2 & Art. 8 UN Charter).

In the history of human rights and gender equality, the introduction of UDHR was a significant step, even though it was only a declaration with no legally binding obligations. For the first time, It established the principle that each and every member of the human family has inherent dignity and equal and unalienable rights. In a similar vein, it introduced the concept of the fundamental rights of all people with universal protection. This marked a new chapter in the history of gender equality, providing women the same legal protections and personal freedoms as men.

More comprehensive agreements on the right to equality between men and women in public and political life can be found in the ICCPR and the ICESCR, which came after the UDHR. Both instruments recognized equal civil and political rights for men and women as well as their economic, social, and cultural rights. These conventions also underlined the need to provide full participation for all people in all spheres of public life. In addition, the ICCPR and ICESCR stipulate states to take legislative, judicial, and administrative measures in order to provide effective remedies and safeguard the rights protected by the treaty.

The CEDAW, which is sometimes referred to as an "International Bill of Rights" for women, is the most significant international document related to women's rights and gender equality. The fundamental goal of the convention is to end all forms of discrimination against women, both de jure and de facto, that arise from actions or inactions on the part of state parties, their representatives, or other people or organizations in all spheres of life. As per the provisions of CEDAW, nation-states who ratify the agreement are obligated to take all necessary steps, including legislation and short-term special measures, in order to guarantee that women can exercise their fundamental freedoms and human rights. In addition to defining discrimination against women, CEDAW outlines the actions that need to be taken to end such discrimination against women. States that ratify the convention commit to enshrine their legal framework and the principle of equality of men and women, abolish all discriminatory laws, and enact appropriate legislation that prohibits discrimination against women. States are obligated by CEDAW to carry out additional duties such as the creation of tribunals and other public institutions in order to ensure women's effective protection from discrimination and the abolition of all acts of discrimination against women by individuals, groups, or enterprises.

Likewise, the first World Conference on Women, which took place in Mexico in 1975, was very important for furthering, consolidating the problems, and legitimizing women's issues in the eyes of state leaders and administrators at a global scale. By adopting the World Plan of Action, the Conference acknowledged that reassessment of men and women's responsibilities in the family and a shift in societal attitudes was necessary for the advancement of women. At the conference, it was agreed upon that in order to accomplish these goals, women needed to have more legal rights and political rights, free basic education and access to general education, family planning information and services, child care and other social services, and opportunities for training and employment. On the other hand, it was agreed that there should be decrease in the workload for women. The conference strongly urges the establishment of national government

machinery related to women's empowerment, the need for changes to the constitution and laws to ensure equality and end discrimination, and women's full and equal participation in public life in general as well as in policy and decision-making.

In 1980, the Second Women's World Conference was held in Copenhagen. The conference issued 48 resolutions and designated seven priority areas- food, women in rural areas, childcare, migrant women, women unemployment, female-headed households, and young women. The integration of women into development processes and the concept of equality had been accepted as general principles for women's empowerment by the conference. The conference rejected the idea of defining development only in terms of economic growth, and development was interpreted as a holistic development of political, social, cultural, and economic aspects. The conference emphasized agrarian reform, rural development, and the necessity of appropriate technology for the empowerment of rural women. Domestic and sexual violence against women were expressly recognized as explicitly serious issues during the conference. The conference called for specific qualitative and quantitative goals to be established and incorporated into the national government's development plans and policies in an effort to reduce the gaps that exist between men and women, between women in rural and urban areas, and between all women in terms of employment, health, and education. Furthermore, it was recommended that governments develop programs to inform women of their legal rights, assess women's legal status, and carry out investigations into the extent of protection, oppression, and discrimination experienced by women under customary law.

The Third World Conference on Women took place in Nairobi in 1985. It adopted Forward-Looking Strategies for the advancement of women and placed a strong emphasis on ensuring that everyone, regardless of sex, can immediately and effectively enjoy their fundamental freedoms and human rights. Specific measures were offered in the strategies to accomplish the goal and objectives of the decade. The nations who had not yet formed national machineries were asked to do so. Governments were called upon to recognize and act upon several points, such as guaranteeing legal access to land and other means of production, ensuring that women control the labour they perform and the money they earn, and upholding the equality of men and women in the workplace.

The Fourth World Conference on Women, which took place in Beijing in 1995, was historic in the field of women's issues. It adopted the Beijing Platform of Action, widely regarded as the main international policy statement on gender equality, which set out a goal for women's empowerment. It focused on women's empowerment and development by removing all obstacles to women's active participation in all spheres of public and private life through a full and equal share in economic, social, cultural, and political decision-making. Recognizing many barriers to the full empowerment of women remained, and governments, the international community and civil society were called upon to take immediate and concerted action in the critical areas of concern. It identified the 12 crucial areas of concern for women and established strategic goals and measures to accomplish parity between genders.

Gender equality was identified as a key development goal in the MGDs. MDGs goal no. 3, which aimed to advance gender equality and women's empowerment, emphasized reducing the most severe forms of poverty and boosting women's political involvement. Likewise, Women's equality and empowerment is one of the 17 SDGs listed in goal no. 5. It has been underlined that all types of violence and discrimination against women and girls worldwide must end and equal rights and opportunities should be guaranteed, to achieve gender equality and empower all women. The SDGs state that in order to achieve gender equality by

2030, urgent action must be taken to eradicate the numerous underlying causes of prejudice that continues to curtail women's rights in both public and private domains. In addition, the SDGs call on governments to guarantee women's equitable access to leadership roles and their full and effective participation in all political, economic, and public life decision-making processes.

National Legal and Policy Framework Related to Political Empowerment of Women

As a state party to legally binding international agreements like the UDHR, ICCPR, ICERD, CEDAW, owing to the commitment that Nepal made in the international arena, Nepal has a responsibility to uphold and protect the rights these agreements guarantee for every person on its territory and under its authority. The Nepal Treaties Act, 2047 (1990), also clearly states that any international treaties that the nation ratifies must be acknowledged as Nepali laws and establishes the legal framework that connects the nation to any such treaties. Thus, to fulfill its international obligations and strengthen the democratic system with a just society, Nepal should employ all available legislative, executive, and judicial tools. While there have been policies concerning women since the GoN began its First Five-Year Plan (1956–1961), the issue of political empowerment of women only gradually came into surface along with the restoration of democracy in 1990 and it became popular after Janandolan-II. Following the restoration of democracy in 1990, Nepal has enacted several policies and legislation to prevent and control gender-based violence and discrimination as well as to advance women's equality and empowerment. Among them, the following section discusses the major policies and legislative framework that Nepal has offered.

By 2006, Women's political awareness increased along with the long struggle for equality, and they started to demand equal and inclusive representation for themselves in political parties and all state structure. Consequently, the reinstated parliament passed a resolution on women's rights, promising and assuring that 33 percent of women will be represented in every sphere of decision-making. The Interim Constitution of 2007, which was passed through the reinstated parliament, made a significant contribution in terms of gender equality by incorporating a 33 percent quota for women representatives passed through the reinstated parliament and strongly highlighted the issues of proportional representation of women in all the state structures and politics. Moreover, the recent Constitution of Nepal (2015) provides a clear and comprehensive framework to end all forms of discrimination and inequality against women. It is firmly based on universally acknowledged human rights. As per Nepal's international commitments, all discriminatory laws have also been repealed and the National Women Commission was established as a constitutional body.

Gender equality and women's political empowerment concerns entered a new chapter with the adoption of the Constitution of Nepal (2015). The Constitution of Nepal provides a clear and comprehensive framework to end all forms of discrimination and inequality. It upholds universally acknowledged human rights; strictly prohibits discrimination and violence against women and girls; and advocates special legal provisions to protect and advance the interests of women. The rights related to women and girls have been reflected through the fundamental rights section and other subsequent articles in the constitution. In the same vein, the constitution includes provisions for the formation of institutional mechanisms relating to women's political empowerment, guaranteeing their appointment to constitutional bodies (Article, 283), and the inclusiveness of political party platforms (Article, 269).

The Interim Plan (2008–2011), the first periodic plan following Janandolan-II, was primarily focused

on reconstruction, reintegration, and rehabilitation. The plan implemented an inclusive strategy emphasizing institutional transformation and initiatives that target marginalized populations like women. The plan also included a strategy to ensure the equitable representation of marginalized communities in all State decision-making processes and structures. The Twelfth Plan ((2010-2013), the Thirteen Plan (2013-2016), and the Fourteenth Plan (2016-2019) continued the policies and initiatives that were approved and implemented under the Interim Plan. They were focused on strengthening gender mainstreaming and increasing significant and meaningful participation of women in every phase of the governance system; ending all forms of violence, discrimination, and exclusion against women; and implementing the programs that increase the capacity of women.

The Fifteenth Periodic Plan (2019-2024) envisages building a gender-equitable nation. Accordingly, the plan seeks to ensure that women have equal access to resources, opportunities, means, and benefits by giving them equitable leadership roles in promoting economic growth and sustainable development. At the same time, the plan commits to institutionalize gender-responsive governance and end all forms of discrimination, violence, and exploitation against women. To this end, the plan places a strong emphasis on creating sector-specific laws, policies, and programs and institutionalizes gender-responsive budget structure at all governmental levels.

The Government of Nepal has been demonstrating a strong commitment to advancing gender equality and women's empowerment issues through progressive policy initiatives and budget processes. As a result, Gender Responsive Budgeting (GRB) was introduced by the GoN in the FY 2007/08 as a financing strategy that promotes the goal of gender equity (GoN Ministry of Finance, 2019). Since then, Nepal has been emphasizing the need for a gender-responsive budget and inclusive governance in its economic policy. A Gender Responsive Budget Committee has been formed in the Ministry of Finance as part of larger attempts to institutionalize GRB and sector-specific committees have been established within each sector. The Ministry of Federal Affairs and General Administration is localizing the GBR strategy through the Gender Responsive Budget Implementation Committee. Even after the country's federal structure was established in 2015, gender-responsive budgeting continued to be practiced. A gender-responsive budgeting manual was released by the Ministry of Finance in 2012, and model guidelines for provincial and local budgeting was released in 2020. These documents aimed to standardize the framework that government agencies could use to incorporate gender rights from the budget formulation stage of the budget cycle onwards and to categorize the degrees of gender responsiveness in their budgets and programs. The budget proposals for the fiscal years 2007/08 to 2023/24 remained focused on the empowerment and mainstreaming of women and girls. These included a variety of programs pertaining to women and girls, such as the expansion of the Women Development Program, financial independence for women, social and legal empowerment, and the implementation of special campaigns against gender-based violence and evil practices like witchcraft and dowries. Additionally, the budget proposals aimed at curbing women trafficking and empowering women to work for themselves.

The Government of Nepal issued the National Gender Equality Policy, 2021 in order to effectively implement gender-related provisions of the constitution, achieve the goals and objectives of the Fifteenth Periodic Plan, as well as contribute to the fulfillment of the goals of sustainable development. For that, the policy calls for the abolition of gender-based violence, the implementation of a gender-responsive governance system, the economic empowerment of women, and the elimination of any barriers that

discriminate against women. The policy also mandates the government to create plans, policies, and laws with a gender-responsive approach to empower women to ensure their access to all state bodies, encourage more women to engage in income-generating activities, and ensure their equal representation at the decision-making levels. This policy document seeks to promote coordination among all stakeholders; to institutionalize gender responsive governance system right from the local level; and to encourage gender-sensitive behaviour across all sectors, including the public, private, cooperative, and non-governmental organizations. The long-term objective of this strategy is to establish a gender-equitable society; to that end, this policy has also produced six strategies, along with operational plans and policies to make the strategy workable and effective.

In line with the spirit of the constitutional provision of making the civil service inclusive, the second amendment of 2007 in the Civil Service Act, 2049 (1993) has made special provisions of positive discrimination for women to come into the civil service. According to the amended provision made in the act, forty-five percent of the posts to be filled through open competition are to be reserved for women and other marginalized communities. This is a historic move in the direction of making the government service inclusive.

The Armed Police Force Rule of 2003 and the Police Rule of 1991 were also updated in 2007 in compliance with the Civil Service Act to make the police service inclusive. Likewise, the Military Act, 2006 removed the provisions resisting women's entry into military service and the Nepal Army issued a separate working procedure for recruiting personnel in compliance with the inclusion principle in 2011. The government has issued directives to all public institutions including financial and academic institutions, to adopt inclusive policy according to the provisions made in the Civil Service Act.

From the perspective of women, it is assumed that Nepal's criminal justice system has significantly improved with the adoption of the National Criminal Code and National Civil Code of 2017. The National Criminal Code of 2017 has listed a wide range of acts against women and girls as crimes, including trafficking in women, sexual harassment at work, rape, incest, pedophilia, polygamy, forced marriage, non-consensual marriage, child marriage, Chhaupadi, and forced and sex-selective abortions. Likewise, according to the National Civil Code of 2017, gender discrimination is illegal in public areas, public services and utilities, social security, and wages. It establishes equal spousal property rights and inheritance rights for sons and daughters.

As per the Political Party Act of 2017, women must hold at least one-third of the seats on all levels of party committees and a political party's organizational structure must take into account the social diversity of Nepal. Committee members must also be nominated, elected, or appointed in accordance with the principle of proportional representation. According to the House of Representatives Election Act of 2017, a political party must include at least 50 percent female candidates in its sealed list. A party that receives less than 10 percent of the total number of seats in the proportional electoral system ought to make an effort to elect at least one-third of female candidates. Similarly, according to the Provincial Assembly Member Election Act of 2017, when a political party prepares a sealed list of candidates for the proportional election to the Provincial Assembly member, at least half of the total number of candidates must be female. Additionally, the Local Level Election Act of 2017 ensured seats for women in the ward, ward committee, village and municipal assembly, village and municipal executive, and district coordination committee. It also covered candidates running for chairperson or vice chairperson, mayor or deputy mayor, and chairperson or vice chairperson of the district coordination committee.

Major Approaches Adopted by the Government of Nepal

The major approaches that the Government of Nepal adopted during the development of its legislative and policy framework for women's political empowerment are as follows:

1) Welfare Approach

In the context of Nepal, the idea of women's political empowerment is a relatively new development. It was only after the restoration of the democratic system in 1990 that women's political empowerment emerged as an agenda of Nepali socio-economic and political development. Until the early 1980s, the legal and policy framework of the GoN addressed the needs of women almost entirely within the context of their reproductive roles. This approach viewed women as just mothers and ignored women as socio-economic and political actors. Women were treated as passive recipients rather than as people who could better themselves or as active participants in development initiatives. This approach limits the function of Nepali women to maternity and childrearing because of its "family-centered" orientation.

2) Efficiency Approach

Early in the 1980s, the Government of Nepal replaced the welfare approach with an "efficiency approach" in its policy and legislative framework. Through the adoption of this strategy, Nepali women's productive role was acknowledged, and their efforts were focused on initiatives that contributed to economic growth. Programs were designed in a way that incorporates women's participation in the productive sphere. However, rather than emphasizing what development might accomplish for women, legal and policy framework of Nepal focused on what women could do for development. In fact, this shift in the law and policy expanded the responsibilities that women may play in reproduction and productivity, which put more burden on them, rather than enhancing their strategic goals.

3) Participatory Approach

Nepal adopted this approach in its policy and legislative framework during mid 1980s. By adopting this approach, involvement of women was increased in the planning, implementation and evaluation phases. This made the involvement of Nepali women in development activities more observable. The implementation of this approach allowed women to exercise their agency in deciding their development at the grassroots level. This became helpful for Nepali women to make the most of the opportunities and resources available to advance social justice and gender equality. Despite applying this approach, the insufficient participation of women in the public sphere persisted, largely due to the indifference of local and national elites in embracing values or prioritizing necessary changes through a gender lens.

4) The Equity Approach

The Government of Nepal introduced this approach in its legal and policy framework in the early 1990s. Through the adoption of this approach, Nepal's legal and policy framework gave considerable emphasis on the economic independence of women, recognizing women's active participation in the development process and contribution to economic growth. In addition to taking many steps to ensure women's civil and political rights, the GoN also designed various programs aimed at poverty reduction and raising the economic status of women. In this respect, the plan document of the Eighth Plan (1992-1997) expressed about developing a legal framework to eliminate all kinds of social bad practices and exploitation and made a commitment to incorporate gender-sensitive special programs to improve their socio-economic conditions and bring them into the mainstream of development. Even after implementing this approach, the

GoN was still unable to meet its commitments due to the lack of coordination between its policy framework and execution.

5) Empowerment and Equality Approach

The topic of gender disparity became part of Nepal's policy and legislative framework as well as the country's public conversation once democracy was restored in 1990. Through this approach, the government prioritized bolstering women's political influence via institutional development, securing access to economic opportunities and resources, enhancing participation in decision-making, promoting women's consciousness, and reinforcing their self-confidence by combating discrimination and violence against them. Consequently, The Ninth Plan (1997–2002) and subsequent periodic plans prioritized women's empowerment, mainstreaming efforts, and ensuring equity and equality by addressing various forms of discrimination against women. These plans also targeted poverty reduction and institutional development to combat harassment, exploitation, social discrimination, and domestic violence. Indeed, women's political empowerment encounters a notable barrier in the form of deep-seated social and political resistance from dominant groups within multiple state institutions, spanning political parties, the bureaucracy, the judiciary, public officials, and law enforcement agencies.

Key Strategies Adopted by the Government of Nepal

The major strategies that the Government of Nepal adopted for the implementation of its legislative and policy framework for women's political empowerment can be outlined as follows:

1) Reform in Policies, Laws, and Regulatory Mechanism: The first strategy the GoN applied for the implementation of its international obligation and national policy and legislative framework is the modification of policies, laws, and regulatory mechanisms. To advance gender equality and empower women, numerous new laws, policies, and regulatory mechanisms were implemented, alongside revisions to existing ones. As an example, the government introduced the National Gender Equality Policy in 2021 and revised several laws and policies, including the Civil Service Act of 1993, the Military Act of 2006, the Police Rule of 1991, and the Armed Police Force Rule of 2003.

2) Institutional Development: As part of its strategy to fulfill its legal and policy obligations regarding women's political empowerment, the GoN restructured several existing institutions and established several new ones. For instance, the government established and restructured institutions such as the National Women's Commission, the Gender Responsive Budget Committee within the Ministry of Finance, and Women Development Units in all 753 local bodies.

3) Promotion of Gender-sensitive and Socially Inclusive Programs: The Government of Nepal has implemented various initiatives to enhance women's capabilities in line with its legal and policy obligations regarding women's political empowerment. Some examples include the quota systems, the Women's Development Programme, GRB at all government levels, and special campaigns to combat gender-based violence and evil practices.

4) Capacity Development: To better achieve its legal and policy obligations and responsibilities towards women and girls, the government has conducted various capacity-building trainings, workshops, and seminars. These initiatives include training in social and legal awareness, human rights and social justice, income-generating skills, leadership development training, and more.

Compliance Gaps in Policy and Practice

Nepal is a signatory to numerous international treaty instruments related to rights and equality, including some that are particularly connected to empowerment of women. With the promulgation of the Constitution of Nepal, the government committed to eliminating all forms of inequality and discrimination in order to maintain and encourage equality. To fulfill its international commitments at the national level, the GoN has set up specific mechanisms for women's empowerment and Gender Equality. However, why have laws and policies aimed at promoting gender parity and women's empowerment not been fully implemented? Where is the gap? This section provides a brief overview of the discrepancies in full compliance among international normative frameworks, national policy and legal frameworks, and actual practices.

1) The Gap in National Instruments and Mechanism

Under international treaty law, the Government of Nepal is obligated to ensure women's representation in international delegations (CEDAW GR 25). However, the GoN has yet to adopt legislative or policy measures to guarantee such representation. Similarly, there is a lack of policy measures addressing the Beijing Platform for Action's call for gender parity in the lists of national candidates nominated for election or appointment to UN bodies, specialized agencies, and other UN institutions.

2) The Absence of Concrete Goals and Schedule

The constitutional provisions promoting women's involvement should be integrated into the state's policy framework, strategy, and action plan to ensure effective implementation. While the constitution mandates a minimum of 33 percent representation of women in the state structure, it is often treated as a maximum threshold rather than a minimum requirement. Furthermore, goals and deadlines, necessary to transform rhetoric into reality and to increase women's representation beyond the 33 percent that has been ensured by the constitution, are lacking.

3) The Coordinating and Collaborative Gap Among the Stakeholders

The state is urged to guarantee women's participation in all partnerships and consultations with civil society and non-governmental organizations representing diverse groups of women, as recommended by CEDAW, of which Nepal is a state party (CEDAW GR 25). Additionally, CEDAW calls on state parties to ensure equitable representation of women in the judiciary and other law implementation bodies (CEDAW GR 33). Similarly, the BPfA encourages governments to collaborate and coordinate with non-governmental organizations and research institutes conducting studies on women's participation in decision-making and their impact on decision-making environments. Unfortunately, the Government of Nepal (GoN) has yet to enact or issue any explicit legal or policy framework to ensure women's representation in such mechanisms or facilitate collaboration and coordination with non-governmental organizations, despite the recommendations of CEDAW and the BPfA.

4) Data Sharing Gaps

The UN Human Rights Committee (UNHRC), in its general comment No. 33 on obligations of state parties under the ICCPR, calls for the public disclosure of statistical information on women holding senior government positions and publicly elected offices (UNHRC GC 33). Similarly, the BPfA urges governments to publish annual datasets containing comprehensive information, both quantitative and qualitative, on men and women occupying diverse decision-making roles across all levels in public and private sectors. Regrettably, the legislative and policy frameworks established by the government at the national level have

not adequately incorporated and implemented the provisions outlined in these recommendations.

5) Gaps in Capacity

Resources play a crucial role in the effective implementation of legal and policy frameworks, in Nepal; the organization's ability to actualize legal and policy frameworks is severely hampered by insufficient resources. Limited experience with transformative strategies in this field poses another barrier to the political empowerment of women. Furthermore, it is essential to foster a workforce deeply attuned to gender equality norms within the Nepali context to ensure the effective implementation of legislative and regulatory frameworks concerning women's political empowerment initiatives.

6) Gap in Accountability and Responsibility

Implementing laws and policies requires a more systematic, accountable, and responsible approach in order to create spaces for the most targeted community. Everyone engaged in this process needs to be well aware of the goals being pursued. Stakeholders who can effectively participate in the decision-making, implementation, evaluation, and monitoring processes of public policy should work to remove obstacles rather than complicate things in order to ensure the efficient and successful implementation of public policies. In the context of Nepal, the growing absence of accountability and responsibility has become a significant issue, making policy implementation increasingly challenging.

7) Gaps in Social Values and Policy Frameworks

Men are viewed as natural leaders and protectors of their dependents in Nepal's strongly patriarchal society, while women are confined to the subservient role of providing support to men. Women are subjected to judgment based on their appearance rather than being assessed based on their capacities. Certain gender norms, such as those pertaining to mobility restrictions, the risk of violence, and the social expectation that women should bear full responsibility for household work care and unpaid productive activities all serve to restrict women's full ability to engage in political engagement. In the specific context of Nepal, The misalignment between prevailing social norms and the policy framework established for the political empowerment of women is also hindering the effective implementation of the policy framework.

8) Gaps in Institutional Practices and Policy Framework

In Nepal, the disparity between the adopted policy frameworks pertaining to women's political empowerment and the customs and traditions that are deeply ingrained in governance institutions serves as a severe obstacle to the actualization of these policies. In Nepali society, men overwhelmingly occupy leadership and decision-making positions across all domains, while women are mainly confined to lower organizational levels. Moreover, even within Nepal's government system, it is common to observe male politicians and even lower-ranking government employees undermining the authority of women in positions of power. Likewise, women actively engage in political parties at all levels, yet their capacity to advance within the party hierarchy and gain access to decision-making processes often depends on their relationships and loyalty to senior party leaders.

Conclusion

Since its establishment, the United Nations has initiated numerous global campaigns to address gender inequality and ensure equal treatment for men and women in all aspects of life. Over more than 70 years, the UN has convened several conferences and adopted numerous conventions dedicated to promoting gender

equality and empowering women. The principle of equality is a fundamental commitment in international instruments dealing with human rights and women's empowerment. However, due to the complexity and diversity of the origins and nature of inequality, the right to equality lacks a well-defined meaning. The core international human rights instruments stipulate that states are obligated to ensure human rights without making any discrimination between men and women. All international documents related to human rights and gender equality have adhered to similar approaches in addressing the rights to equality and non-discrimination.

The Nepal has shown its dedication to women's empowerment and mainstreaming by ratifying the majority of UN-approved conventions and participating in all conferences. An examination of Nepali laws and policies relevant to women's rights indicates significant progress in the empowerment of women. The Constitution of Nepal guarantees inclusivity through Fundamental Rights and Directive Principles, incorporating provisions for institutional mechanisms related to Gender Equality and Social Inclusion. To prevent and control gender-based violence and discrimination as well as to promote women's equality and empowerment, Nepal has enacted several new policies and legislation and modified pre-existing ones. Apart from these policy and legislative measures, the Government of Nepal has established structures related to women's political empowerment.

Nepal has come a long way in the past two decades, notably in advancing gender equality and women's empowerment. Women's representation in politics at all three levels of government is commendable. It is encouraging to observe the increasing number of women working in both public and private sectors. However, despite employing various approaches, strategies, and mechanisms, Nepal still fails to translate international obligations and commitments into domestic policies and practices due to existing compliance gaps. Women's participation and representation in Nepali politics remain largely symbolic rather than substantive, as they often lack decision-making authority. Although the quotas have been maintained in accordance with the law, there is not enough room for meaningful participation. Quotas have been used merely for appearances and formalities.

References

- Armed Police Force Act, 2058 (2001). Government of Nepal.
- Armed Police Force Rules, 2060 (2003). Government of Nepal.
- Army Act, 2063 (2006). Government of Nepal.
- Beijing Declaration and Platform for Action, 1995. Retrieved from <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20E.pdf>. Accessed on 01/03/2024.
- Bhadra, C. & Thapa, S. M. (2007). Nepal: Country Gender Profile. Retrieved from https://www.jica.go.jp/Resource/english/our_work/thematic_issues/gender/background/pdf/e07nep.pdf. Accessed on 02/03/2024.
- Budget Speech of Fiscal Year 2006/07 to 2019/20. Government of Nepal Ministry of Finance.
- CEDAW General Recommendation No. 33 on Women's Access to Justice. Retrieved from https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Download.aspx?symbolNo=CEDAW/C/GC/33&Lang=en. Accessed on 01/03/2024.
- Civil Service Act, 2049 (1993). Government of Nepal.
- Civil Service Rules, 2050 (1993). Government of Nepal.
- Dahlerup, D. (1978). "Women's Entry into Politics. The Experience of the Danish Local and General Elections 1908–20." *Scandinavian Political Studies*, Vol. 1, new series, nos.2–3, pp. 139–162.
- Election Commission (2077 B.S.). *Gender and Inclusive Policy in Electoral System 2077 B.S.*, Kathmandu: Election Commission
- Election Commission of Nepal (2017). *House of Representatives Election Results 2074, Provincial Assembly Election 2074 & Local*

Level Election Results 2074. Retrieved from <https://result.election.gov.np/>. Accessed on 27/02/2024.

Election Commission of Nepal (2022). House of Representatives Election Results 2022 & Provincial Assembly Election 2022 & Local Level Election Results 2022. Retrieved from <https://result.election.gov.np/> Accessed on 27/02/2024.

Government of Nepal Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs (2018). List of Multilateral Treaties to Which Nepal Is a Party and a Signatory. Retrieved from <http://www.moljpa.gov.np/wp-content/uploads/2019/04/List-of-Multilateral-Treaties-Signed-by-Nepal.pdf>. Accessed on 28/02/2024.

House of Representatives Election Act 2074 (2017). Government of Nepal.

Human Rights Committee, General Comment 25 Right to Participate in Public Affairs, Voting Rights and Rights of Equal Access to Public Service Delivery. Retrieved from <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/general%20comment%2025.pdf>. Accessed on 01/03/2024.

IPU (2023). Women in Politics: 2023. Retrieved from <https://www.ipu.org/resources/publications/infographics/2023-03/women-in-politics-2023>. Accessed on 26/02/2024.

IPU Parline (2023). Monthly Ranking of Women in National Parliaments. Retrieved from <https://data.ipu.org/women-ranking?month=2&year=2023>. Accessed on 27/02/2024.

Local Level Election Act of 2073 (2017). Government of Nepal.

National Assembly Member Election Act, 2075 (2018). Government of Nepal.

National Democratic Institute (2010). Democracy and the Challenge of Change: A Guide to Increasing Women's Political Participation. Washington: National Democratic Institute.

National Gender Equality Policy (2077 BS). Government of Nepal Ministry of Women, Children and Senior Citizens.

National Women Commission Act, 2074 BS (2017). Government of Nepal.

OHCHR, (2011). Monitoring and Protecting the Human Rights of Women. Retrieved from https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Chapter28_MonitoringAndProtecting.pdf. Accessed on 24/02/2024.

OHCHR, (2011). Women's Rights are Human Rights. Retrieved from <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HR-PUB-14-2.pdf>. Accessed on 24/02/2024.

Periodic Plan First Five-Year Plan (1956–1961) to Fifteenth Plan (2019–2024). Government of Nepal Ministry of Finance.

Police Act, 2012 (1955). Government of Nepal.

Police Rule, 2049 (1991). Government of Nepal.

Police Rule, 2071 (2015). Government of Nepal.

Political Declaration on the Occasion of the Twentieth Anniversary of the Fourth World Conference on Women, 2015. Retrieved from <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/CSW/59/Declaration-EN.pdf>. Accessed on 01/03/2024.

Political Parties Act, 2058 (2002). Government of Nepal.

Political Parties Act, 2073 (2017). Government of Nepal.

Presidential and Vice-Presidential Election Act, 2074 (2017). Government of Nepal.

Provincial Assembly Member Election Act 2074 (2017). Government of Nepal.

Punarjagaran Samaj Nepal (2009), Nepal ma Mahilako Rajnitik Sahabhagita, Sashaktikaran Evam Samaveshikaran: Sarvekshan Prativedan Ra Rajnitik Karya Yojana 2009, Bhaktapur: Punarjagaran Samaj Nepal.

SAARC Convention on Preventing And Combating Trafficking In Women And Children For Prostitution 2002. Retrieved from <https://www.lawcommission.gov.np/en/wp-content/uploads/2021/03/SAARC-Convention-On-Preventing-And-Combating-Trafficking-In-Women-And-Children-For-Prostitution.pdf>. Accessed on 29/02/2024.

Sawer, M. (2010). "Women and Elections." in L. Lawrence, N. G. Richard, & N. Pippa (eds.) Comparing Democracies, Elections and Voting in the 21th Century, London: Saga Publications.

Schaeffer, K. (Oct. 5, 2020). Key Facts about Women's Suffrage Around the World, A Century After U.S. Ratified 19th Amendment, Pew Research Center. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/10/05/key-facts-about-womens-suffrage-around-the-world-a-century-after-u-s-ratified-19th-amendment/>. Accessed on 24/02/2024.

- Sen, A. (2001). The Many Faces of Gender Inequality. Retrieved from <http://prof.chicanas.com/readings/SenInequality.pdf> . Accessed on 24/02/2024.
- The Constitution of Nepal (2015). Government of Nepal.
- The elimination and prevention of all forms of violence against women and girls, 2013. Retrieved from https://www.un.org/womenwatch/daw/csw/csw57/CSW57_Draft_AC_proposal_presented_by_CSW_Bureau_8_February_2013.pdf. Accessed on 02/03/2024.
- The Interim Constitution of Nepal, 2063 (2006). Government of Nepal.
- The National Civil Code, 2074 (2017). Government of Nepal.
- The National Criminal Code, 2074 (2017). Government of Nepal.
- UN (1945). Charter of the United Nations and Status of the International Court of Justice. Retrieved from <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>. Accessed on 28/02/2024.
- UN (1953). Convention on the Political Rights of Women 1953. Retrieved from https://treaties.un.org/doc/treaties/1954/07/19540707%2000-40%20am/ch_xvi_1p.pdf . Accessed on 29/02/2024.
- UN (1967). International Covenant on Civil and Political Rights 1966. Retrieved from https://treaties.un.org/doc/treaties/1976/03/19760323%2006-17%20am/ch_iv_04.pdf . Accessed on 29/02/2024.
- UN (1967). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights 1966. Retrieved from https://treaties.un.org/doc/treaties/1976/01/19760103%2009-57%20pm/ch_iv_03.pdf. Accessed on 29/02/2024.
- UN (1993). UN Declaration on Elimination of Violence Against Women, 1993. Retrieved from. https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.21_declaration%20elimination%20vaw.pdf. Accessed on 02/03/2024.
- UN (1999). Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women 1999. Retrieved from <https://www2.ohchr.org/english/law/pdf/cedaw-one.pdf>. Accessed on 02/03/2024.
- UN (2003). The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women 1979 and its Optional Protocol Handbook for Parliamentarians. Retrieved from http://archive.ipu.org/PDF/publications/cedaw_en.pdf. Accessed on 29/02/2024.
- UN (2005) Vienna Convention on the Law of Treaties 1969. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf. Accessed on 29/02/2024.
- UN (2015). The World's Women 2015: Trends and Statistics. New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division. Sales No. E.15.XVII.8.
- UN (2015). Universal Declaration of Human Rights, 1948. Retrieved from https://www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf . Accessed on 29/02/2024.
- UNFPA (2004). ICPD Program of Action, 1994. Retrieved from https://www.unfpa.org/sites/default/files/event-pdf/PoA_en.pdf. Accessed on 01/03/2024.
- UNGA (1948). General Assembly, Resolution 217 A (III), A/RES/3/217 A. Retrieved from [https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/ROL%20A%20RES217\(III\)A.pdf](https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/ROL%20A%20RES217(III)A.pdf) . Accessed on 29/02/2024.
- Williford, M. (1975). "Bentham on the Rights of Women". Journal of the History of Ideas. 36, 167–176. Retrieved from DOI: <https://doi.org/10.2307/2709019>. Accessed on 24/02/2024.
- World Bank (2011), World Development Report 2012: Gender equality and development. Available on <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/51c285f6-0200-590c-97d3-95b937be3271> . Accessed on 24/02/2024.

Women's empowerment: A Crucial and Multifaceted Issue of Development

 Durga Prasad Bhurtel *

Introduction

Women's rights are enshrined as fundamental rights in Nepal's constitution. Rights of safe maternity, right to property, reproductive health, education, equal wage, and social security are key achievements for the empowerment of women in Nepal.

The Convention on the Elimination of All forms of Discrimination Against Women and its Optional Protocol is a unique and global commitment present to humankind in general and to women in particular. The Beijing + 5 review provides an opportunity for Governments, UN agencies, bodies and funds as well as NGOs, and indeed the entire Civil Society to re-commit themselves to the implementation of the Platform.

Stereotypical attitudes perpetuate traditional practices and customs prejudicial to women, such as violence against women, polygamy, forced marriage and son-preference. These attitudes additionally create a pervasive environment of discrimination concerning the role of women in the family and their participation in public life. Discriminatory laws, particularly those governing marriage, administration of marital property, divorce and the family also do persist.

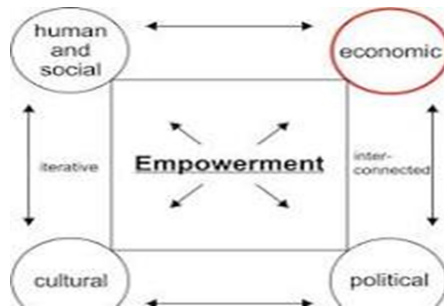
With policy, legal and socio-economic efforts from various actors, we have succeeded to make gradual progress in recent time yet there are numerous challenges hinder the achievement of full gender equality. In the lack of clearly demarcated role and coordinated efforts among concerned agencies, there is still uphill tasks to accomplish in this sector. Gender-based discrimination and violence persist in various forms, including unequal pay, limited access to healthcare, and gender-based stereotypes which hinders in overall women's empowerment.

Dimensions of women's empowerment

Empowerment is an important strategy in increasing the role and opportunities of women in improving their economy and is an effort to increase and actualize their potential so that they are more able to be independent and work, and are more appreciated. Similarly, Women's empowerment can be defined as promoting women's sense of self-worth, their ability to determine their own choices, and their right to influence social change for themselves and others.

Women's empowerment cannot be viewed in isolation. It has multi-dimensional aspects. Aspects of women's empowerment can be illustrated by this figure.

* Under- Secretary, Ministry of Education, Science and Technology



According to the United Nations– Women’s empowerment has 5 components:

- Women’s sense of self-worth;
- Their right to have and to determine choices;
- Their right to have the power to control their own lives, both within and outside the home;
- Their right to have access to opportunities and resources;

Writer Khusboo Pal in the newspaper “The Times of India” elaborates in detail about the dimensions to women’s empowerment. She highlights women’s empowerment as their ability to influence the direction of social change to create more just social and economic order, nationally and internationally. She further elaborates the dimensions of women’s empowerment as follows:

Social and cultural empowerment

At Individual Level: Involvement in decisions about their own health; in decisions about large household purchases; in decisions about their mobility outside domestic sphere like visits to family and relatives, at the marketplace, visiting/staying their friend’s; decisions about their own earnings, in decisions about contraception, menstrual hygiene, sanitation, health, surrogacy, abortion.

At family and society level: Involvement in decisions related to their career and education, children, marriage, share in parental/ancestral property, involvement in collective decisions like -family planning, management of expenses, a decision involving their lifestyle-how they should dress, choice, choice of friends, mannerism/behavior, etc.

At the level of framing and implementation of laws: Implementation deficit and misuse of social laws like Dowry Prohibition, Non -recognition of marital rape as a crime in the first place, The Protection of Women from Domestic Violence Act.

Economic empowerment

Inequality at the workplace: Salary differential, creche facilities, Maternity Leave, Sexual Harassment at the workplace, Glass-Ceiling.

Definition and restrictions in career for women: Women’s household work is unpaid and undervalued; pink collared jobs; Feminization of agriculture and the informal sector; Entrepreneurship as a career option is not promoted.

At the level of framing and implementation of laws: Continuous discrimination regarding women’s share in

parental/ancestral property; Poor implementation of Sexual Harassment of women at the workplace, 2013 example-Lijjat Papad Model, Kudumbshree, etc.

Political empowerment

Political Parties and Legislature: Discrimination at the party level regarding the number of tickets-less number of women legislatures, Poor Representation at Legislatures.

Executive: Bureaucracy, Police, Armed Forces.

Judiciary: Representation; Discrimination against women, Sexual Harassment against women.

Ecological empowerment

Nature or Earth is ascribed with the status of ‘Mother’.

Eco-Feminism: was a term first used by “Francoise D Eaubonne” in 1980 and gained popularity in protests and actions against continued ecological disaster. It is a joining of environmental, feminist, and women’s spirituality concerns. As the environmental movement along with environmental crises raised the consciousness of women to the decay of the earth, they began to see a parallel between the devaluation of earth and the devaluation of women.

Women and Climate Change: A changing climate affects everyone- but it’s the world’s poorest and those in vulnerable situations, especially women and girls, who bear the brunt of environmental, economic, and social shocks. Many developing countries, often carry the burden of water and fuel collection and food provision. Thus, climate change has a direct and indirect impact on women – drought, floods, etc.

Empowerment in media/technology

Media: The representation of women in media has always suffered from a perception bias. For example, in movies, women are assigned insignificant or stereotypical roles such as mothers or wives, instead of the main protagonists. Even in advertisements, women have been seen more in household or child or food/nutrition-related items whereas men are seen shown in the outside world. Songs are alleged to justify or glamorize eve-teasing/sexual harassment. Though the recent trends have shown an improvement. For e.g. Many women-centric movies have been made representing the changing roles and shift of the society towards equality.

Technology: Enabled access and affordability of education, health, skills. Provision for employment opportunities especially in the service sector, e.g. IT, ITES. Upcoming challenges to women labor owing to Artificial intelligence and Machine labor. Women-centric technologies or inventions are not given priority or importance. For example, the movie Padman was based on Arunachalam Muruganatham, a social entrepreneur who invented the low-cost sanitary pad.

While we may walk a few miles towards women’s empowerment, the road is a long one. Empowering women is key to our tomorrow, our future. Women’s empowerment is not and cannot, be separated from the empowerment of nature, empowerment of all the marginalized people and countries. Women’s struggles and movements are closely linked to peace movements, ecology movements, workers’ and peasants’ movements, human rights movements, and movements for democratization and decentralization of society. The need of the hour is to enable women to realize their potential. While the government must take measures like health, education, employment, awareness for women, etc. it is incumbent on society to create awareness

and create public values which will promote women's empowerment. Even women have internalized norms of Patriarchy that they themselves dominate other women. Like domination of daughters-in-law by their mother-in-law. It is the culture that needs an overhaul. As famous Sociologist Andre Beteille has said, "Law only decides the direction which society should take, the actual direction of the society is decided by its culture". Finally, women must be at the forefront for demanding their own empowerment. As Kofi Annan says that there is no better tool of empowerment than Women themselves. As per Manusmriti, "Where Women are honored, divinity blossoms there, and where ever women are dishonored, all action no matter how noble it may remain unfruitful."

Women's Empowerment Principles (Especially for entrepreneurship and business)

According to UN Women as mentioned in weps.org, the Women's Empowerment Principles seek to point the way to best practice by elaborating the gender dimension of corporate responsibility, the UN Global Compact, and business' role in sustainable development. As well as being a useful guide for business, the principles seek to inform other stakeholders, including governments, in their engagement with business. It further highlights the role of male in gender development initiatives by mentioning that we should not forget that men as allies for gender equality.

Principle 1: Establish high-level corporate leadership for gender equality

Principle 2: Treat all women and men fairly at work – respect and support human rights and nondiscrimination

Principle 3: Ensure the health, safety and well-being of all women and men workers

Principle 4: Promote education, training and professional development for women

Principle 5: Implement enterprise development, supply chain and marketing practices that empower women

Principle 6: Promote equality through community initiatives and advocacy

Principle 7: Measure and publicly report on progress to achieve gender equality

Women's Empowerment: Efforts made in Nepal

Our previous efforts are more of a supply based and distributive in nature. Approach paper of 16th National Plan emphasizes in targeted program for socio-economically backward community and gender, proportional representation and social security measures. Our recent assessment approaches also undermine the contribution of women in economy by neglecting the value of care economy and informal works. Gender Responsive Budget is an effective tool to invest more in women development but the practice and priority in not as expected. Efforts by the government in making bureaucracy more inclusive by various provisions has resulted in visible participation of women.

Nepal is signatory to various international conventions on human rights, women's rights, and children's rights as well as to agreement on international goals regarding education, health and poverty eradication. Thus, Nepal has shown the commitment for gender equality.

In spite of constitutional provisions for gender justice and various other efforts, women continue to face discrimination and social exclusion in many areas, including education, employment, and politics. However, in recent years, there has been increasing awareness and advocacy for women's rights and gender equality. Nepal's constitution also guarantees gender justice through women's empowerment. Provisions made in the constitution aimed at promoting and protecting the rights of women and increasing their participation in political representation, public service, and other sectors. The constitution mandates one-third of the total

members of the House of Representatives and State Assemblies must be women in all government bodies; including federal, provincial, and local governments.

Besides strong provisions in the constitution about gender equality and empowerment, Nepal has promulgated many legal instruments to implement it. These are as follows:

- National Civil Code, 2017
- National Penal Code, 2017
- Sexual Harassment at Workplace (Prevention) Act, 2015
- Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2009
- Human Trafficking and Transportation Control Act, 2007
- Caste based Discrimination and Untouchability (Offence and Punishment) Act, 2011
- Witchcraft Related Accusation (Crime and Punishment) Act, 2015
- Right to Safe Motherhood and Reproductive Health Act, 2018
- National Women's Commission Act, 2017
- The Labor Act, 2017
- Free and Compulsory Education Act, 2018
- The Legal Aid Act, 1997
- Crime Victim Protection Act, 2018

According to the UN Women Nepal's report, out of 14,000 elected women from the local, federal, and provincial elections, women hold only 2 percent of mayoral or chairperson positions while women hold 91 percent of deputy positions. However, the majority of the women still face an uphill battle to exercise their rights to political participation due to social norms and existing patriarchal value system. Women's involvement in locally led development, such as including women in community meetings and decision-making processes, providing training and support for women's leadership, and creating economic opportunities for women is essential for effective, sustainable, and equitable development.

Economic empowerment of women produces the synergy effect in business, in rights, and in development. Women paid work in Nepal is overwhelmingly in agriculture sector, and many of those women lack in access to education, healthcare, and economic mobility. Women in other work lack job security, decent wages, and protection against sexual violence. But when women economically empowered, adequately trained and educated, everyone benefits, nobody is left behind. The gender wage gap in Nepal is persistently high. And yet, Nepal is improving its representation of women in decision making roles. In 2016, women held the 30 percent of the parliamentary position, sharp increase from years before.

Women, Business and the Law 2023 assesses laws and regulations on women's economic participation in 190 economies, from 1970 to 2022. Women, Business and the Law's analysis shows that:

- Gender equality is essential for ending extreme poverty and boosting shared prosperity.
- Globally, on average, women enjoy only 77 percent (only three quarter) of the legal rights that men do.
- At the current pace of reform, it would take at least 50 years to approach legal gender equality everywhere.

In 2010, the participation of women in the Nepali labor force was 23.6 percent. A key indicator of progress

in women's economic empowerment is active labor force participation, in 2022 it rose to 28.6 percent. Additionally, the total waged and salaried women increased from a mere 8.31 percent in 2010 to 12.1 percent in 2019. These data reveal notable milestones for women in Nepal which is emerging in legislative frameworks as well. These facts suggest that while there is still a long way to go, the world, and of course, Nepal is slowly but surely progressing toward greater gender equality and empowerment.

In 2021, World Vision International (WVI) Nepal in collaboration with National Association of Rural Municipalities in Nepal (NARMIN) and Bikash Udhyami (Development Entrepreneurs) conducted a municipality-level study to understand various dimensions of women's economic empowerment in Nepal. The study suggests that both direct and underlying dimensions are equally important in women economic empowerment. Direct dimensions cover mainly leadership development, employment in formal sector, skill development and education, access to financial services whereas underlying dimensions includes reducing social stigma, economic policies along with labor policies and legal reforms.

If we look at major institutions and mechanism for protection and promotion of women rights, we find numerous platforms and mechanism but effectiveness and coordination among them is not satisfactory. Prevailing mechanism and structures can be listed as follows:

- National Women Commission;
- Ministry of Women, Children, and Senior Citizens;
- Gender focal point in each Ministry/Agency;
- Social Development Ministries in seven Provinces;
- Women Development Units in 753 local bodies;
- Gender Responsive Budget Committee in the Ministry of Finance;
- Women and Children Service Directorate in the Nepal Police;
- 240 Women and Children Service Centres (WCSC) in Police Offices in all 77 districts;
- 10 Rehabilitation Centres for women and girls victims of trafficking and those affected by trafficking;
- 36 Service Centres for women victimized or affected by domestic violence;
- Human Trafficking and Investigation Bureau in the Nepal Police;
- Free service of lawyers available in courts at all levels;
- Access to Justice Commission at the Supreme Court;
- Pro bono legal aid committee coordinated by the District Office of the Attorney General;
- Legal aid chamber at Bar Association Offices;
- Hospital based One-stop Crisis Management Centres (OCMC) in 44 places;
- Foreign Employment Promotion Board for addressing the protection problems related to Nepali migrant workers (working in tandem with Nepali missions abroad);
- Social Service Division of National Planning Commission;
- Judgment Execution Directorate of the Supreme Court;
- National Judgment Execution Coordination Committee in the Office of the Prime Minister and Council of Ministers;
- Enhancing Access to Justice through Institutional Reform (2018 - 2020) project launched by Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs;
- The provisions of Judicial Committees under Vice-chairpersons or Deputy Mayors of Rural

Municipalities and Municipalities respectively (Article 217 of the Constitution);

In case of social security measures and schemes, we find that, single women, unmarried or separated, and having crossed 60 years of age are entitled to a social security allowance every month. Similarly, widowed women of any age also get the social security benefits.

A publication entitled “A Progressive Journey to Gender Equality and Women’s Empowerment Achievements of Nepal” published in 2020 by Ministry of Women, Children and Senior Citizens emphasizes the three strategies for women’s empowerment as a framework in federal structure. They are:

- Mainstreaming
- Employment
- Rescue, Protection and Rehabilitation

It also emphasized to cooperate, coordinate among three tiers of government and concerned stakeholders; and make a automated and real time information system.

Way Forward

These all facts suggest that empowerment of women is a multidimensional issue which needs collaborative efforts from all state and non-state actors. Empowerment covers all cultural, social, economic and political aspects. Social awareness and accountability, legal reform and enforcement, and economic empowerment are the keys for addressing this cross-cutting issue. Initiatives like the Women Entrepreneurship Development Fund, providing collateral-free loans at low-interest rates, and the Micro-Enterprise Development Program (MEDEP), now implemented by provincial governments, can play a pivotal role for economic upliftment. There are global initiatives for empowerment like Women Global Initiative (WGI) which is an invitational only global network of women entrepreneurs who come together to grow their businesses by creating international, strategic partnerships through “profitable, purposeful social engagement. Application of technologies have huge impact on saving time and effort. Awareness, education, skill development along with financial access are vital to achieve this end.

In nutshell, directly affecting dimensions like leadership development, employment in formal sector, skill development and education, access to financial services; and indirect or underlying dimensions like reducing social stigma and legal reforms should be the integral part of the empowerment of women. In federal context, collaboration and coordination among different tiers of government is must for achieving the goals of sustainable development related to gender development.

References

- Abaka, Charlotte, Emerging issues, trends and new approaches to issues affecting women or equality between women and men: Challenges to the implementation of the Convention, <https://www.un.org/womenwatch/daw/csw/abaka.html>
- “A PROGRESSIVE JOURNEY TO GENDER EQUALITY AND WOMEN’S EMPOWERMENT ACHIEVEMENTS OF NEPAL”, by Ministry of Women, Children and Senior Citizens, 2020, <https://mowcsc.gov.np>
- Constitution of Nepal, 2015
- Dimensions of Women’s Empowerment, https://www.academia.edu/84442060/Dimensions_of_

Women_s_Empowerment 7564 retrieved at 11.08AM, 14th February, 2024

- Gurung, Prabin <https://kathmandupost.com/sponsored-content/2023/06/13/unleashing-the-potential-of-women-through-empowerment-for-sustainable-development>
- NARMIN, Women Economic Empowerment in Nepal: Issues, Challenges and Way forward, <https://www.wvi.org/sites/default/files/2022-> retrieved at 5.07PM, 8th February, 2024
- Paul, Khusboo, Dimensions to women's empowerment <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/newvibe/dimensions-to-women-empowerment-40607/>
- Tuladhar, Sadiksha, Nepal's Position: Women, Business and Law 2023, <https://nepaleconomicforum.org/nepals-position-women-business-and-law-2023/>
- Women's Empowerment Principles (WEPs), <https://asiapacific.unwomen.org/en/countries/china/weps>
- Women Economic Empowerment Requires Bold Action <https://un.info.np/Net/NeoDocs/View/7564> retrieved at 4.37PM, 8th February, 2024
- Women's global initiative, <https://womensglobalinitiative.com/>

Household Head: A Notion of Women Empowering Component

 Bed Prasad Dhakal *

Abstract

It is a review article which defines women's empowerment and gender-based household headship. Informing and describing the women headship of household as the new component to empower the women is the main purpose undertaken in this paper. To address this objective, the secondary data sources produced by NSO, organizational and personal literatures have been used. From these supporting documents it is defined that the overall motivation to women in social, economic, and political life is their empowerment. In the household head component, it is the position of household member that has the main role, and responsibility to manage their household. To take a home message from this writing is to link the household head percentage of women from various censuses and surveys employed by government to the women's empowerment is emergent.

Key words: women's empowerment, household head, female share in census and surveys, empowerment component

Background

Granting authority or opportunity rights to someone for further betterment is empowerment. People who are excluded, disadvantaged, back-warded, powerless, and mostly deprived in every aspect are needy for empowerment. United Nations published the world population prospects and estimated that about 49.6 percentage people are women living this planet by 2022 AD. So, women of any age, any caste, any language-religion and any race live around the world are one of needy group to empower. Perceiving the women's empowerment, it is understood that any effort of motivating women in all dimensions of their life is women's empowerment. This effort may be prioritizing and engaging (Dhakal in CDC, 2021) women in political, economic and social rights and duties. Moreover, inspiring women to face the unacceptable social practice and support to build the self-determination in all area of life is the process of empowering. In this aspect, Mosedale (2005) defined that women's empowerment can be understood in multiple ways that incorporate the acceptance of women's ideas, making an effort to recognize them and uplifting the status of women through education, awareness and training. Women's empowerment, in some situation female empowerment, emphasizes to equip and to allow the women to make life-determining decisions in various existing societal problems. Balanced push up in various dimension of women's empowerment is necessary for its sustainability in long run. According to United Nations (2002), there are four different dimensions

* Director, National Statistics Office

and five components to impact the women's empowerment which are; Legal, Political, Economic, and Social dimensions and the components are:

- women's sense of self-worth;
- right to have and to determine choices;
- right to have the power to control their own lives, both within and outside the home;
- right to have access to opportunities and resources; and
- ability to influence the direction of social change to create more just social and economic order, nationally and internationally.

Going to the main concern of this article on head of household, I have some common scenario. The position of the people in different legal or social institution plays a vital role in terms of freedom, decision making, and other influences. Head of the government organization, academic institution, health institution, business enterprises, industry, and research-training centers excises their roles and fulfilling their responsibility through the existing law, rules, and regulation for the smoothness of respective organizations' effectiveness toward the customers. Similarly, the head of the household has the responsibility of managing his/her house in terms of expenditure, household decisions, and other daily household and social activities for the wellbeing of personal household. The concern through this article goes in this direction of household head and especially female-headed households. We all are familiar with the family members as based on blood relation and household member based on common kitchen, single household management but little familiar with the position of member in the household. Thus, the position of household member is sometime more crucial and sometime it is much curious and important. Roles and responsibilities delineated by the society to the household member is more subjective in nature this era. I claim that the position of head in the household in term of "household head" or "headship" and its gender play major role to seek the empowerment arena to the women. In addition of that, we have female headed household data and it is a time to exploit this flavor of statistical information in regard of women's empowerment. Undertaking this brief background, following are the main objectives of joining household head and supporting component of women's empowerment.

Objectives

- To sensitize the women's empowerment through the role of household head, and
- To describe the household head through gender eye

Limitations

Only selected number of documents and secondary data have been used to prepare this article. Being review article, no any testing and forecasting has made to suggest the stakeholders.

Household Head and Gender

Household head is delineated or context defined position of the household member. By its name, it is for the household but not for any business institution or organization. In most household surveys, headship is not defined by objective criteria but is self-identified by respondents. Critics argue that asking respondents in a household survey to identify a household head presupposes that households are hierarchical. Even if

households are characterized by divisions in decision-making and control over resources, it is not clear whether the person designated as the household head who have more control is vested, rather than a symbolic figurehead in the household. In many cultures, for example, the self-reported head may simply be the oldest person in the household, irrespective of economic status or authority. The headship of the household is usually identified with the person who has the greater authority in the family or household. Power and authority in turn may be vested in the member who has control over the general affairs of the family unit, including decision-making concerning its economic, social and political interactions (Sanni, 2006). Likewise, head of the household is a person defined as such for the purpose of the survey, irrespective of reason (the oldest by age, decision maker in the household, a person who earns income, based on tradition, etc.). Adding to Sanni's meaning for household, Posel (2010) says that the head is typically found to be the oldest household member in South Africa, there is also a strong relationship between headship and the highest income-earner in the household. Furthermore, decision is the final for all other household members. Household surveys typically designate one household member as a principal person 'to whom individuals are linked and their relationships coded. In recent years, the gender of headship has been incorporated into analysis and interpret the indicators produced by the censuses and surveys.

Discussing the interesting construct in Nepali context, we have the experiences and practices that the male member has been taken as the household head in most of the administrative recording. Likewise, in official record, most of the women denied to be a household head and refer their husband or senior people as a household head. This is an ascribed norms of headship position. But, in reality female are heading their family. In reality, we all have to aware about the means of self-reported, demographic, and economic dimension of defining household head. National Statistics Office (NSO) has been defining and collecting the information of household head through various censuses and surveys. In the National Population and Housing Censuses (GoN, 2078), the listing form and introduction section of main questionnaire both captures the name and surname of household head. The enumerator manual of these censuses clearly defined the household head as the usual residence that manages the daily activities, expenditure and other regular conducts or the person who manages all house activities. Moreover, the person who is the usual resident that completed 10 years of age and manage all household expenditure and other works. It denied the people who is below 10 years of age to be a household head. Same definition has been followed by all of National Sample Census of Agriculture.

Nepal Living Standards Surveys (NLSS, 2079) capture the information of household head under the household roster part. It is defined as the household member who manages or takes the responsibility or makes the household decisions in regard of daily household works, expenditure and other social conducts. Similar understanding and meaning has been applied in other various surveys like Nepal Labour Force Survey (NLFS), Nepal Multiple Indicator Cluster Survey (NMICS) carried out by NSO. Ministry of Health and Population has been developing demographic and health data through the periodic survey named Nepal Demographic and Health Survey (NDHS) and applied the same definition of household head.

All censuses and surveys mentioned above presents the tables by male and female headed households. Taking sex of household head, there are many indicators supporting the national policies, programs and international commitments like SDGs. The concern of empowering women in sex disaggregated data is characterized by the household head. To define female-headed household, name, surname, and sex of the

household head in the questionnaire produces the gender aggregated household heads. In this regard, the International Labour Organization (ILO, 2005) defined that the female-headed household is the one given by household where either no adult males are present, owing to divorce, separation, migration, non-marriage or widowhood, or where men, although present, do not contribute to the household income. This signaled that some forceful head position to female are there. Nepali household also has been such type of unwanted compulsion role to the female. Due to the absent of male member, widowed, single after divorced, male ascribe to female as a head are some reasons to be a forceful household head. Identifying such female heads and empowering them is to be the due concern of all stakeholders.

Women Status as Household Head

Regardless of major indicator of women's empowerment measurement, it is crucial to demonstrate the women's share as being household head. Without knowing the household head status of women, it is difficult to apply the intervention strategies in women's empowerment issue. In the study of Bongaarts (2001), the occurrence of increasing number of women headed households in developing countries that are emerging as a result of economic changes, economic downturns and social pressures, rather than as a product of cultural patterns. Bongaarts posited that many of the countries in the third world, like Asian or Latin American countries, in recent years, there has been a significant increase in the percentage of female-headed households. As the study of the status of female household heads and their households is becoming important and is given a fairly new emphasis among women's empowerment agendas. It is interesting to observe the percentages of women household head in various censuses and surveys by government of Nepal. Women status as household head can be easily captured from the gender statistics produced by various ministries. But, in this article the work done by NSO, and Ministry of Health and Population are used to tabulate the women share in titled construct. Table 1 shows the percentage position of female in specified censuses and surveys.

Table 1: Percentage of Female Household Head

Census/Survey	Year (B.S.)	Female HH head (%)
National Housing and Population Census	2068	25.7
National Sample Census of Agriculture	2068	19.0
Nepal Multiple Indicator Cluster Survey	2071	29.4
Nepal Demographic and Health Survey	2073	31.3
Nepal Living Standards Survey	2074	27.0
Nepal Multiple Indicator Cluster Survey	2076	28.0
National Housing and Population Census	2078	31.6
National Sample Census of Agriculture	2078	32.4
Nepal Living Standards Survey	2079	37.1
Nepal Demographic and Health Survey	2079	32.7

While observing the population census figures, the female household head is 31.55 percentages out of 6.67 million households in the 12th population and housing census held by NSO. It was only 25.73 percentages out of 5.43 million households in the 11th population and housing census held in 2068BS. This six percentage points increase between two censuses senses to the policy maker and programmer to address

the women's empowerment issue. Another large-scale sample survey named National Sample Census of Agriculture found 32.4 percentages of female headed household in seventh round of such survey whereas it was only 19 percentages in 6th round survey in 2068 BS. Both of the NLSS and NDHS show the increasing shares of female headed household from 27 percentages to 37.12 percentage, and 31.3 percentages to 32.7 percentages respectively about 5 to 6 years of interval. But some decreases can be seen in the cases of NMICS.

All these percentages changes of female household head open the door to explore the idea of women's empowerment. In one side, different indicators have been producing to evaluate the SDGs indicators from the censuses and surveys completed by NSO. And in another side, it lights the area of investigation of why and how this increases happen in the context of Nepal. There are the beneficial impacts on the household member including household head that are led by female. In this regard, the study of Lloyd and Gage-Brandon (1993) posited that the women who are household heads may be more autonomous and have more control over resources by virtue of their position than women who are not household heads. Moreover, by virtue of their position, female heads of household like their male counterparts may be the sole or main providers for their own needs and the needs of their dependents in more efficient way. Further work of Lloyd and Gage-Brandon explored that the social maturity and confidence in women has been enhanced through their headship. Some evidences gave negative instances of female headed household. In this line, Lebni and et.at. (2020) listed that role overload, role conflict, end of love, psychological problems as the women individual problems that women need to face. Likewise, the stigma of being unattended, social insecurity, social isolation, and social exclusion are the negative impact on social dimension due to female head position in the household. This mark the awareness and necessary intervening means toward negative impact noticed in the contextual society for women's empowerment on the basis of their headship in the household.

Now, the headship of women in a household has both challenges and opportunities. Nepal needs to cover the Women's Empowerment Framework, that is also adopted by UNICEF, focusing the head of household to boost up the positivity of women's empowerment and reducing the negative context and consequences. We have multi-stakeholder working in empowering women. So, they all have to focus on welfare of women, access and control over resources by women, awareness, women engagement-participation components of above-mentioned framework to redefine through the eye of headship of women in the household for overall women's empowerment.

Conclusion

Different organization and literatures provide the meaning of the women's empowerment with various dimensions and components including United Nations. The process of making capable and self-reliant women to maintain the social, political, and economic equity is women's empowerment. Empowering women is not a straight forward issue but it is a cross-cutting issue. More than that it is more sensitive to empower the women with head position of the household. The main role and responsibility of the household member to manage the household activities, resources, income, and other social practices stay in household head position. The gender statistics on household head and linking it to various national and international standard indicators provides the opportunity of addressing the women's empowerment issue in our country as well. Nepal has the records of headship share of women from various standard censuses and surveys. It

is still need to reconfirmation the percentage share of household head because the less aware respondents were experienced during data capture. They show that there is the increasing embark of female-headed household. It can be seen some inconsistency in the available figures which attracts the attention of data producers, researcher, policy makers, and even the social worker. Household head grouping by sex became some interesting area because it created additional opportunity to explore more idea to empowering women in different dimensions. I hope this document will be worthy and beneficial to the reader, advocator, researcher, and other positioned people.

References

- Bongaarts, J. (2001). *Household Size and Composition in the Developing world*. newyork: Population Council
- Curriculum Development Centre (2021). *Students' Empowerment in Mathematics Classroom: Perception, Strategies, and States*. Curriculum Development Journal, year 30. Tribhuvan University, Kathmandu, Nepal
- Government of Nepal, (2022). *Nepal Demographic Health Survey*. Ministry of Health and Population. Ram Shah Path, Kathmandu, Nepal
- Government of Nepal, (2022). *A summary Report*. National Population and Housing Census. National Statistics Office. Thapathali, Kathmandu, Nepal
- Government of Nepal, (2022). *Nepal Living Standard Survey, IV*. National Statistics Office. Thapathali, Kathmandu, Nepal
- Lebni, J.Y., Gharehghani, M.A.M., Soofizad, G., Khosravi, B., Ziapour, A., and Irandoost, S.F. (2020). *Challenges and opportunities confronting female-headed households in Iran: a qualitative study*. BMC Women's Health. Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s12905-020-01046-x>
- Lloyd, C.B. and Gage-Brandon, A. J. (1993). *Women's Role in Maintaining Households: Family Welfare and Sexual Inequality in Ghana*. Taylor & Francis, Ltd. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2175229>
- Mosedale, Sarah (March 1, 2005). *Assessing women's empowerment: towards a conceptual framework*. Journal of International Development. 17 (2): 243–257. doi:10.1002/jid.1212. ISSN 1099-1328
- Posel, D.R. (2001). Who are the heads of household, what do they do, and is the concept of headship useful? An analysis of headship in South Africa, Development Southern Africa, 18:5, 651-670. Retrieve from <https://doi.org/10.1080/03768350120097487>
- Sanni, L. (2006). *Comparative study of the female-headed households in the city of Ibadan, Jenda*. A Journal of Culture and African Women Studies, 2(8).
- The ILO Thesaurus*. (2005). Retrieved September 16, 2009, from International Labour organization (ILO) Web Site: <http://www.ilo.org/public/libdoc/ILO-Thesaurus/english/tr3578.h>

Contribution of Royal Ladies in Regime of Nepal

 Laxmi Bakhadyo *

Abstract

Nepal has already established itself as a republic. Although we no longer have royal families, kings, queens, or any other regal figures, our history is littered with tales of royal families. When we turn the pages of history, we'll notice that royal females are rarely mentioned. "History" is more about his narrative than stories about "her," and "she" and "her" are barely referenced. This paper examines the historical significance of "she" and her function in Nepal's political and legal system. Until the Lichhavi dynasty, royal ladies' involvement in state politics was non-existent. "Her" involvement in state politics and legal system may be traced back to the Lichhavi Dynasty, when Rajyavati, King Mandev's mother, acted as defacto ruler while Mandev was the de jure king. Women, whether in the Royal family or in regular Nepali families, are viewed as symbols of prestige and are expected to be the male partner's backbone. It's no different when it comes to historical relics. The Queen ascended to the throne when the King was still a child. They reign as de facto rather than sole rulers, yet their contribution to nation-building is equal to that of Kings. Queen Nayak Devi, Prabhavati Devi Shah, Narendra Laxmi Shah, Rajendra Laxmi Shah, Dayabati Malla, Rajya Laxmi Devi and Lalit Tripura Devi are just a few of the many royal ladies in Nepali history who have been coded. The role of royal ladies in grooming monarchs, as well as their contribution to the extension of the country's territory and protection, is worthy of attention in Nepal's history. However, the bravery of these regal queens/ladies is hardly highlighted. The significance of royal ladies was obscured even in history texts produced by well-known historians. Gender equality was not simply a public problem; women were not treated equally even within the royal palace. Royal ladies have been depicted by historians as troublemakers and conspiracies. They were portrayed as antagonists, yet the function of royal regencies is significantly more favorable than harmful.

Key words

Queen, Royal Ladies, Politics, Regency

1. Introduction

It is difficult to locate her-story in the past. Finding the role that the royal ladies played in shaping Nepal's legal system was a difficult task in this case. Many eras of Nepal's history are obscured by a dearth of reliable historical sources, and because there is no organized presentation of historical facts and figures in

* Associate Professor, Kathmandu School of Law

any comprehensible order, it's like discovering something valuable in a shadowy alley. It is widely believed that Nepali society is patriarchal, and this was undoubtedly true.

History shows that Kings and other royal male members had more than one wife.¹ All wives of Kings are not first lady of Nations. Wives are categorized into four levels. *Bada Maharani, Maharani, Rani* and *Nani*.² *Bada Maharani*, is the one who is formally married in the royal rituals and she is the legitimate queen of the Nation whereas other queens who were designated as *Maharani* and *Rani* are married to king but they are not the First Lady of the Nation. Similarly, *Nani*, were the one who might not even be married to Kings. Generally, they are helpers to the kings and kings liked them (might fall in love as well) and they were there to serve needs and desire of those kings. In this context, it became thought to find vehement and vivid contribution of queens and other royal ladies in legal regime of Nepal.

Royal ladies are defined as the female rulers of an independent state, especially one who inherits the position of power via right by birth. They include wives of kings, princess as well as other female relatives of ruling monarch. They often play importance roles in their countries, representing their nations at official events and engaging in charitable and humanitarian works. They also may serve as patrons of various cultural and social organizations and causes. In this paper, researcher tends to portray queens as major royal ladies.

Though Nepali legal history can be traced back to the Gopal Dynasty, who were considered “*gopals*” who reared cows for a living. After Gopal Dynasty Mahispal Dynasty ruled the nation and it continued to Shah Dynasty. Nepali history witnessed lots of political changes. Step of territorial unification started by ambitious King Prithvi Narayan Shah, which was proceeded ahead by his hires Queen Rajendra Laxmi and Prince Bahadur Shah. Traces of history exculpated small nations with small territories latter on greater Nepal. Once we had monarchy, then our ancestors experienced dictatorship of Rana regime, then followed with democratic monarchy, panchayat system, then again constitutional monarchy and now we are with republic presidential system. This paper is an attempt to explore the contribution of Royal ladies of Shah Dynasty, especially of those who acted as regency of the Nation and ruled the nation.

Researcher for this research basically focused on the published books of history, also visited National Archive for data collection whereas collected information about royal ladies from the historians as well. This research cannot be claimed to be empirical in total but researcher tends to collect as much possible data and information about royal ladies via means of literatures available and accessible along with interactions with historians. Archived documents were studied for the purpose of getting data about contribution of royal ladies in Nepal.

2. Royal ladies in his-story

Although we no longer have royal families, kings, queens, or any other regal figures, our history is littered with tales of royal families. When we turn the pages of history, we'll notice that royal females are rarely mentioned. “History” is more about his narrative than stories about “her,” and “she” and “her” are barely referenced. Even though the literatures of history were titled with “Her” name but yet the narratives were more focused to “Him”. For instance, Punya Pratap Rana in his book *Prithivi Narayan Shah Deki Raja*

1 Till the time of King Tribhuvan, kings used to get married to more than one wife at the same time. From the time of King Birendra, history illustrate only one queen and she is legitimate queen of Nepal

2 Parikarma, *Nepal ka Rajaharu ko Rani Hari 4 Prakar Ka*, available at <https://youtu.be/2gmHYR7fr3I> hunthey,

Gyanendra Samma Ko Nepal ko Rajnaitik Itihas,³ Chapter 3 was name with Rule of Queen Rajya Laxmi Devi Shah, but in those 4 pages, it was more about Junga Bdr. Rana rather than that of Queen Rajya Laxmi Devi Shah. Further, Krishna Abiral in his book “*Shah Bansa Ko Salyakriya*” Chapter 5 was entitled with Rajendra Laxmi and Bahadur Shah. In this chapter, he tended to present Queen Rajendra Laxmi as inhumane and demoralized lady who conspired.⁴

Prof. Dr. Jagadis Chandra Regmi in his book “*Nepal Ko Baidhanik Parampara*” stated that royal ladies were frequently interested and involved in national state politics. The contribution of Narendra Laxmi (the queen of PN Shah) was deemed positive and enormous. A coin was also used in the practice. A coin was also enacted in the name of Queen Rajendra Laxmi, who expanded the territory of western Nepal during her regency. Similarly, the role of queen Raj Rajyaswori and queen Kantiwati in convincing King Rana Bahadur to hand over his throne to 1.5-year-old Girvan Yudha (son of Kantiwati) is noteworthy, and the legal changes that followed should be recorded in the Nation’s legal regime. Prof. Regmi also noted that after 1843 A.D., there were significant political changes in the country, with the role of the King being reduced to a bare minimum, diminishing the role of royal ladies as well. It was almost a non-event.⁵

Different historians have their own writings and majority of writings collects queen’s desperate wish for making their son king, though the hierarchy was already set. Further they were illustrated as the conspirators. The King used to have more than one wife and they were kept in hierarchy. History portrayed them merely as wife of King Husband. But yet we can illustrate some of very powerful regents who actually made immense contribution in framing the social-political-legal regime of the Nation.

Queens of Shah Dynasty

S.N.	Queens	Kings
1.	Chandra Prababhvati , Kousalyawati, Budhdimati, Subhadrawati	Narbhupal Shah
2.	Indra Kumari, Narendra Laxmi	Prithivi Narayan Shah (son of Kousalyawati)
3.	Rajendra Laxmi , Maijuran (Mistress)	Pratap Singh Shah (Son of Narendra Laxmi)
4.	Rajrajyaswori , Subarna Prabhawati, Kantwati, Laxmi Devi, Lalit Triura Sundari	Rana Bdr. Shah (Son of Rajendra Laxmi)
5.	Gorkharajya Laxmi , Sidhi Rajya Laxmi	Girvan Yudha Shah (Son of Kantwati)
6.	Samrajya Laxmi , Rajya Laxmi	Rajendra Bikram Shah
7.	Trailokya Rajya Laxmi, Surrajya Laxmi, Dev Rajya Laxmi, Punya Kumari	Surendra (Son of Samrajya Laxmi)
8.	Lalit Rajya Laxmi, Tara	Trailokya (Son of Trailokya Rajya Laxmi)
9.	Rewati Raman Rajya Laxmi, Laxmi Divya Swori, Kirti Dibya Shwori, Durga Dibyaswori	Prithivi Bir (Son of Lalit Rajya Laxmi)
10.	Kanti Rajya Laxmi Devi, Ishwori Rajya laxmi	Tribhuvan (Son of Laxmi Divyaswori)

3. Punya Pratap Rana, *Prithivi Narayan Shah Deki Raja Gyanendra Samma Ko Nepal ko Rajnaitik Itihas*, Madhuwan Prakashan, 2074, p.44-48

4. Krishna Abiral, *Shah Bansa Ko Salyakriya*, Manjari Publication, 2074, p.75 विडम्बना भन्नुपर्छ इमानदार सिपाहीहरूलाई मृत्युको सजाय दिने, शासन सञ्चालनको लागि रती अनुभव नभएकी, शङ्कालु, नाटो राख्न पारङ्गत र चिरत्रिहिन राजेन्द्र लक्ष्मीलाई कतिपय इतिहासकारहरूले आदर्श नारी र वीरङ्गनाको पगरी गुताउने गरेका छन् ।

5. Prof. Dr. Jagadish Chandra Regmi, *Nepal Ko Baidhanik Parampara*, Pairabi Book House, p. 303-304

11.	Indra Rajyalaxmi Devi, Ratna Rajya Laxmi Devi	Mahendra (Son of Kanti Rajya Laxmi)
12.	Aishwarya Rajya Laxmi Devi	Birendra (Son of Indra Rajya Laxmi)
13.	-	Dipendra (Son of Aishwarya Rajya Laxmi)
14.	Komal Rajya Laxmi Devi	Gynendra (Son of Indra Rajya Laxmi)

Role and contribution of all the queens listed in the above chart are not described in this article.⁶ Queens who were regent were discussed below.

3. Queen's regency with significance in regime of Nepal

a. Chandra Prabhavati Devi:

The visionary Chandra Prabhavati Devi⁷ was first wife of the Gorkha Ruler Narbhupal Shah. This daughter of King of Kanchi was instrumental in the upbringing of her step son King Prithivi Narayan Shah. Historians have different opinions about the relationship between King PN Shah and Queen Prabhavati. Some said that their relation was not cordial⁸ but most of the historians like S.N.R Rrzi and Poonam Raut on their paper *Public and pvt. Politics: The Royal Ladies of Nepal (A case study of the Pre-Rana Period)*⁹ stated that under her tutelage he was given the practical, utilitarian training required of a ruler of the mountain's country. The responsibility of Prithvi Narayan Shah's education and making him ready for the throne was given to Chandra Prabhawati. Accordingly, she gave him lessons on horse riding, archery, swordsmanship, politics, diplomacy, Mahabharat, Ramayan and a lot more till the age of around 15 to become an efficient ruler.¹⁰

Narbhupal Shah began the process of unification, but he was emotionally damaged by his defeat at Navakot and Tanahu in 1737 B.S. Queen Prabhavati had a crucial part in that circumstance. In order to win Ranjit Malla's friendship, she traveled to Bhadgau. This action demonstrates her care for diplomacy at the time, and Ranjit Malla became a steadfast supporter for P.N. Shah. Later, Prabhavati Devi and King PN Shah were designated as co-regents. She was also instrumental in setting up the marriage of PN Shah and Indra Kumari, the daughter of Raja Hem Karan of Makwanpur.¹¹

The astute Chandra Prabhavati Devi, PN Shah's key advisor and mentor, who enjoyed the respect and devotion of her stepson, had considerable impact on Nepal's current politics. Although Chandraprabhawati, Narbhupal Shah's first wife, did not manage the realm in that capacity, she did exercise amazing regency with King PN Shah. She was in charge of the country when PN Shah was fighting. She was not given a fully developed or wonderfully displayed role, but it is a concealed fact. When the monarch was engaged in battle with the intention of annexing more land, it was impliedly certain that the captured lands were subject to legal regency and authority.

6 Very less information is archived about Queens

7 Queen Chandra Prabhavati, in history also named as Prabhavati only. Thus, we can note either Chandra Prabhavati or Prabhavati is the same legal regent at the time of King PN Shah.

8 Krishna Abiral, *Shah Bansha Salyakriya*, Manjari Publication, 2074, pg.44

9 Rrizvi, S. N. R., & Pant, P. (2002). PUBLIC AND PRIVATE POLITICS: THE ROYAL LADIES OF NEPAL (A case study of the Pre Rana-Period). *Proceedings of the Indian History Congress*, 63, 1108–1115. <http://www.jstor.org/stable/44158180>

10 <https://english.onlinekhabar.com/prithvi-narayan-shah.html>

11 Tulsi ram vaidya, *Prithivi Narayn shah: The Founder of Modern Nepal*, educational publishing house, 2018, pg.112

b. Rajendra Laxmi Devi Shah

King Pratap Singh Shah had two wives. Rajendra Laxmi Devi Shah was his legal wife whereas Maijurani was his mistress. Rajendra Laxmi born in 1810 B.S was married off with Pratap Singh Shah on 1822 B.S (at the age of 12) at Nuwakot Durbar; 3 years before King PN Shah conquer Kathmandu.¹² In 1831 B.S, King PN Shah died and Pratap Singh Shah became King but, Pratap Singh Shah died just after 3 years of ascending the throne. At that time Rajendra Laxmi was only 22 years old and mother of Rana Bahadur Shah¹³. She and Bahadur Shah together hold the regency of Nepal from 1834 Poush to 1835 Bhadra¹⁴ when King Rana Bahadur was minor. Rajendra Laxmi was sole regent of Nepal from 1836 Asar to 1842 Shrawan.¹⁵

Rajendra Laxmi was a woman of extraordinary courage. Given too many habits, she rode horses, played with sword and soldier departing to battle field. During eight years of regency, Queen Rajendra Laxmi is noted for her courageous rule, in which she furthered the unification process of modern Nepal, first super headed by Prithivi Narayan Shah. Queen Rajendra Laxmi repelled the combined attack of the Chaubise kings and expanded Nepal's borders up to Kali Gandaki by amalgamation of Kaski, Tanahu and Lamjung into Nepal was outcome of her expansionist endeavors. Her overtures to establish friendly relations with the British Company and to settle disputed territories were not political survival strategies, but rather a genuine desire to promote Nepal.¹⁶ Historian Prakash A Raj also wrote about her initiation to establish cordial relationship with other states then time. She is viewed as an able administrator. Queen mother Rajendra Laxmi was the first queen in the history of Nepal to hold the sole regency of monarch. She is also recognized as most powerful queens in the history of Nepal.

She is the best example of leading and powerful queens. Her life was with lots of ups and down. Prakash A Raj mentioned that she turned to be powerful as her husband Pratap Singh Shah became King of Nepal as he was fonder of luxury, *tantrism* and other lavishes. She was widowed at the age of 22 (1834 B.S)¹⁷ and she was accused of having illicit relationship, thus she was detained for 10 months. She again regained her regency after she was freed from the detention with support of Mohamad Kriti Shah. Then time she was said to be chained in silver chain; she was made to give *Jal Parikshya*¹⁸ and as she succeeded the test,

12 Prakash A Raj, *Itihaska Charchit Darbariya Raniharu*, p. 23

13 Her first son Nagendra Shah died earlier in tender age

14 Prakash A Raj, *Itihaska Charchit Darbariya Raniharu*, p. 38

15 Prakash A Raj, *Itihaska Charchit Darbariya Raniharu*, p. 43

16 Rizvi, S. N. R., & Pant, P. (2002). PUBLIC AND PRIVATE POLITICS: THE ROYAL LADIES OF NEPAL (A case study of the Pre Rana-Period). *Proceedings of the Indian History Congress*, 63, 1108–1115. <http://www.jstor.org/stable/44158180>

17 There is no uniformity of her age as well. It is stated that she was born in 1810 B.S

18 In *Jal Parikshya*, two ball of silver one with gold and another with iron inside was deepen into the Gangajal and Mother Queen Rajendra Laxmi was made to take one from the Gangajal. If she took silver with gold

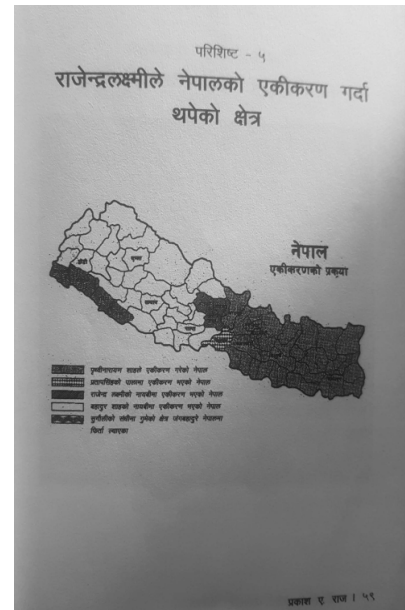


Figure 1 Area Conquered during regency of Queen Raiendra Laxmi Devi

she regains her regency power back. She actively ruled the nation from 1836 to 1842 B.S and during this time duration she tends to reform military administration. Her approaches of reformation were mentioned by Karpatrick and Woldfield. Historian Ganga Karmacharya (Hada) mentioned that Rajendra Laxmi was more concerned to the protection of unified nation rather than expanding the territory. Ganga Karmacharya also appreciated her aspiration for state in comparison to other queens who hold the regency (like Queen Rajrajya Showri, SubarbaPrabha, Lalit Tripura Sundari).¹⁹ Historian Dilli Raman Regmi also quoted her as the powerful and brilliant lady who dared to keep herself powerful in then time of patriarchal society. Chautariya Daljit Singh and Sarvajit Rana were supporting hands of Mother Queen. The conduct of war and foreign affairs were assigned to Bahadur Shah's care but the administrative task of the kingdom was held firmly by Queen Mother.²⁰

Historians stated that Queen Rajendra Laxmi and Royal Prince Bahadur Shah had acrimonious relationship with each other. They always had thrust for being more powerful than each other. Threatened by the presence of large army under the control of Bahadur Shah, on whose loyalty she could not rely, she accused him of plotting murder of her husband. The queen mother began to rely on the non-gorkha faction of Sarvajit Rana and his coterie.²¹

It was found that during her regency there was variation of punishment for the same offence. As per the caste their punishment was different. For instance: when Mohamad Kriti Shah (Brother of PN Shah) was charged of homicide of Bhramin, he was exiled. When two people of different castes (Bhramin and Khawas) were to be punished for the allegation of Queen Rajendra Laxmi's illicit relationship, the Bhramin accused was exiled with a mark on his cheek, whereas the Khawas accused was given the death penalty.

Historians have their different opinion with regards to personality of Mother Queen Rajendra Laxmi. Majority of historians like Prakash A Raj, Baburam Acharya and Chitranjan Nepali presented her as courageous queen whereas historian Krishna Abiral had presented Mother Queen as cunning and immoral persona. Her act of sending Maiju Rani to Sati after one month of demise of King Pratap Singh was condemned by some historians whereas it was regarded these acts not a retaliation for humiliation suffered in the past but seems to arise from a mother's desire to safeguard the welfare of her son at all costs²² since elder son of Maiju Rani was older than that of Rajendra Laxmi and Rajendra Laxmi wanted her son to be King of Nepal. Maiju Rani was only mistress of King Pratap Singh and was not legally married wife. Queen mother was the mother of Rana Bahadur Shah, who was 1.5 years old at the time. She claimed to have a small child as an excuse for not going to Sati, whereas she forced Maiju Rani to go for Sati where she had 1 month old Sher Bahadur.²³

inside then she was proven to be innocent and the very same was happened.

19 Prakash A Raj, *Itihaska Charchit Darbariya Raniharu*, p. 49

20 Rizvi, S. N. R., & Pant, P. (2002). PUBLIC AND PRIVATE POLITICS: THE ROYAL LADIES OF NEPAL (A case study of the Pre Rana-Period). *Proceedings of the Indian History Congress*, 63, 1108–1115. <http://www.jstor.org/stable/44158180>

21 Rizvi, S. N. R., & Pant, P. (2002). PUBLIC AND PRIVATE POLITICS: THE ROYAL LADIES OF NEPAL (A case study of the Pre Rana-Period). *Proceedings of the Indian History Congress*, 63, 1108–1115. <http://www.jstor.org/stable/44158180>

22 Rizvi, S. N. R., & Pant, P. (2002). PUBLIC AND PRIVATE POLITICS: THE ROYAL LADIES OF NEPAL (A case study of the Pre Rana-Period). *Proceedings of the Indian History Congress*, 63, 1108–1115. <http://www.jstor.org/stable/44158180>

23 Prakash A Raj, *Itihaska Charchit Darbariya Raniharu*, p. 28

Rajendra Laxmi Shah emerges as powerful royal lady who wielded unquestionable authority. She began to govern with courage and ability. She died on 1843.²⁴

c. Rajrajyaswori, Subarnaprabha and Kantwati

King Rana Bahadur had 5 wives. Rajrajyaswori was the first wife, Subarnaprabha was second, Kantwati was third, Chandrawati (aka Laxmi Devi) was fourth and Lalit Tripura Sundari was fifth wife. Among these 5 wives, Kantwati was said to be the most favorite wife of King Rana Bahadur Shah. Rajrajyaswori and Subarnaprabha were other royal ladies who had influenced the contemporary politics of the country. Some historians mentioned that Rajrajyaswori was childless but historian Babu Ram Acharya in his book *Bhimsen Thapa- Utdhan tadha Patan*, stated that she had a daughter.²⁵

Since Queen Rajendra Laxmi died when King Rana Bdr was only ten years old, royal prince Bahadur Shah has been regent of the monarch until King Rana Bdr. came into power after reaching the age of maturity. Queen Rajrajyaswori got married with King Rana Bdr. in 1846 B.S. and she went to Sati in 1863 B.S. at the age of 25.²⁶ Despite her brief life, she made a significant contribution to Nepali politics as King Girvan Yudha's regent. King Rana Bdr was alive when minor King Girvan Yudha was ascended to the throne. This was one of the rarest incidents in the Nepali history.²⁷

As soon as Rana Bdr. Shah attended the age of maturity; he took all powers into himself and left Bahadur Shah powerless. Then new *Bhardari Sabha* was formed and Queen Rajrajyaswori was designated with the post *Maharani* and also appointed as the chief advisor of the king on 1851 B.S, Jetha 27²⁸. This step turned to be the starting point of Queen Rajrajyaswori to be involved in political regime of the country. Similarly, Subarna Prabha was designated with *Rani*. Queen Subarna Prabha was mother of prince Ranadhyota Shah (eldest among other sons) so she was assured for her son being a future King. But everything was changed when King Rana Bdr. immensely fall in love with the widow Kantwati. In the same way, both queens (Rajrajyaswori and Subarna Prabha) never had good terms and they had relation of jealousy as a result Rajrajyaswori played a role of catalyst to make Kantwati marry with King Rana Bdr and assure her that her son will be king of the country. King Girvan Yudha was son from the side of Queen Kantwati.

King Rana Bdr. Shah ascended Girvan Yudha Shah as King of Nepal on Falgun 2nd, 1855 B.S and he took Sansyas and went to Kashi with Kantwati.²⁹ Queen Rajrajyaswori was regent of minor King Gurvan Yudha whereas Queen Subarna Prabha was regent of other two Princess Ranodhit and Shumser Shah as they were appointed as *Chief Chautara*.³⁰ There was immense role of *MahaRani* Rajrajyaswori to make Girvan Yudha the King as she never wished Ranodhit to be King. After demise of Kantwati, Queen Rajrajyaswori was the one having loyal and faithful relationship with King Rana Bdr. During this era of history, power was divided into two parts since time and again Rana Bdr (ex-king) tried to hold all power where there was existence of King Girvan Yudha. One of the remarkable things to be noted in this time duration was “*Dharma Patra*” in

24 Lila Bhakta Munakarmi, Nepal Ko Adhunik Itihas,2044

25 Baburam Acharya, Bhimsen Thapa- Uthan tadha Patan, Fine Prints,2075, p.22,23

26 As per mentioned by Rastra Kabi Madhav Pd. Ghimire in his MahaKavya

27 Normally, minor kings were ascended when king died but Rana Bdr. declared himself to be ex-king by giving kingship to minor Girvan Yudha, for sake of his third wife kantwati

28 Baburam Acharya, Bhimsen Thapa- Uthan tadha Patan, Fine Prints,2075, p.194

29 Kantwati was suffering from *Sitala* Disease, so as per stated by priest King Rana Bdr went to Kashi in Geru Wastra hoping for curing his beloved wife

30 Baburam Acharya, Bhimsen Thapa- Uthan tadha Patan, Fine Prints,2075, p.35

which about 100 *Bhardars* were made to sign to be faithful toward minor King Girvan Yudha.³¹ After the death of Kantiwati, King Rana Bahadur lost interest in life and all other political matters. In this situation Queen Rajrajyashwori handled palace and administration as well as her deranged husband. She was holding power to make a stamp in government and official document.³² And when Queen Rajrajyashwori went with King Rana Bdr., all power of regency was handled by Queen Subarnaprabha.

Later on, Queen Rajrajyalaxmi vanished to Helambu but after 9 days of demise of King Rana Bahadur she was forced to be Sati at the age of 25.

d. Lalit Tripura Sundari

She was the fifth wife of Rana Bahadur Shah; she was 13 years old when she got married and was widowed just after 3 months of her marriage³³. After the death of Rana Bahadur Shah, she became regent of King Girwan Yuddha Bikram Shah (her stepson) and later on regent of her grandson King Rajendra Bikram Shah as Sidhi Laxmi went to Sati with Girwan Yuddha and Gorakha Laxmi died after 14 days of demise of King Girwan Yuddha.³⁴ She was the one having the longest period of regency. She is renowned for her contribution in state politics, protection of citizens and her writings. Her contributions are/were scripted in stone inscriptions. She was queen, queen mother, ruler, social worker and also the first lady author of Nepal. She has authored the book “Raj Dharma”³⁵ in 1842. Raj Dharma is defined as a treaty on the duties and rights of monarchs that was adapted from a section of the Mahabharat in which, following their victory over the Kuravas, the eldest Pandav's brother Yudhisthir begins ruling the conquered kingdom and guidelines for his duties are laid out.³⁶ She was the first women who published literature in Nepali and also the actual attributer of Dhahara. Dhahara is said to build for Queen Lalit Tripura Sundari in 1882, who was niece to Bhimsen Thapa. Tripureshower Mahadev was built by Queen Lalit Tripura Sundari Devi in memory of her late husband king Rana Bahadur Shan in 1823 A.D. She was said to be the prime reason for Bhimsen Thapa to become Prime Minister of country for 31 years. Historian Narendra Prasai stated that

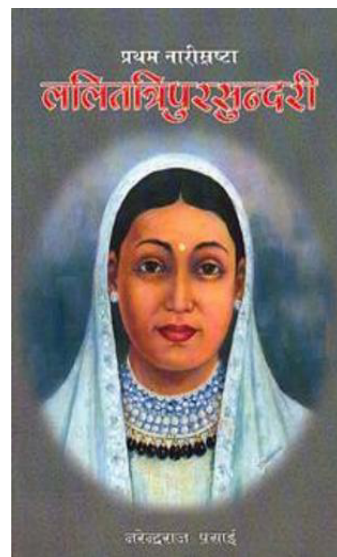


Figure 1 Queen Lalit Tripura

she was married off to King Rana Bdr. as per the desire of Bhimsen Thapa. Similarly, it is said that she was

३१ काजी कीर्तिमान सिंह बस्नेत कै योजना अनुसार राजधानी काठमाडौंमा भारदारी सभाको उच्च स्तरिय बैठक बस्यो । यस सभामा करिब १०० जना जति भाइभारदारहरूले उपस्थित भएर" युवराज गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई राजगद्दी बक्सिएमा हामी अहिले भन्दा झन् दोब्बर भक्तिभाव लगाई देश तथा नरेशको पनि सेवा गर्नेछौं "भनी धर्मपत्र गरिदिएकाे । Baburam Acharya, Bhimsen Thapa- Uthan tadha Patan, Fine Prints, २०७५, .३३-३४

32 Babu Ram Acharya, Nepal Ko Sanchipta Britanta, P. 260

33 There is no uniform information about her conjugal life. Same author Prakash A Raj in the same book had written two different information with this regard. In page no. 97 he stated Lalit Tripura was 13 years old when she gets married to King Rana Bahadur and she was widowed after 3 months of marriage. Whereas in page no. 117 he wrote that Lalit Tripura was 14 years old. In the same way, as per writing of Narendra Prasai “Pradhman Nari Shrastra Lalit Tripura Sundari”, King Rana Bdr. was killed after 14 months of marriage with Lalit Tripura. In the same way, Baburam Acharya in his book “Bhimsen Thapa, Utdan tadha Patan” p. 85, stated Lalit Tripura was 14 years old at the time of marriage.

34 Narendra Raj Prasai, Pratham Nari Sastra- Lalit Tripura Sundari, p.28

35 Narendra Raj Prasai, Pratham Nari Sastra- Lalit Tripura Sundari, p.12

36 www.indiadinivine.org/content/topic/1332894-queen-lalit-tripura-sundari-nepals-first-author-of-note/

excused from going to Sati because of Bhimsen Thapa.

During the regency of Mother Queen Lalit Tripura, Sugauli Treaty with East India Company was concluded. At the time of treaty, young king Ghirvan Yudha was of 18 years thus royal stamp on treaty was stamped on the name of King Ghirvan Yudha.³⁷ Nepal lost 1/3rd part of Nepal territory due to this treaty. Further she was the one who trained Samrajya Laxmi and Rajya Laxmi for political administration. Prof. Dr. Jagadish Chandra Regmi mentioned that during the time of King Rana Bdr. he promoted involvement of queens in state politics and issued order as follows:

"तामापत्रमा लेख्याको नर्बहो या श्री राजाले पनि स्वास्नीको पोशाक पहिरी कोठामा बसनु । महारानीहरूले राजकाज गरिदिनु महारानीहरूले पनि राजकाज गर्न नसक्या राजाका भाईले राजकाज गरिदिनु, श्री ५ महारानीहरू विर्धा भयापछि राजकाज चलैन तसर्थ अगावै महारानीहरूले बोहारीहरूलाई राजकाज वेस गरि सिषाउनु।"

These statements clearly stated the acceptance of highness regency and involvement of royal ladies in the state administration and politics was recommendable. They were regarded to be back support of State politics and Queen mother Lalit Tripura who died on Chaitra 16th, 1888 B.S due to Bifar (Chicken Pox) was one of the exemplary royal ladies having immense contribution and influence in the state politics.

e. Samrajya Laxmi Devi Shah and Rajya Laxmi Devi Shah

Queen Samrajya Laxmi and Queen Rajya Laxmi Devi were married to King Rajendra Bir Bikram Shah Dev and they were daughter in laws of Queen mother Lalit Tripura. History reveals that Lalit Tripura trained state politics to both of these *Maharanis*. Both Samrajya Laxmi and Rajya Laxmi were very ambitious and they began to interfere in the internal administration of the country.

Two Queens had their own thrust for power. Samrajya Laxmi was in support of Pandeys' faction whereas Rajya Laxmi was in favor of Bhimsen Thapa (then PM) and other Thapas. Their power game and interfere in each other's domain was normal as both of them shared same royal power.³⁸

f. Samrajya Laxmi

In her quest for sovereign authority, Samrajya Laxmi mobilized the entire state politics. Surendra Bikram was her son, and she feared Rajya Laxmi would dethrone him, so she sided with the Pandeys. The sudden death of Samrajya Laxmi's infant and youngest son on July 24, 1837 A.D, was used to undermine Prime Minister Bhimsen Thapa.³⁹ She was opposed to Thapas, whereas Rajya Laxmi supported Thapas. Despite the fact that they were blood sisters, they had a difficult relationship. In order to put the king in a confrontational position with the British Company, Samrajya Laxmi dispatched missions to Indian states, ostensibly to finalize a bride for son Surendra but secretly to foretell the impending doom of the British. She died early on October 6, 1841 A.D, but she was very active in state administration and politics during her lifetime.

g. Rajya Laxmi

On 7th Dec. 1842, the draft of the petition of right was carried by large deputation to Maharaja in open Durbar, where it was sanctioned, signed and duly ratified by the King. By this document considerable executive authority was transferred to Queen Rajya Laxmi. Citizens expected the stability and progress for the country with this political change. They put faith on the political wisdom of Queen Rajya Laxmi. But she had her own plans which impelled her to adopt a policy which was prejudicial to the interest of common people and finally led to *Kot Parva*.

37 Baburam Acharya, Bhimsen Thapa- Uthan tadha Patan, Fine Prints,2075, p.194

38 At that time, Pandeys and Thapas were in power as opposite alliance

39 Imprisonment of Bhimsen Thapa by Samrajya Laxmi and Release by Rajya Laxmi

Queen Rajya Laxmi ever wanted her son Ranendra Vikram to be king of the country and for the reason she tends to get support from Mathabar Singh Thapa and Gagan Singh Bhandari and later on from Fatejung and lastly from Junga Bahadur Rana. Mathabar Singh Thapa was assassinated. Historian Baburam Acharya in his book *Aba Yesto Kahilai Nahos*, wrote that with the assassination of Mathabar Singh Thapa, the major question raised was about the one to hold the state administration. King Rajendra Bikram wanted to get power by himself whereas Queen Rajya Laxmi wanted power to be with her. But they were not legal authority to rule the nation as they already had transferred chief administrative power to *Nani Raja Surendra Bir Bikram*⁴⁰ and yet none of them were ready to diminish their power and rights. To settle this situation *Bhardsars* came with an approach where King Rajendra will place order to *Nani Raja Surendra* and *Surendra* will place order to Queen Rajya Laxmi and Queen will place order to rest of other statesmen. All three super powers consented on it but via means of *Panja Patra*, queen took all over again on Jestha 15th 1902 B.S.⁴¹ At the time, authority of Lal mohar stamp was with Queen Rajya Laxmi whereas authority of *Aagya Patra (order document)* was with King Rajendra thus technically, *Surendra* was not using any kind of state power.

On sep.14th of 1846 (1903B.S), Gagan Singh was shot death at his own house when he was offering puja. Gagan Singh was personal favorite of Queen Rajya Laxmi.⁴² She paid visit to his house and stopped three wives of Ganag Singh from being Sati and assured to provide funeral expenses to his three sons (Bir Singh, Sher Singh and Khadga Singh).⁴³ Death of Gagan Singh deeply grieved Queen Rajya Laxmi and she ordered a state funeral for the deceased and also ordered to find the culprit who killed Gagan Singh. With due respect to her order of finding the culprit, emergent meeting was called upon in Hamuna Dhoka and it was the situation when *Kot massacre* started. Then Prime Minister Fateh Jung and Kaji Dulbhanga Pandey were killed and Abhiman Singh was wounded. This *Kot Massacre* became the point of raise of power of Junga Bdr. Kuwar Rana. After this massacre Queen Rajya Laxmi and Junga Bdr Rana possessed the supreme power. She wanted Junga Bdr to kill *Nani Maharaja Surendra* and declare one of her sons to be king of the country but Junga Bdr did not support her, he even denied to carry-on her written order. Queen even conspired to kill Junga Bdr. Rana but he got to know it beforehand thus Junga Bdr Rana decided to take stern measures against Rajya Laxmi. He delivered message of her undesirable presence in the Palace and the country. Then *Maharani*, who was in a State of great alarm owing to the failure of her scheme, did not demur. She left Basantapur Palace and proceeded with her two sons to the house of late Krishna Ram Pandit. Rajya Laxmi who had a dominant role in the State Politics from 1842 to 1845 ultimately went to Banaras at the end of her life. She was the one who was trusted by public and brought to the top of the administration lost confidence of the people due to her ambition of making her son King.⁴⁴

h. Deepkumari Shah (Baga Ki Kanchi Maiya)

Deepkumari Shah, also known as *Baga ki Kanchi Maiya* in Nepali history, is another powerful royal lady. She was not the queen of the Shah Dynasty, but she played an important role in changing the country's historical trajectory. It has always been pushed for power. After the *Kot Prava* and *Bhandarkhal Parva*,

40 Babu ram Acharya, *Aba yesto kahilai nahos*, Fine Prints, 2075, p.150

41 Babu ram Acharya, *Aba yesto kahilai nahos*, Fine Prints, 2075, p.151

42 Some historians also mentioned Gagan Singh as paramour of Queen Rajya Laxmi

43 Babu ram Acharya, *Aba yesto kahilai nahos*, Fine Prints, 2075, p.328

44 Mishra, S. G. (1977). ROLE OF MAHARANI LAKSHMI DEVI IN THE ADMINISTRATIVE HISTORY OF NEPAL. *Proceedings of the Indian History Congress*, 38, 609–613. <http://www.jstor.org/stable/44139122>

Junga Bdr. Rana was given complete control of the state administration, and he ruled the country as Prime Minister for nearly 30 years. He established a Prime Minister Ship hierarchy. Deep Kumari was Junga Bdr.'s daughter, who married Dhirendra Bikram. Dhirendra was King Surendra's brother Upendra's son. She was a member of the royal family but was not in the running to be queen, despite playing a significant role in the historic incident of 1942 B.S. (Reknown as 42 Sal Parva). Deep Kumari was with significant power from 1933 to 1942 B.S. She rose to prominence after her sister, Lalit Rajya Laxmi, married highness Prithivi Bir Bikram Shah. Death of Junga Bdr. Rana plunged the country into another phase of battle for power. Thrust of power was not less in oligarchy as well. Demise of Junga Bdr. lead King Surendra to appoint Ranodip Singh as the prime minister. No one were able to speak against him or conspire against him till there was back support of Dhir Shumsher but the smooth course of life in the capital was once again disrupted by the death of Dhir Shumshner in 1884.⁴⁵ There arises the situation of *Jungas vs. Shumshers*. The death of Jung Bdr., the succession of his younger brother Ranodip rather than Jung's son, and the assassination of Ranodip eight years later by the Shumsher brothers are historical milestones.⁴⁶ Deep Kumari was not in support of Jungas. She along with Lalita Kumari supported Shumshers. On the day of assassination of Ranodip, Khadga Shumser, Bhim Shumser and Damber Shumser reached Ranodip's room via means of Deep Kumari's room.⁴⁷ Once Khadga Shumser shot Ranodip death, Lalita Kumari and Deep Kumari arranged to appoint Bir Shumser as Prime Minister. Following that, all Prime Ministers of the Rana Regime were Shumshers. Deep Kumari was very supportive of Khadga in conspiracy to assassinate Ranodip Singh Rana. In facts, historians believe that without her active participation this assassination could not have been possible.⁴⁸ Later on, she was exiled and again was back to Nepal. It is assumed that she died in 1973 B.S.⁴⁹



Figure 1 DeepKumari Shah (Baga Ki Kanchi Maiya)

Conclusion

If we forget our history then we actually forget our identity and existence. Historian Baburam Acharya stated that "History is one of the most important organs of any nation. If we don't have history then we are organ-less."⁵⁰ Toni Morrison wrote *If there is a book that you want to read, but it hasn't been written yet, you must be the one to write it*. Inspired by this statement, I tended to start to collect information about royal ladies and their contribution in political, legal, social and administrative regime of Nepal. There is separate department of history in universities, several books on history including fictions, historians with in-depth study but Prakash A. Raj and Geeta Karmacharya Hada were only two writers⁵¹ who focused on "She" and

45 Sagar S.J.B Rana, Singha Durbar, Rise and fall of Rana Regime, Rupa Publication, p. 43

46 Sagar S.J.B Rana, Singha Durbar, Rise and fall of Rana Regime, Rupa Publication, p. 45

47 Prakash A Raj, Itihas ka Charchit Darbariya Narihuru, Pancha Pokhari Publication, p. 204

48 Subodh Rana, BAGH KI KANCHI MAIYA, THE PRINCESS IN THE GARDEN PALACE <http://www.historylessonsnepal.blogspot.com/2021/07/bagh-ki-kanchi-maiya-princess-in-garden.html> accessed on 2022 Feb.2

49 Prakash A Raj, Itihas ka Charchit Darbariya Narihuru, Pancha Pokhari Publication, p. 217

50 Baburam Acharya, Nepal ko Sanchipta Britanta, Preamble

51 Researcher found only writings of these two historians who focused on royal ladies and wrote books

“Her Story”.

There are lots of unexplored facts about *Rani, Bada Maharanis* and other royal ladies. Historians even had not listed the name of princess in the chronology of royal palace. For instance: Daughter of Queen Rajrajeswori, historian Baburam Acharya mentioned that Rajrajeswori was mother of a daughter⁵² but neither her name nor any other details of that “daughter” are mentioned. Later on, few names of Rana daughters were mentioned but very rare. Sagar Shumsher JBR in his book “Singh Durbar; Rise and falls of Rana Regime of Nepal” often ignored royal ladies. He rarely mentioned royal ladies. Historian Prakash A Raj mentioned about the role of Deep Kumari on the raise of Bir Shumsher and 1942 Parva, but Sagar SJBR Rana even did not quote her name.

History was more about “his-story” and filled with “his stuffs”. None of royal ladies were sole authority of Nepal in Shah Dynasty. Those royal ladies who came into power or exercised power were regent of minor kings. Queens played a wise and significant role during the reigns of Rana Bahadur Shah, Girvan Yudha, and Rajendra Shah. Queens were in power during Surendra's reign, despite the fact that King Surendra was the sole authority over the state administration and there were Rana Prime Ministers during his reign.

Queens ruled nation as *de facto* rather than sole rulers, yet their contribution to nation-building is equal to that of Kings. Queen Chandra Prabhavati Devi Shah, Rajendra Laxmi Shah, Rajya Laxmi Devi, Samrajya Laxmi Devi, Rajrajeswori, Subarna Prabha, Lalit Tripura Sundari and Deep Kumari Shah were just a few of the many royal ladies in Nepali history who have been coded. In Nepali history, the role of royal ladies in grooming monarchs, as well as their contribution to the expansion of the country's territory and protection, is noteworthy. The bravery of these regal queens/ladies, however, is rarely highlighted. Even well-known historians' history texts obscured the significance of royal ladies. Gender equality was not just an issue for the general public; women were not treated equally even within the royal palace. Historians have painted royal ladies as troublemakers and conspirators. They were portrayed as adversaries, but the function of royal regencies is far more beneficial than harmful. Their thrust for power were portrayed as reason for destruction of royal regency but queens coming into power or seeking for power is more about regulations and rules. Their trust and believes were found to be misused by other Bhardars to retain their power. Royal Ladies could have been prominent rulers and administrators like Rajrajeswori and Rajendra Laxmi but they were painted with their ego, antagonism and anger.

52 Other authors stated that Rajrajeswori had no children

Role of Women in Banking Sector: Nepal's Perspective

 Dr. Sabita Bhandari *

Abstract

As being the government Bank of Nepal, NRB maintains all government income and expenditure accounts, issues Nepali bills and treasury notes, as well as loans to the government, and determines monetary policy. The five most important banking services are checking and savings accounts, loan and mortgage services, wealth management, providing Credit and Debit Cards, collecting the deposits and overdraft services. In development country a large percentage of the population lies between poverty line who cannot afford to have even the minimum standard of living. However, the standard living of the people in urban area is rising than the rural area due to rapid changes in education. In financial institution females have remarkable participation. With the changing period of time status of female employee has been changing both in urban and rural societies. Especially after the restoration of democracy in 1889, female awareness and decision-making power has been rising gradually in present time. Also, participation has been increasing in financial institution. Banking and financial sectors are job charming is comparatively high for modern and educated women. Besides of these sectors educated women are involved in self-financed occupations. Before establishment of Nepal Bank, there was no organized financial institution in Nepal. In 1877 Ranoddip Singh was a prime minister of Nepal. During his period a number of economic and financial reforms were introduced. The establishment of the Tejarath Adda (the first financial institution of Nepal) was established by the government. Development of 10 banking system in Nepal, the "Tejrath Adda" may be regarded as the father of modern banking institutions and for a long time it provided a good service to government employees as well as to the general public. However, the installation of "Kaushi Tosha Khana" as a banking agency during the regime of king Prithvi Narayan Shah is also regarded as the first step towards initiating banking development in Nepal.

Background

During middle of 1980s considered there were very few financial institutions in Nepal like Nepal Rastra Bank (NRB), Central Bank of Nepal and two commercial Banks: Nepal Bank Ltd. and Rastriya Banijya Bank. At present there are one central bank, 31 Commercial Banks, 87 Development Banks, 79 Financial Institutions, 21 Micro credit development bank, 16 Cooperative Organizations and 38 others different financial organizations in Nepal (Nepal Rastra Bank Information Centre: 2018). The inception of Nepal Bank Ltd. was a landmark in the field of banking and financial sector in Nepal. Nepal Bank Ltd., the first

* Assistant Manager, Rastriya Banijya Bank

bank of Nepal, was established in 1938 in Kathmandu (Karki: 2021). Nepal Bank Ltd. Was established with 51 percent government ownership and 49 percent owned by public. It was the first commercial Bank in the country „as semi government organization, without existence of a central Bank in the country. Without the existence of central Bank, commercial bank had to act as its own central bank and keep enough resources in the hand for meeting emergencies. Nepal Rastra Bank (NRB) came into existence as the central Bank of the country. The bank was empowered by Act to have direct control over banking institutions within the country. The year 1956 also marked the beginning of Nepal’s first five-year plan targeted forwards building the basis infrastructure for the all-round development of the country. Thus, bank worked along with the process of planned economic development of the country. Another commercial Bank fully owned by the government named as Rastriya Banijya Bank was established in 1966. In the area of commercial banking activities these two old states owned banks, Nepal Rastra Bank and Nepal Bank Limited’s role is very crucial. But both banks exhibit serious problems of weak governance and poor management leading to a high level of non-performing losses, an overall serious financial position and considerable inefficiency in their operations. The mid 1980’s which were more or less controlled through measures like the administrated interest rate regime, statutory liquidity ratio (SLR) requirements, imposition of the other stringent conditions on fund and portfolio management etc. Therefore, during that time, there was no competitive environment among financial institutions and the quality of financial services was also poor and traditional. The government has played a vital role in establishment and operation of financial system which has resulted in strong political influence over the operation of banking activities. Overall performances became weakened and financial health became unsatisfactory. Government as well as central Bank viz. Nepal Rastra Bank, need to re-orient the activities from being active participant in the financial sector, and should proceed towards being a stronger financial system.

Introduction

First of all, Nepal Rastriya Bank was established in 1970 and thereafter Nepal Rastra Bank and another Bank are respectively established. About 86.67 percent respondents are of the view that female and male are equal and female also can perform all types of job, if they were given the chance. However, majority of respondents (43.33 percent) are of view that banking is the best suited job for female, since female were performing the banking job perfectly. (Table 4.15) The analysis clearly shows that though more are more female employees are working in banking sector and they are sincere in their work. Same has been also presented in the graph. Women occupy almost 40 percent of the workforce in the commercial (A-class) banking sector, but our research reveals the grim realities of women having a hard time breaking the glass ceiling. Women are in a vicious circle of familial, social, and institutional constraints that are perpetuated especially because they do not have women leadership in the first place for their problems to be visible. Out of 28 CEOs and 26 DCEOs from 28 banks (27 A-class commercial banks and Nepal Infrastructure Bank), only four are women. It was only in April 2018, Anupama Khunjeli was appointed the CEO of Mega Bank, becoming the first woman in Nepal to lead an “A-class” commercial bank. She resigned in 2022. The incumbent acting CEO position is now held by Raveena Desraj Shrestha. Even in the central banking with over six decades of history, only one woman has made it as far as deputy governor, which was a year ago when Dr. Nilam Dhungana Timsina assumed the rank. Out of the 155 provincial heads, only six are women, accounting for only four percent. Many other factors also contribute to this disparity. The banking sector is one of the primary pillars of the country’s economy and has played a pivotal role in fostering

women bankers of careers although they are still under represented in the top positions of banks. Research suggests that women make up to 52 percent of banking sector employees globally but they average only 38 percent of middle managers and 16 percent of executive committees. In Nepal, the scene is not that different. But choosing to work late or during rituals also is not easy for women.

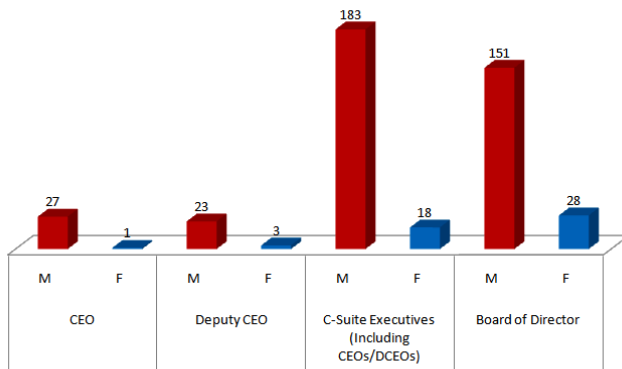


Chart 1: Proportion of women at top leadership positions in Nepal's banking industry (commercial banks)

Research suggests that women make up to 52 percent of banking sector employees globally but they average only 38 percent of middle managers and 16 percent of executive committees. In Nepal, the scene is not that different. First of all, Nepal Rastriya Bank was established in 1970 and thereafter Nepal Rastra Bank and another Bank are respectively established. The list of the bank and financial institution are given table 2021 A.D.

S.N.	Types of Banks	Total	Male	Female	Branch	Established
1	Nepal Rastra Bank	51	50	1	1	1973
2	Nepal Bank Limited	39	34	5	2	1975
3	Rastriya Banijya Bank	60	55	5	4	1970
4	Agricultural Development Bank	111	103	8	9	1977
5	Bank of Kathmandu	39	34	5	3	2000
6	Everest Bank	18	15	3	1	2001
7	Sunrise Bank Limited	8	6	2	1	2008
8	Nabil Bank	7	4	2	1	2007
9	Siddhartha Bank	15	14	1	2	2010
10	NIC Asia Bank	8	8	-	1	2009
11	Global IME Bank	14	12	2	2	2010
12	Seti Finance Bank	15	11	4	1	2005
13	Sana Kisan Bank	4	3	1	1	2000
14	Laxmi Cooperatives Bank	6	2	4	1	2010
15	Satackhi Female Cooperatives	3	-	3	1	2010

Besides male dominate household decision-making, older female dominates junior female household members. Moreover, banking sector is influenced by gender discrimination. In banking and financial organizations, there are not females' officers at the higher position. There is a great importance of bank and financial organization in human life. Practical knowledge is more important rather than the theoretical knowledge. This practical knowledge is acquired by working in bank and financial organizations. In many developing countries, the financial institution has played significant role in the economic development especially after the Second World War. There has been lot of studies on status of female. Reviewing the Status of female employee, the world's Women trends and Statistics, UN (1987) says, "Women in most rural areas are severely limited in their opportunities to participate in their opportunities to participate in and manage development. Economic productivity and development in rural areas of developing regions are low and women in poor rural regions are overwhelmingly disadvantaged in dealing with their environment. They have less education and training than urban women or rural men and they are excluded from traditional rural development programmes that might provide such training and from the credit and other institutional support needed for rural development.

Description

The chart and table indicate that 40 percent respondents viewed the female employee was honest and helpful, while 26.67 percent branch manager of the office pointed out that there was capable, easy to work and satisfied female employees in the bank. Most of the female employee was helpful, honest, capable, official work, satisfied in the office. The results further entail that 91.67 percent of respondents believed that building an inclusive workplace could be one of the best managerial solutions for maintaining and enhancing gender diversity. Also, around 88.67 percent of respondents have supported on the statement that representing women in leadership roles could help remove the gender gap and help women be ahead in the affairs of organizations which could help minimize gender inequality. 91 percent of them provided their views on bringing fair compensation procedures for both genders for the same level and complexity of work. This could remove dissatisfaction of gender regarding pay and they could work with greater efficiency and effectiveness. Similarly, 55.67 percent of respondents believe that the creation of an open atmosphere is essential for maintaining gender diversity as people are free to share their ideas, opinions, thoughts and there is no barrier in particular gender in expressing their views. This can enhance the sense of ownership toward an organization. Likewise, 44.67 percent have agreed that work-life imbalance is one of the major problems in maintaining gender equality and gender diversity.

Furthermore, it has become hard for a female to balance their household and working organization. It shows balancing personal and work life especially for women can help them participate in several affairs and can contribute to an organization leading to gender diversity in an organization. Employee motivation is that level of energy, commitment and creativity that the employees bring to their jobs. Motivated employees can lead to higher productivity and allow an organization so as to achieve higher level of results. They are an asset to organization and are vital to an organization's success. Many respondents are satisfied with the pay, incentive of an organization whereas few of them are not satisfied. Many of them believe that their salary is favorable as compared to other organizations. The organization has been offering several opportunities for employees' motivation. However, almost half of the respondents believe that they are not given enough autonomy in decision-making practices which again needs to be improved. Nepali commercial banks. This emphasizes the importance of the relationship between GC and WCD of women branch managers.

The various studies have confirmed the benefits of removing the female executives are facing can help organizations to engage the right people for the right jobs and make full use it has been very essential to abolish the GC in the organization for achieving competitiveness. This study has some limitations, which may provide opportunities for a future researcher. For this all-female employee working at different levels can be drawn as a sample for the study. Moreover, it is proposed that future research should be conducted in other sectors as well to understand the situation of the glass ceiling. The key factors to push the boundaries are hard work, dedication and constant feeling of wanting to persevere, no matter the circumstances. Our creativity is what makes us different from others. And that, to me, is the most defining factor to an individual's success. Further, fair competition and environment of equality in the banking industry has supported women to be more creative and in putting forth their opinion more confidently. This somehow has played a very important role in women being able to reach the goals they desire leads to increased productivity of an organization. Banks offer a promising career for hardworking and best women talents. In addition to that, banking is considered as a prestigious and secure job in our society. Also, bank provides good remuneration, financial rewards and respect gender equality.

I believe gender gap in banking sector is shrinking through the active participation of qualified and competitive females and within few more years, there will be immense proficient women representative in top managerial positions also. Now, it's high time to encourage and provide opportunity to capable women for further career growth in banking. The economic participation of women and their presence in the workforce in quantitative terms in financial sector like banking is important for economic development of Nation. This section deals with identifying the challenges, gender diversity possesses in banking performance in Nepal. The challenges of gender diversity are inappropriate workplace culture, lack of proper education, family pressure to women, gender pay gap, internal resistance, etc. However, this study found that employees are not facing any challenges regarding gender diversity which signifies that an organization has been practicing gender diversity friendly working environment.

The result displays that only one percent of respondents believes that there are some administrative problems that could hinder the successful maintenance of gender diversity. 88 percent of them do not find any administrative barriers in gender diversity. Similarly, 6 percent of them feel there might be few problems in it. However, 5 percent of respondents have no idea regarding the administrative problems in maintaining gender diversity. Thus, the result shows that employees are not facing any sorts of gender issues or barriers in their organization which also signifies that employees have been treated fairly and the organization has been providing keen attention in handling those issues in a proper manner problem are common in any organization but they are to be managed properly and this topic should be placed at a high priority as it does hinder the organizational performance if it is not managed well.

There might be several managerial solutions so as to eliminate the barriers in maintaining gender diversity. Some of the solutions could be building an inclusive workplace, representation of women in leadership roles, fair compensation practice, creation of open-minded atmosphere, prioritization of work life balance. The Nepal Financial Inclusion Report 2023 – prepared by the International Finance Corporation (IFC) and the UN Capital Development Fund (UNCDF) under the Access to Financial Services Nepal Project jointly implemented by Nepal Rastra Bank (NRB) and IFC shows that overall usage of financial services is strong in Nepal, with payments via banks being the most popular service, at 75 percent.

Conclusion

In every aspect and field, Women has have been facing the utmost challenges and difficulties mostly in developing country like Nepal. The Nepali Banking sector has recently been tackling with many hurdles, ups and down, in such a situation and condition women bankers in a lead role has been playing very important role involved in every department from lower to higher level position. Besides this, women are responsible to constantly maintaining their households, family and the office work in time which is quite a difficult task for the one working in the Banking sector. The banking sector is one of the primary pillars of the country's economy and has played a pivotal role in fostering women bankers of careers although they are still under represented in the top positions of banks. Hence, the way of thinking towards women, equal treatment to men and women at work, the behavior of society towards women can only change the perspective of women working in Nepali Banking Sector and vice versa.

References

- Diaconu, I.R., and D. Oanea (2015). Determinants of Bank's Stability. Evidence from Credit Coop. *Procedia Economics and Finance* 32: 488–495.
- Fielding, D., and J. Rewilak (2015). Credit booms, financial fragility, and banking crises. *Economics Letters* 136: 233–236.
- Gautam, Priyanka (2007). "Status of Working Women" in Private Banks of Kathmandu Valley. Unpublished Master Degree's Thesis, Central Department of Sociology and Anthropology, Tribhuvan University.
- Geršl, A. and J. Heřmánek (2008) Indicators of financial system stability: towards an aggregate financial stability indicator? *Prague economic papers* 2: 127–142.
- Ghosh, S. (2018). A simple index of banking fragility: application to Indian data. *The Journal of Risk Finance* 12: 112–120.
- IMF, (2012). *Financial Soundness Indicators: Compilation Guide*.||International Monetary Fund, Washington, DC, March 2021
- Sharma, Alakh N; Singh, Seema (1995). *Women Work; Changing Scenario in India*, Indian Society of Labour Economics, B. R. Publishing Corporation, Patna and Delhi, India.
- Shrestha, Rajani (1987). "Studies on Industrial State of Nepal" unpublished Ph.D. dissertation, MSU, Baroda, India.
- Shrestha, Sunity (1995). *Portfolio Behaviour of Commercial Banks in Nepal*, Mandela Book Point, Kantipath, Kathmandu.

Inclusive Banking: Enhancing Financial Access to Persons with Disability in Nepal

 Surya Krishna Chaulagain *

Abstract

Disability is a crucial aspect of human civilization, and it is widely studied and understood as differently abled. It occurs for various reasons, such as birth or accidental factors. However, in some South Asian countries, people with disabilities are considered a burden on society, families, and the state, leading to a lack of work opportunities. In Nepal, the policy of keeping disabled people at home has been in place for years, and even in 2023, people cannot escape this rule. It is essential to ensure proper education and training for disabled individuals, and empower them in economic and financial sectors. In the digital age, disabled individuals face discrimination from banks' staff, policies, physical infrastructure, and products. In Nepal, persons with disabilities face challenges in accessing banking services due to infrastructure limitations, lack of sign language communication, financial literacy, and potential security risks. Case law reveals disability inclusion in banking activities, disability-friendly services, and enhanced service quality and efficiency in banking sectors. By addressing these issues, we can empower disabled individuals and promote their empowerment in the economic and financial sectors.

1. Introduction

Disabilities are a part of human diversity and have equal legal recognition. However, in Nepal's socio-economic, cultural, business, professional, and banking context, marginalized sections are often seen as mere objects of compassion, welfare, and social security. This has led to violations of rights and protections for persons with disabilities, including education, health, sanitation, employment, and economic empowerment. The constitution calls for a society free from exploitation, where the rule of law and fundamental human rights are guaranteed for all citizens. Despite being constitutionally entitled to equality, people with disabilities have become victims of disenfranchisement and inequality, causing great concern for all, including people with disabilities.

The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) is the first human rights treaty of the twenty-first century, adopted by the UN General Assembly in 2006. It aims to promote, protect, and ensure equal enjoyment of human rights by persons with disabilities and respect their inherent dignity. Nepal played a significant role in implementing the CRPD report, becoming the 86th country to ratify the UNCRPD on May 7, 2010. Nepal made significant progress in disability rights, adopting a democratic and inclusive Constitution in 2015, ensuring access to education, social justice, and proportional representation.

* (Deaf Disability) Deputy Manager, Raštriya Banijya Bank

The Act Relating to Rights of Persons with Disability, 2074 (2017) which replaced the Disabled Persons Welfare Act of 1982, criminalized discrimination based on disability with heavy penalties, demonstrating the country's commitment to promoting the rights and protection of persons with disabilities.

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) is a crucial step towards recognizing disability as a human rights issue. It aims to ensure disabled individuals can enjoy all human rights, with standards tailored to their needs. The Convention emphasizes independence, dignity, autonomy, care, and rehabilitation services. The Committee on the Rights of Persons with Disabilities plays a crucial role in achieving the Convention's purpose through various measures taken by states. Disabled Persons Organizations (DPOs) should be proactive in making disabled-friendly infrastructures accessible. States Parties must ensure equal access to the physical environment, transportation, information and communications, and other facilities and services, both in urban and rural areas. These measures, including identifying and eliminating obstacles to accessibility, apply to all individuals with disabilities.

The research paper examines the accessibility of Nepal's digital banking sector for persons with disabilities, highlighting the lack of public awareness and the loopholes in the Act Relating to Rights of Persons with Disabilities Act, 2074 (2017). It identifies the main causes of discrimination and proposes solutions to eradicate these issues. The article suggests implementing inclusive banking to enhance financial accessibility and addressing barriers. Banks in Nepal engage in corporate social responsibility activities, focusing on education, health, sanitation, employment creation, training, poverty alleviation, and other social works in rural areas. However, persons with disabilities face challenges in accessing banking services due to infrastructure limitations, lack of sign language communication, financial literacy, and potential security risks.

2. Financial Inclusion in Nepal

Financial inclusion refers to the provision of affordable, useful, and sustainable financial products and services for individuals and businesses. According to the World Bank's financial inclusion report for 2023, financial inclusion has been identified as a key factor in achieving 7 out of the 17 Sustainable Development Goals globally. The G20 countries have pledged to enhance global financial inclusion and reiterated their commitment to implementing the G20 High-Level Principles for Digital Financial Inclusion. The World Bank Group views financial inclusion as a crucial factor in reducing extreme poverty and enhancing shared prosperity. The United Nations established the Advisory Group on Inclusive Financial Sector to provide global advice on issues related to inclusive finance, demonstrating the importance of interstate involvement in policy execution and planning.

Financial inclusion in Nepal's banking sector relies on the establishment of banks and financial institutions across all federal structures, population access to banking channels, and monthly reports from the Central Bank of Nepal. The global financial inclusion model differs from the Nepali model as it ensures equal access to financial services for all people. Many banks and financial institutions, primarily based in urban areas, focus on quick profit and low risk, investing heavily in unproductive sectors like real estate and share loans, without prioritizing inclusive banking activities.

The 21st-century banking industry faces increasing competition from new players, global competition, and technological advancements. To meet these challenges, banks must adopt a flexible, adaptable view of the "business of banking" as an inclusive banking system, ensuring competitive advantage and flexibil-

ity. Inclusive banking promotes formal banking facilities for all communities, develops saving behaviors, encourages investment in productive sectors, improves financial efficiency, and supports entrepreneurial development. In the Nepali banking context, inclusive banking defines the "business of banking" as an evolving, organic entity essential for all persons in life. This article examines the nature of banks and financial institutions, highlighting the importance of technology in enabling activities and exploring its future role in banking.

Table 1: Numbers of BFIs and their Branches

Bank and Financial Institutions	Number of BFIs			Branches of BFIs		
	Mid July 2022	Mid July 2023	Mid Jan. 2024	Mid July 2022	Mid July 2023	Mid Jan. 2024
Commercial Banks	26	20	20	5009	5019	5019
Development Banks	17	17	17	1118	1128	1134
Finance Companies	17	17	17	267	284	288
Micro Finance Financial Institutions	65	57	57	5134	5128	5126
Infrastructure Development Bank	1	1	1	-	-	-
Total	126	112	112	11528	11589	11567

Source: Current Macroeconomic and Financial Situation of Nepal, Mid-January 2023/24 Nepal Rastra Bank.

The above table shows the situation of financial access in Nepal till mid-January 2024. The Nepal Rastra Bank licensed 112 BFIs, with 20 commercial banks, 17 development banks, 17 finance companies, 57 microfinance institutions, and 1 infrastructure development bank in operation. The number of BFI branches remained at 11,567 in mid-January 2024 compared to 11,589 in mid-July 2023. While the number of bank branches is increasing, they are not focusing on disabled-friendly banking activities, as all bank head offices are only partially accessible for physically disabled individuals.

Banks and financial institutions in Nepal have various inclusive brands like "bank for all" and "your own bank," but they have exclusive internal policies like branches operation, credit, and corporate social responsibility. The regulatory authority should formulate inclusive finance policies and regulate them, through monetary and fiscal policies.

Access to transaction accounts is crucial for financial inclusion, enabling people to store money and send and receive payments. Financial access enhances daily living, aids families and businesses in planning for long-term goals and emergencies, and encourages people to use financial services like credit and insurance for business expansion, education, health investments, risk management, and financial shocks.

3. Current Status of Persons with disabilities in Nepal

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) defines disability as a developing concept resulting from the interrelationship between individuals with disabilities and their attitudes towards them. Environmental barriers hinder their participation in society. The Act Relating to Rights of Persons with Disabilities, 2074 (2017) defines a disabled person as someone with long-term physical, mental, intel-

lectual, or sensory disabilities, functional impairments, or existing barriers. Accessibility refers to a condition where individuals with disabilities can fully utilize human-made structures, transportation, information, communication equipment, and public services without barriers, enabling self-reliance and participation in life. The Act categorizes disabilities into ten types based on body organ or system difficulty.

Nepal's population is 30.03 million, with 2.2 percent of the population being disabled. However, the World Health Organization and Disabled Persons Organization survey show a disability population of nearly 30 lakhs. The National Federation of Disabled Nepal, comprising nearly 400 DPOs, aims to establish the rights of disabled people through the Rights of Persons with Disabilities Act enacted in 2017. Currently, people with disabilities are deprived of their rights and considered a burden to society. Issues concerning persons with disabilities are often misunderstood and forgotten in Nepal's development agenda. Infrastructure inaccessibility is a major reason for people with disabilities not enjoying their rights properly. Local level government is responsible for maintaining disabled persons' rights, but many rely on social security allowances for living rather than professional and business environments. The current status of disabled persons is given below:

Table 2: Current Statistics of Persons with Disabilities in Nepal

Type of Disability	Male	Female	Total	Female %
Physical disability	141434	99175	240609	41.2
Low vision	53730	56795	110525	51.4
Total absence of sight	17804	17338	35142	49.3
Deaf	26875	24498	51373	47.7
Hard of Hearing	26099	25421	51520	49.3
Deaf/Blind	5368	4819	10187	47.3
Voice & Speech impairment	23672	18004	41676	43.2
Mental/Psycho-social disability	14973	13072	28045	46.6
Intellectual disability	5869	5489	11358	48.3
Hemophilia	2357	2580	4937	52.3
Autism	2258	2628	4886	53.8
Multiple disability	30862	26624	57486	46.3
Total	351301	296443	647744	45.8

Source: Population Census of Nepal 2078, National Statistics Office

4. Standards for disabled-friendly banking in Nepal.

4.1 Under NRB Unified Directives to BFIs -2080.

Nepal Rastra Bank (NRB) is a high-level monetary authority in Nepal, responsible for maintaining economic stability, promoting financial access, and developing secure payment systems under the NRB ACT-2058. Banks and financial institutions are licensed under the NRB for all banking and financial transactions. Disabled individuals have their own savings, fixed, social security allowances deposits, and current accounts in banks and financial institutions, but disabled persons face discrimination in access to credit and

disabled-friendly facilities.

NRB Unified Directives 2080, No.20 mandates banks and financial institutions (BFIs) to prioritize providing banking services to the elderly, handicapped, and illiterate. BFIs are required to make at least one branch disable-friendly at the local level, with more than five branches, and one ATM disable-friendly at the ATM lounge. BFIs should offer ATM, mobile, and internet banking services to handicapped individuals, adapting them to modern banking environments for self-use and self-reliance.

4.2 Right to Accessibility of persons with Disabilities under CRPD & Disability Right Act-2017.

The right to accessibility is a fundamental human right, and it is the state's constitutional responsibility to ensure equal participation at all levels of state machinery. In Nepal, the right to accessibility for people with disabilities has been a long-standing struggle. Article 9 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) recognizes the right of persons with disabilities to live independently and participate fully in all aspects of life. States Parties must ensure equal access to the physical environment, transportation, information and communications, and other facilities and services, both in urban and rural areas, by identifying and eliminating obstacles and barriers to accessibility.

The CRPD and Disability Rights Act-2017 mandate the implementation of accessibility standards in banking and financial activities for BFIs and the Central Bank of Nepal for banking and financial operations in Nepal.

- The Central Bank should create Accessibility Guidelines for banks and financial institutions in Nepal.
- Develop and monitor minimum standards for public facilities and services.
- Consider accessibility for persons with disabilities in private entities.
- Train stakeholders on accessibility issues.
- Provide signage in Braille and easy-to-read forms.
- Provide live assistance and intermediaries for accessibility.
- Promote other forms of assistance and support.
- Promote early access to new technologies and systems, including the Internet.

4.3 Right to Accessibility of persons with Disabilities under Constitution of Nepal.

The constitution of Nepal, considered the supreme law, emphasizes equal protection of law for all citizens, regardless of background or beliefs. It also guarantees the rights of socially backward groups, including women, Dalits, minority groups, persons with disabilities, marginalized groups, and those with disabilities to employment and equal participation in state structures. The constitution also mandates political parties to provide representation for persons with disabilities. Local levels are given primary roles in managing senior citizens, people with physical disabilities, and disabled individuals. Thus, the right of persons with disabilities is widely protected in Nepal's constitution.

5. Financial inclusion challenges faced by individuals with disabilities:

Challenges faced by persons with disabilities are given below:

- Lack of Accessibility: Disabled individuals encounter challenges in banking transactions due to

various factors such as social and physical environments, psycho-social technologies, nature and man-made environments, staff attitudes, service systems, and policies.

- **Limited Customer Care Service:** The issue includes a lack of a disabled-friendly citizen charter board, limited physical access, prioritization in home-based service delivery technology, and inadequate care from service provider staff.
- **Limited Accessibility in Digital Banking:** Digital Banking includes mobile, internet, ATM, QR Payments, online banking, and e-commerce business. In the digital age, the global economy is expected to be cashless, with digital banking products being implemented. Within 10 years, Nepal will also fully digitalize, requiring digital banking to be disabled-friendly. ATMs should be disabled-friendly with a one-time password (OTP) system for cyber security, voice guidance, and voice verification. Fingerprint and voice sound verification systems should also be used for digital payments for visually impaired individuals. ATM machines should be accessible to wheelchair users and have tactile paving ways. Banks and financial institutions are hesitant to issue credit, debit, and master cards to disabled persons due to security risks. Banks should innovate and research global ATM security practices.
- **No Access to Credit:** Banks and financial institutions often overlook loans for individuals with disabilities, making credit access difficult for disabled employees, civil service disabled employees, and economically disadvantaged disabled individuals who view disability as a primary credit risk.
- **There is no Disability Awareness to Banks and Financial Institutional Developments.**

6. Enhancing financial Access of persons with disability:

A) Access to Credit: Banks and financial institutions are hesitant to invest in disabled individuals' businesses due to potential financial risks. The government's interest subsidy loan – 2075 was a priority policy for disabled-friendly access to credit, but it was difficult for service-taking. The Start-up Business Enterprise loan – 2080 policy has been issued by the Government of Nepal. Banks should prioritize disabled-friendly loans with low interest rates for house loans, overdrafts, business loans, and professional credit facilities. The Monetary Authority should direct banks and financial institutions to implement disabled-friendly access to credit in their credit products according to state monetary policy.

B) Role of Government of Nepal (GoN): The Nepal government should prioritize disabled-friendly public infrastructures at all local and federal levels, including road, transportation, electricity, drinking water, internet, information systems, and financial infrastructure.

C) Role of Regulatory & Monetary Authority: Nepal Rastra Bank formulates annual monetary policies, provides directives for disabled-friendly office layouts, ensures cyber security, and supports financial literacy, corporate social responsibility, and disability community awareness.

D) Role of BFIs: Banks should empower staff for quality service and ethical behavior, avoid discrimination, and prioritize financial literacy for disabled communities. Cyber security risks should be controlled, and annual general meetings should include sign language interpreter facilities. Bank branches should be on ground floors, and ATMs should be easy to operate.

E) Role of Disabled Persons Organization (DPOs): Disabled individuals should advocate for local governments to ensure accessibility in physical, communication, and technology aspects of disabled-friendly banking activities, thereby removing barriers.

7. Conclusion

Financial inclusion is crucial for a country's socio-political and economic fabric. In Nepal, access to finance is essential for households and businesses. Governments should prioritize financial inclusion for balanced development in multi-sector sectors. It reduces poverty and enhances prosperity. National financial inclusion strategies, involving financial regulators, telecommunications, banks, and financial institutions, can accelerate and enhance reforms in disabled-friendly banking in Nepal. BFIs should be considered for digital banking access in the banking sectors. So, the speech voice of a blind person and a one-time password (OTP) code are the most effective cyber security systems for digital banking payment verification transactions. The automatic Teller machine (ATM) should be converted into a Braille system for accessibility to individuals with visual impairments. BFIs should ensure accessibility for wheelchair users, hearing loss, deaf persons, and the blind through physical layout, caption text, sign language guide, and tactile paving. The BFI offices should foster a welcoming environment for individuals with disabilities, improve the accessibility of the 'cash' mobile Financial Services app, and increase public awareness through social events focusing on inclusivity in finance, thereby ensuring easy access to money and allowances for disabled individuals. Therefore, The right to equal opportunity, accessibility, participation, and work for persons with disabilities in Nepal is in a critical state, and the government should take immediate action to ensure their rights.

References

- Central Bureau of Statistics, National Planning Commission, Government of Nepal.
- GoN (2015). Constitution of Nepal 2015. Kathmandu: GoN
- GoN (2017). Disability Rights Act. Kathmandu: Government of Nepal.
- GoN (2017). Disability Resource Book -2078, Ministry of women, Children and Senior Citizen, Kathmandu: Government of Nepal.
- Isiam, SK. IFTESHAM. (2023). The Right to work of persons with Disabilities: A case study on Bangladesh perspective. Nepal law Campus, TU.
- Julie L. Williams and James F.E. Gillespie, Jr.(2024). The Business of Banking: Looking to the Future—Part II.USA: America Bar Association
- MARIT, RASMUSSEN and OLIVER, LEWIS. (2007). Introductory Note to the United Nations Convention on the rights of persons with Disabilities.USA: Cambridge University Press.
- NRB (2024). Current Macroeconomic and Financial Situation of Nepal
- The world Bank Report (2011). World Report on Disability.
- The world Bank Report (2022). Financial Inclusion report.
- www.nrb.org.np/
- <https://emap.nrb.org.np/>
- www.lawcommission.gov.np
- www.jstor.org
- www.karobardaily.com

Legal Framework on Reproductive Health Rights of Women in Nepal

 Bimala Paudyal *

Abstract

Reproductive health and rights are very important aspects of human life. Reproductive health is not only the absence of dysfunction and diseases in the reproductive system but also an individual's mental, social, and physical well-being. It is directly related to women's rights since it concerns gynecological issues such as marriage, pregnancy, abortion, etc. Reproductive rights include the freedom to have children, their number, and the spacing we prefer. Reproductive freedoms are limited by both our social and legal environment and our technological access. The legal provisions relating to reproductive health and rights has been explained in this article.

Keywords: Reproductive Health Rights, Sexual and Reproductive Health and Rights, Uterus Prolapse, Marital Rape, Pregnancy, Menstruation, Contraception, Infertility, Family Planning, Antenatal Care, etc.

1. Introduction

Sexual and reproductive health rights are simply defined as the right for all people, regardless of age, gender and other characteristics, to make choices regarding their own sexuality and reproduction, provided that they respect the rights of others. It includes the right to access information and services to support these choices and promote sexual and reproductive health.

The development of sexual and reproductive health and rights (SRHR) needs to be analyzed as part of the wider social and political movements, ideologies, and religions. Four phases can be identified for the historical evolution of SHRH. The turning points are marked by the 1994 International Conference on Population and Development (ICPD), a fragmentation period marked by the United Nations' development agenda and the adoption of General Comment 22 on the Right to sexual and reproductive health by the Committee on Economic, Social, and Cultural rights (ICESCR) in 2016.¹

Every human being have reproductive rights, which are grounded in a collection of fundamental human rights guarantees. These guarantees are found in the oldest and most accepted human rights instruments, as well as in more recently adopted international and regional treaties. Reproductive freedom is not only important, it is necessary for human existence.

1 "Lucía Berro Pizarrosa." Here to Stay: The Evolution of Sexual and Reproductive Health and Rights in International Human Rights Law," Department of Trans Boundary Legal Studies, University of Groningen, 9712EA Groningen, The Netherlands, (2005): 78, <https://www.mdpi.com/journal/laws>.

* Under Secretary, Ministry of Women, Children and Senior Citizens

Women's right to reproductive self-determination describes several interrelated rights, including the rights to private and family life, and liberty. These rights are necessarily implicated in matters regarding a woman's reproductive capacity and jeopardized by restrictions that comprise her ability to decide, according to her own best interests, whether to terminate an unplanned or otherwise unwanted pregnancy. On the other, religious culture is believed to influence the status of women's rights in two ways. First, religious norms and religiosity are thought to strongly influence attitudes on reproductive choice and hence policymakers' decisions about the levels of reproductive freedom that the state affords. Second, religious or other social norms may limit women from accessing their rights even after states repeal restrictive laws or create family planning programs.²

Reproductive Health and Rights is not merely an absence of disease or infirmity; it is a state of physical, mental and social well-being in all matters related to the reproductive system and to its function and processes. Marriage and sexual relations are prescribed as fundamental element of women's personality.³ Reproductive health, therefore, implies that people are able to have a satisfying and safe sex life and that they have the capability to reproduce and the freedom to decide if, when, and how often so. Implicit in the last condition are the rights of men and women to be informed and to safe, effective, affordable, and acceptable methods of family planning for regulation of fertility...and the right of access to appropriate health that will enable women to go safely through pregnancy and childbirth and with the best chance of having a healthy infant."⁴

There is reciprocity between women's reproductive rights and a larger human rights framework. Just as women's human rights cannot be realized without promoting women's reproductive rights. Women's human rights and their reproductive rights together form a constructive dialogue about the meaning of human rights, revealing the impact of laws and policies upon women.⁵

Reproductive rights embrace certain human rights that are already recognized in national laws, international human rights documents and other consensus documents. These rights rest on the recognition of the basic rights for all couples and individuals to decide freely and responsibly the number, spacing and timing of their children and to have the information and means to do so, and the right to the highest attainable standard of sexual and reproductive health. They also include the right of all to make decisions concerning reproduction free of discrimination, coercion and violence, as expressed in human rights documents.⁶

However, reproductive health is not only the absence of dysfunction and diseases in the reproductive system but also the mental, social and physical well-being of an individual. In this term, it is implied that people should be well-informed on the topics of sexual life and family planning. It also covers the safe and healthy means of reproduction, like contraception, family planning offices, well-equipped hospitals and so on. Apart from that, it also includes sexual health, where sex is viewed as more than a way to reproduce.

2 Feryal M. Cherif, *Myths About Women's Rights* (United States of America: Oxford University Press, 2015), 117.

3 Yubaraj Sangraula, *Nepali Legal System: Human Rights Perspective* (Nepal: Kathmandu School of Law(KSL), 2005), 233.

4 United Nations, "Report on International Conference on Population Development (ICPD)," Paragraph 7.2,Cairo (1994): 40, <https://www.un.org/en/development/desa/population/events/pdf>

5 Center for Reproductive Rights, *Reproductive Rights are Human Rights*,(CRR, 2009), 3.

6 UNFPA Programme of Action, *Adopted at the International Conference on Population and Development* (UNFPA, 1994), 16.

Even though both sexes take part in reproducing, the female reproductive system bears way more responsibilities than the male one does. This is why reproductive practices and services are more focused on women's health. The reproductive rights of women do have great importance in a real sense. Nevertheless, reproductive health is not limited to the reproductive process alone. It includes facilities and services for safe motherhood.

The Constitution of Nepal has guaranteed the right to health and environment as fundamental rights.⁷ The Constitution states that every woman shall have the right to safe motherhood and reproductive health and other reproductive matters. The government of Nepal has addressed the reproductive health issues through various laws and policies. The National Code, 2074 has incorporated various provisions of reproductive rights of women. The government of Nepal has enacted specific Act on Safe Motherhood & Reproductive Health Right Act, 2075. Likewise, Supreme Court of Nepal has given various interpretations in regard to the protection of reproductive rights of women.

Nepal is a party to several International Human Rights treaties including, International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), which recognize numerous rights that are relevant in the context of addressing reproductive issues. According to the ICESCR reproductive health means that "women and men have the freedom to decide if and when to reproduce and the right to be informed and to have access to safe, effective, affordable and acceptable methods of family planning of their choices as well as the right to access to appropriate health care services..."⁸

In addition, Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) and the United Nations Convention on the Rights of the Child (CRC) and Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) has significant provisions concerning reproductive rights.

Similarly, the Government of Nepal has also participated several key international conferences and has endorsed the development and human rights principles contained in the resulting consensus documents, which include 1993 Vienna Declaration and Program of Action, 1994 International Conference in Population and Development (ICPD), 1995 Beijing Declaration and Platform of Action. Treaty Act 1992 provides that the provision under the international instrument to which Nepal is a state party, are equally applicable to prevailing Nepali laws within Nepal.

2. International Legal Provision on Reproductive Health and Rights

Nepal has ratified various International human rights instruments like UDHR, ICESCR, and CEDAW, which recognize the reproductive health and rights of women. The main international instruments are as follows;

2.1. Universal Declaration of Human Rights (UDHR), 1948

UDHR clearly mentions the right to an adequate standard of living and health. It states that motherhood and childhood are entitled to special care and assistance, and all children, whether born in or out of wedlock, shall enjoy the same social protection.

⁷ The Constitution of Nepal, Article 35.

⁸ Purna Shrestha, "Ensuring Reasonable Access to Abortion Services in Nepal, 1-114," (master's thesis, University of Toronto, 2006), 95.

2.2. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), 1966

ICCPR recognizes the right of men and women of marriageable age to marry and to found a family. Article 23 of ICCPR guarantees a right to marry, including a right to begin a family. The right to marry also prevents early and coerced marriages, and ensures access to infertility services for women and men. The Article also guarantees prevention of and treatment for reproductive tract infections which cause infertility.

2.3. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), 1966

ICESCR clearly states that special protection should be accorded to mothers during a reasonable period before and after childbirth. During such period, working mothers should be accorded paid leave or leave with adequate social security benefits. Likewise, it recognizes everyone's right to enjoy the benefits of scientific progress and its applications.

2.4. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), 1979

The Convention is the only human rights treaty which affirms the reproductive rights of women and targets culture and tradition as influential forces shaping gender roles and family relations. CEDAW addresses State Parties to provide equal rights to health care services, including those related to family planning' and ensure to women appropriate services in connection with pregnancy, confinement and the postnatal period, granting free services where necessary, as well as adequate nutrition during pregnancy and location.

The Convention recognizes personal and family rights and addresses State Parties to take all appropriate measures to eliminate discrimination against women in all matters relating to marriage and family relations and in particular shall ensure on a basis of equality of men and women to enter into marriage and to choose a spouse with their full consent, same rights and responsibilities during marriage and its dissolution, same rights and responsibilities as a parents, irrespective of their marital status, in matters relating to their children; in all cases the interests of the children as well as to decide freely and responsibly on the number and spacing of their children and to have access to the information, education, and means to enable them to exercise these rights.

2.5. General Recommendations of CEDAW

The article 12 of CEDAW prohibits all kinds of discrimination against women in the field of health care and ensures appropriate services in connection with pregnancy and post-natal period. It also guarantees the free services, adequate nutrition during pregnancy and lactation. The CEDAW emphasizes on access to adequate health care facilities, including information, counseling and services in family planning.

It also provides a legal basis for protecting reproductive health in a variety of other contexts, such as education and employment. Article 16 guarantees the right of women to decide on the number and spacing of their children and to have access to the information, education and means to enable them to exercise those rights. In General Recommendation 19, the CEDAW Committee recommended that state parties take measures to prevent coercion with regard to fertility and reproduction.⁹ Similarly, it acknowledges reports of coercive practices against women in family planning, such as forced pregnancies, abortion and sterilization. The CADAW Committee stresses the importance of access to information with regard to contraception and family planning, stating that, in order to make an informed decision about safe and reliable contraceptive measures and their use and they should have guaranteed the access to sex education and family planning

9 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, General Recommendation 19: Violence against Women, 24(m), Doc A/47/38(1993).

services.¹⁰

On a gender equality basis, States are under an obligation to secure access to specific educational information about health and wellbeing, recognizing reproductive health as a social function. Further, the CEDAW also prohibits social, cultural and religious evil practices against women¹¹ which have been considered a principal contributing factor for violating the reproductive health rights of women in Nepal.

2.7 Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989

The Convention recognizes right to health of child and addresses State Parties to take appropriate measures to diminish infant and child mortality; to ensure the provision of necessary medical assistance and health care to all children with emphasis on the development of primary health care; to combat disease and malnutrition, including within the framework of primary health care, though, inter alia, the application of readily available technology and through the provision of adequate nutritious foods and clean drinking—water, taking into consideration the dangers and risks of environmental pollution; to ensure appropriate prenatal and postnatal health care for mothers; to ensure that all segments of society, in particular parents and children, are informed, have access to education and are supported in the use of basic knowledge of child health and nutrition, the advantages of breast feeding, hygiene and environmental sanitation and the prevention of accidents; to develop preventive health care, guidance for parents and family planning education and services. The Convention also addresses State Parties to protect the child from all forms of sexual exploitation and sexual abuse to take appropriate measures to diminish infant and child mortality, to ensure appropriate pre and post-natal health care for mothers, and to combat disease and malnutrition of mother and children.¹²

2.8 Millennium Development Goals (MDGs)

Reproductive rights have been incorporated into the international development agenda. With the adoption of UN Millennium Development Goals (MDGs) in 2000, governments had agreed that addressing women's reproductive health is key to promoting development. Leaders from around the world made an explicit commitment to achieving universal access to reproductive health by 2015.¹³

Nepal has positive result in achieving the goal regarding reproductive health of Nepali women. As there is close alignment between the MDGs and the human rights framework, the MDGs agenda provides yet another vehicle for advancing women's reproductive rights.¹⁴

2.9 Sustainable Development Goals (SDGs)

In 2015, the United Nations General Assembly adopted a set of new Sustainable Development Goals (SDGs) to build on MDGs progress and serve as a shared statement of what must happen to advance human development by 2030. Goal 5 is to achieve gender equality and empower all women and girls. It states that women and girls everywhere must have equal rights and opportunities and be able to live free of violence and discrimination. Nepal has made impressive progress in promoting gender equality and women's empowerment. Gender parity was achieved in primary education in gross and net enrolment in 2015.

10 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, General Recommendation 21: Equality in Marriage and Family Relation, 22, U.N., Doc A/49/38(1994)

11 CEDAW, Art. 3

12 CRC, Art. 24(2) (1989).

13 United Nations General Assembly, 2005 World Summit Outcome, U.N.Doc A/Res/60/1 (2005)

14 Center for Reproductive Rights, *Reproductive Rights are Human Rights* (CRR, 2009), 7.

3. National legal Provision on Reproductive Health and Rights

Nepal has promulgated a constitution and enacted laws and policies in line with International commitments for the protection and promotion of women's human rights, with a special focus on their reproductive rights. Some of them are as follows;

3.1 The Constitution of Nepal

The present Constitution declares that every person shall have the right to live with dignity.¹⁵ No discrimination shall be made in the application of general laws on grounds of origin, religion, race, caste, tribe, sex, physical condition, condition on health, marital status, pregnancy, economical condition, language or region, ideology or on similar other grounds.¹⁶ The Constitution also guarantees the right relating to health as fundamental rights¹⁷. It declares the citizens' right to free basic health services from the State, and no one shall be deprived of emergency health services¹⁸ and gets information about his or her medical treatment¹⁹

The Constitution states that every woman shall have the right to safe motherhood and reproductive health.²⁰ It further states that no woman shall be subjected to physical, mental, sexual, psychological or other form of violence or exploitation on grounds of religion, social, cultural tradition, practice or on any other grounds. Such acts shall be punishable by law, and the victim shall have the right to obtain compensation in accordance with law.²¹ The Constitution prohibits child marriage.²² Moreover, the Constitution has provided right to constitutional remedies in the manner set forth in Article 133 or 144 for the enforcement of the rights conferred in the chapter of fundamental rights.

3.2 National Civil Code, 2074

The Code states that all citizens shall be equal before law.²³ No person shall be denied from the equal protection of law. Likewise, the Code states that in practicing and utilization of general law, no person shall be discriminated on the basis of origin, religion, caste, ethnicity, gender, physical status, disability, health status, marital status, pregnancy, economic status, linguistic or geography, ideology and so on.

The Codes further states that no person shall be discriminated in wages and social security on the basis of gender.²⁴ At the same time, the Codes states that the special provisions, according to law for the protection, empowerment or development of the citizens including the socially or culturally backward women, Dalit, indigenous people, indigenous nationalities, Madhesi, Tharu, Muslim, oppressed class, backward class, minorities, the marginalized, farmers, labors, youths, children, senior citizens, gender and sexual minorities, persons with disabilities, persons in pregnancy, incapacitated or helpless, backward region and indigent Khas Arya shall be not considered as a discrimination.²⁵

15 The Constitution of Nepal, Article 16(1).

16 The Constitution of Nepal, Article 18(2).

17 The Constitution of Nepal, Article 35.

18 The Constitution of Nepal, Article 35(1).

19 The Constitution of Nepal, Article 35(2).

20 The Constitution of Nepal, Article 38(2).

21 The Constitution of Nepal, Article 38(3).

22 The Constitution of Nepal, Article 39(5).

23 The National Civil (Code), Section 17 (2074).

24 The National Civil (Code), Section 18(1) and (3) (2074).

25 The National Civil (Code), Act Section 19 (2074).

The Code has clearly declared the minimum age requirement for marriage as twenty years.²⁶If the marriage is performed below the required age, the marriage shall be declared as null and void.²⁷It further declares that marriage shall be held only between male and female. It does not imagine the marriage between same sexes. The Code has recognized the equal existence of male and female by stating that the married couple, living together shall be responsible to manage their house with their full understanding and consent as according to their status. Husband or wife shall take consent with each other before selling or transferring their property.²⁸

3.3 National Civil Procedural Code, 2074

The section 58 of National Civil Procedural Code, 2074 has extended the time limitation for filing the case to the mother who gives birth to a child. It states that a mother who gives birth to a child can give application within 60 days of delivery, excluding the time required for journey.

3.4 National Criminal Code, 2074

National Criminal Code, 2074, chapter on offence against protection of abortion provides legal rights to abortion to pregnant women. The section 189 of the code enables women's rights to control over and decide on their unintended pregnancies on the following grounds;(a)Pregnancy of up to twelve weeks is terminated with consent of the pregnant women, (b)Pregnancy is terminated with consent of the pregnant woman upon the opinion of at least two physicians having met the required qualifications that if pregnancy is not terminated, the pregnant women's health may be in danger or her physical or mental health may deteriorate or a handicapped child will born, (c)Pregnancy of up to eighteen weeks conceived from rape or incest is terminated with the consent of the concerned women, (d)Pregnancy of a woman having HIV Positive or other incurable disease of similar nature is terminated with her consent.

3.5 National Criminal Procedural Code, 2074

The section 59 of the National Criminal Procedural Code, 2074 states that the women who is required to make presence on the time limit or date fixed for making presence gives birth to a child and consequently expires the time—limit or date fixed for making presence and makes presence in the office within sixty days, excluding the time required for journey, after the date of such child—birth and makes an application, the time—limit or date fixed for making presence shall be extended.

There are various specific laws relating to reproductive rights and gender justice in Nepal, some of them are as follows:

3.6 Safe Motherhood & Reproductive Health Right Act, 2075

The Safe Motherhood and Reproductive Health Rights Act, has been approved by Parliament of Nepal and endorsed by the President on Sept. 18 for the effective management of safe motherhood and reproductive rights in Nepal. The objectives of this act are; a) to protect, respect and ensure the safe motherhood and reproductive health right. b) to make safe motherhood and reproductive health service available, accessible and comfortable. The Act includes provisions increasing the number of conditions under which abortion is legal and requiring all levels of government to ensure that funding is available to fulfill the government's earlier mandate for free abortion care in public health facilities.

26 National Civil Code, Sec. 70 (d) (2074).

27 The Act to Amend Some Nepali Acts Regarding National Code (2075).

28 The National Civil (Code),Act Section 90(1),(2) (2074).

Under the new law, abortion is permitted with consent of the pregnant woman up to 12 weeks gestation. It is permitted up to 28 weeks gestation in cases of rape or incest, if the woman is HIV positive or has an incurable disease, in cases of fetal malformation, and to save the life of the woman. The Act has clearly stated that every woman shall have the right to have education, information, consultation and services about her sexual and reproductive health.²⁹

There is a provision of a Reproductive Health Coordination Committee which shall recommend necessary suggestions to the government of Nepal while formulating policies and programs. There is a provision of Protection home for the reproductive health rights of those women who are mentally weak, excluded from home and family, raped ones. Similarly, section 22 states that the Government of Nepal, in every fiscal year, should allocate the budget and grant. Most importantly; the act has made a provision of compensation. The section 27 of the Act states that victim should get reasonable amount as compensation, for any offence as described in the Act, from the offender.

3.7 The National Women Commission Act, 2063

The Act states that National Women Commission has been established to bring women into the mainstream of development through the protection and promotion of women right and to provide access to justice. It formulates national policies and programs and submits to the government of Nepal for implementation.

The commission conducts research on gender equality, women's empowerment, prevailing legal provisions for women as well as monitoring and evaluation of government's activities and provides recommendation to the concerned agencies for the reformation if needed. It also makes follow up to the government whether it has submitted periodic report as mentioned in the international conventions and treaties as being a signatory member. It also arranges legal support for the women victim and women deprived from their rights.

3.8 The Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2066

This act was enacted in respecting the right of every person to live a secure and dignified life; to prevent and control violence occurring within the family and for matters connected therewith and incidental thereto making such violence punishable; and for providing protection to the victims of violence. The Act defines physical, mental, sexual, financial as well as behavioral violence as domestic violence.³⁰

In case of physical or psychological injuries to the victim, the perpetrator will have to bear all treatment costs. The law states that the victim shall have to file complaint at a police office, local body or Women's Commission within 90 days of facing an act of domestic violence. The Act has mentioned that the total costs of treatment of the victim of domestic violence in hospital shall be borne by the perpetrator. If the court has reason to believe that the perpetrator is unable to pay such amount due to economic reasons, the court may order to the Service Center to provide treatment expenses to the victim.

3.9 The Sexual Harassment at Workplace (Elimination) Act, 2071

The Act comes into existence in order to eliminate sexual violence at public/government workplace and to make safe, prestigious and women friendly environment at workplace so that women can enjoy their fundamental rights to profession and employment. The Act includes a provision whereby a victim shall file a complaint against the perpetrator before the office chief first and shall move the respective chief district officer for justice if no action is taken regarding the complaint within fifteen days of registration of such complaint.

²⁹ Safe Motherhood and Reproductive Health Right Act, Sec. 3 (2075).

³⁰ The Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, Section 2 (2066).

3.10 Witchcraft (Offence and Punishment) Act, 2072

The Act comes into existence in order to eliminate the social practices and superstitious belief to blame women as witch and treating cruel, inhuman and degrading behavior to the blamed women and to make such act punishable. The law states that the victim shall have to file complaint at a police office nearby within 90 days of facing such violence.

3.11 Local Government Operation Act, 2074

The Article 217 of The Constitution has provision for the establishment of three members of Judicial Committee under the coordination of vice president of district and municipality. The Section 47 of the Act, 2074 has provision on the jurisdiction of Judicial Committee to settle various disputes.

The Act has given authority to the committee to settle dispute relating to gender violence such as domestic violence, one can file the complaint regarding not providing feeding, clothing, education to the minor son and daughters or husband and wife in this committee. The committee also has the authority to do mediation divorce between husband and wife.

3.13 15th Periodic Plan (2076/77 to 2080/81)

The plan has incorporated gender and women's empowerment as an interrelated policy. It also highlights various rights of women such as; the provision to take citizenship from the name of mother, woman has right to lineage without discrimination, right to safe maternity and reproductive health and mentions about the vision, mission, objectives, strategies and programs for the promotion of gender justice.³¹ The aim of the plan is to develop healthy and capable citizens through their access in quality health service.

3.14 16th Periodic Plan (2081/82 to 2085/86)

One of the objectives of the Sixteenth Periodic Plan is to establish social justice in health, education, employment, residence, security and public service delivery. The plan has envisioned to strengthen health insurance system and to increase investment for the betterment of health system.

4. Conclusion

Nepal has ratified the numbers of Human Rights treaties and conventions including elimination of all forms of discrimination against women and for the protection and promotion of reproductive rights and sexual health of women. Nepal is committed to fulfilling international obligations to respect, protect and fulfil health rights by creating necessary laws and policies that empower women to realize their right to health, including reproductive health rights.

As a result, Nepal has promulgated a constitution and enacted laws and policies in line with International commitments for the protection and promotion of women's human rights, with a special focus on their reproductive rights. Nepali women are entitled to various reproductive rights which are explicitly or implicitly protected under the Constitution, general and specific laws, as well as policies. Nepali Judiciary is sensitive and affirmative for the protection of human rights. As such, various landmark decisions have been made by the Supreme Court for the protection of human rights as basic human rights.

However, in practice, women still have to face problems in the enjoyment of rights guaranteed by international human rights instruments. The right to reproductive health is ignored within a family and in society

31 "The Plan of Nepal," <http://www.npc.gov.np/images/category/14th-plan-full-document-pdf> (accessed March 20, 2024).

as well. Some women in Nepal have particularly no decisions over their own fertility regulation due to patriarchal system of family formation. Husbands play major role for the determination of sexual and reproductive issues including the number and spacing of their children. Ailing high preference for sons has negative relationship with women's reproductive health in Nepal.

There are various factors that contribute to the violation of reproductive health rights including social and cultural evil practices against women, the poor economic condition of women, and the discriminatory socialization processes between males and females.

Similarly, there are more contributing factors to the poor reproductive health of women in Nepal, such as the lack of infrastructure of health services in all provinces and geographical areas, lack of proper implementation of laws, the low priority of the government to protect and promote maternity health that includes inadequate human resources to deliver reproductive health services, information, counselling and follow up to vulnerable women.

There are lots of efforts that should be undertaken by the government and non-government organizations to overcome problems and challenges for the protection of the reproductive rights of women. A comprehensive policy should also be adopted to end all forms of harmful traditional practices. Federal and provincial governments must continue acting upon broader social determinants of health, such as improving the education and socioeconomic status of women. The government should provide age-specific, rights-based and evidence-based Comprehensive Sexuality Education (CSE) to boys and girls in public and private, rural and urban schools to enable them to make informed choices and decisions, control their sexuality and adopt safe and responsible sexual behaviours. The government should have positive interventions in improving maternal and child health and reproductive rights of women, strengthening the delivery system of health services, and improving women's access to quality health services. Timely and comprehensive information on service availability and readiness, including information on the quality of health services, is essential for effective management of health systems

The government should allocate resources; formulate special programs to ensure access to sexual and reproductive health, including provisions of appropriate service mechanisms to meet special sexual and reproductive health and rights of women with disability. The government and non-government organization should conduct awareness campaigns at the community level focusing on male members of the family, community leaders, traditional healers and religious leaders, etc., in order to change their perspective and patriarchal thoughts to reduce the incidence of GBV and harmful practices in community level that directly effects to reproductive health of women. The government should adopt and implement appropriate measures to eliminate all forms of GBV and discrimination against women and girls, including sexual violence, domestic violence, and marital rape, child marriage, through effective implementation of legislation and justice and support for victims. The human resources working in the reproductive health sector should be trained with more knowledge and skills in modern technology.

Revealing Truths: Gender-Based Violence Against Women and Girls with Disabilities in Nepal

 Neera Adhikari *

1. Introduction

Gender-based violence refers to violence that targets individuals or groups on the basis of their gender. It is an expression of the power inequality between genders and how women and girls are perceived in their society (Andrae, N.D.). She rightly said that unequal power relation between men and women even other section of the society is the determining factor of gender-based violence.

Due to the patriarchal structures, values and beliefs existed in society, women and girls have been discriminated for years, and violence against them is increasing in various forms. Violence is the main hurdle to maintain equality, harmony and peace in the society. It also violates the human rights and freedom of an individual. In Nepal, women are struggling against multi-faceted challenges due to inequalities in the society that cause gender-based violence.

2. Definition

Any discriminatory act against any person on the basis of gender can be defined as gender-based violence. Gender-based violence (GBV) disproportionately affects women and girls, although anyone can be a victim at any time. Violence against women has seemed in the form of physical, mental and sexual abuse against a female member, including physical injury, intimidation, use of threats, fear, terror and intimidation, use of force - coercion, kidnapping, harassment or any other form of suffering, humiliating by talking or teasing, etc. Among many forms of GBV, most ubiquitous forms of gender-based violence is domestic violence.

"It is an act of violence based on gender in public or private life that has the potential to cause physical, sexual or mental harm to women, under which the threat of such an act restricts the freedom of women in a coercive manner" (Declaration on the Elimination of Violence against Women 1993).

"The term 'Violence against women' means any act of gender-based violence that results in or is likely to result in physical, sexual, or psychological harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty whether occurring in public or private life" Beijing Declaration, 1995).

Gender-based violence against women is a form of gender discrimination, which affects women's ability to enjoy their rights and freedom, (Committee on Elimination of Discrimination against Women Recommendation No. 19).

By the aforementioned definition, gender-based violence push the women and girls backward and hinders

* Under-secretary, Ministry of women, children and senior citizens

them to be live with a full citizen. It further creates barriers for the overall development of any women and girls at any types of society whether it is developed or underdeveloped. In our context, gender-based violence targeting to women and girls have been experienced at once during the course of life that results the humiliation and loss of dignity.

3. Types of Gender-based Violence

Gender-based violence includes various types of violence and abuse. As per our national laws and policies, GBV can be categorized as the following:

- Physical violence: beating, mutilation, physical injury, strangulation, burning, killing, forced abortion
- Sexual violence: Rape, sexual abuse, sexual torture and exploitation, incest, marital rape, Sexual harassment, forced prostitution, human trafficking, etc.
- Economic violence: Deprivation of economic resources, misuse of property, deprivation of employment or income-earning activities.
- Social violence: child marriage, polygamy, mismatched marriage, domestic violence, dowry violence, customary violence, torture on the accusation of witchcraft, Deuki, wadi, Jhuma, Chhaupadi, untouchability.
- Psychological violence: emotional or psychological violence, intimidation, threats, threatening behavior, verbal abuse, false accusations, humiliation, discrimination.

Aforementioned violence may attempt in different level: at the family level, community level or at state level. Furtherance, women with disabilities are deprived of civil rights such as difficult to provide citizenship to their children, exercise political rights in an equal basis to the male and other general women, that force them to live with less dignity in their own community.

4. Violence experienced by women at different stages of life

While talking about Nepali society, women have to face violence at different stages of their life. Violence that occurs in the different stages of life course can be described in the following points:

- Pregnancy: Sex-identified abortion, beating during pregnancy, forceful pregnancy;
- Infant: Girl infanticide, emotional and physical violence, discrimination in access to food and health facilities;
- Childhood: Domestic violence and sexual abuse, discrimination in food, health and education, differentiate in dresses;

Adolescent: Incest and sexual abuse, discrimination in food, prostitution, exploitation, early aged marriage forced sex, sexual harassment at workplace, rape, forced prostitution, forced or unconsented marriage.

Adulthood/youth: Doubly discrimination, work -load, forced marriage, unwanted pregnancy, physical and sexual harassment, devaluing of labour.

- Elderly condition: Harassment of widows (single women), abuse of senior citizens, discrimination in food and shelter, accusation of witchcraft.

5. Challenges and barriers in removing gender-based violence

The challenges/problems can be summarized as follows:

- Backwardness, poverty, illiteracy, harmful practices - the social structure, thoughts, values, beliefs, customs, traditions, harmful practices that promote gender-based violence and accepts as misfortune;

- Emerging GBV in new forms and types: GBV is viewed from a narrow perspective that happens towards the women only, not looking at its economic, social and political value.
- Dominance of patriarchal values, norms and structures
- Not taken as key issues of development, peace and equality;

Absence of complete, disaggregated and real time data on gender-based violence,

Unable to Conduct programs related to gender-based violence in an integrated manner from the all three tiers of government, I.E federal, provincial and local level;

- Difficulties in establishing access to justice mechanisms for victims of violence
- The people of the law enforcement agencies are not able to rise above the patriarchal thinking.

6. Prevalence of violence against women with disabilities in Nepal

The women and girls with disabilities are living with a higher risk of gender-based violence due to stigma associated with the disability. They have been facing compounded discrimination from birth to death which obstructs their career and personal growth. Such violence seems to occur at home, school, or any other place. Women with disabilities are in a three-way discrimination – as being women/girls, being disability, and being belonged to poor family. The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006 has also accepted that women and girls with disabilities are doubly discriminated. Those women who belongs to under-representative group such as Women and girls with intellectual disabilities, women/girls with psychosocial disability, women/girls having autism and women with deaf-blind are prone to violence. Additionally, Women with visual disability and hearing disability are also facing sexual violence in different settings from family and community as well.

The research or study conducted by different organizations revealed that how women and girls with disabilities are the prone of gender-based violence. For example, Nepal disabled women association in partnership with women kind have been conducted A study entitled "Invisible Realities: Understanding the Lived Experiences of Women with Disabilities in Rural Nepal" in 2019 that covered Morang, Kavre-Palanchok and Gorkha districts. That study has shown that women with disabilities have to endure multi-faceted violence and discrimination. According to the study, the perpetrators are relatives, family members and acquaintances, and those who are provided them shelter. The study highlights that the women and girls with disabilities feel difficulties to report the cases of violence and get justice because they live in the home or within an institution as dependent person.

The major findings of study can be shown in the following points:

- 31 percent research participants have experienced some form of violence
- Among the victims of violence, 72 percent have suffered from mental violence
- 38 percent have suffered from physical violence
- Among the victims of violence, 17 percent have suffered from sexual violence
- Among the victims of violence, 73 percent i.e. 2/3 percent believed that they had to endure violence because of their disability.
- Among the victims of violence, 64 percent suffered violence from their own family members, especially from their spouses
- Among the victims of violence, 73 percent of women with disabilities are not report the violence to the police or local organizations

In this way, the study has shown the vulnerability of women and girls with disabilities how they are living in the community or society despite of such gender-based violence. This study further depicts the social, cultural, religious and political exclusion of women and girls with disabilities. The same study revealed that more than 40 percent of unmarried women said that disability was the reason for not getting married. A renowned organization named Kripa conducted a longitudinal study regarding the sexual violence against women with disabilities from 2009-11) among 475 women with disabilities in three districts of Nepal (Bhaktapur, Jhapa and Kaski). The major findings can be stated as:

- Physical violence 34.1
- Sexual violence 21.5 percent
- 57.3 percent accepted the violence saying that the husband can beat the wife if she is not faithful to her husband.

In 2022, the national federation of disabled, Nepal (NFDN) has conducted a study with the partnership of world bank Which study highlights that women with disabilities have been facing violence ten times more rather other women. 67 percent of women with disabilities have been affected by sexual violence, among those 16 percent cases are reported for justice process. Similarly, 63 percent young women with disabilities (from the aged of 19-35) have been affected with sexual violence. In addition, 52 percent of women with disabilities do not have access on the information regarding the sexual and reproductive health rights. Within disability, those who have to live the life of severe type of disabilities such as women/girls with intellectual disabilities, deaf women, women with visual impairment, women suffering from cerebral palsy are prone to violence because the evidence of violence use to destroy from the perpetrators thinking that they could not able to recognize them.

According to the study done by NDWA and action aid in 2004, Types of violence experienced by women with disabilities can be stated below:

- Neglect: Women with disabilities are deprived of the minimum basic needs. They are neglected by family and society.
- Physical violence: According to statistics, 35 percent of women with disabilities have experienced physical violence, of which 20 percent of women have been confined at home.
- Psychological violence: 80 percent of disabled women are facing psychological problems.
- Sexual violence: 9 percent of women with disabilities have been subjected to such violence.
- Economic violence: 30 percent of women with disabilities are subjected to economic exploitation. Despite their ability to perform, she has to be deprived of employment opportunities.

7. Causes of violence

We need to dig out the root causes of violence against those women that also provides a guideline to take strategic action to reduce violence. Some of the causes are mentioned in following points:

- Lack of education and public awareness that hinders them to led dignified life in their own community and society;
- The integrated schools are far from home and city-centric that creates compulsion to leave home for study;
- Public infrastructure is not disability friendly which increase their dependency to get any facilities;
- Women themselves do not have adequate knowledge about the legal system and do not access on

justice mechanisms;

- There is absence of laws to address special issues of women and girls with disabilities,
- The government do not initiate any programs for the empowerment of women with disabilities, instead provide token support for the NGOs initiatives;
- Negative social perception towards the disability and treats as a pity object;
- Deprivation of social participation. For example, in 2000, according to a study conducted by the Nepal Blind Association with the support of the Asian Blind Union, 64 percent of blind women were unmarried;
- Rehabilitation is not available as per the requirement and these centers are not disability friendly;
- Lack of training centers for skill and capacity development of those women and such trainings centers are existed in cities;
- The private sectors' employers do not provide adequate wage to fulfill the living standard of those women;
- Women with disabilities are not being able to engage in any employment due to security reasons;
- Most of the Parents want to shift their responsibilities and takes them as burden in the family;
- There is not adequate confidence building training I.E. leadership training, organization management training and career-oriented training in order to stimulate self-stem of those women;
- Women and girls with disabilities get less opportunities to participate in fight back training, thus they are not able to defense in violence situation.

8. Existing laws and policies to combat with violence

Nepal is in the progressive path-ways to formulate the laws and policies in order to protect and promote the rights of every citizen. So far, many international laws and policies have been ratified by our state which create obligatory mandate to foster the rights of marginalized and deprived group of society despite their caste, colour, religion, geographical differences even persons with disabilities. Here, a few laws and policies have been described that fosters the human rights of all citizens particularly the women with disabilities.

Gender equality is one of the major general principles mentioned in article 6 of the convention on the rights of persons with disabilities that is helpful to reinforce the national laws to foster the rights of the women and girls with disabilities. Similarly, article 12, article 13, Article 16, article 26 are the major section of UNCRPD that promotes the rights to live free from violence and commence stakeholders to strengthen the justice system for securing the rights of women with disabilities even in the situation of violation. In addition, the convention on the elimination of all forms of discrimination against women (CEDAW) has emphasized to ensure substantive equality among the women that also stimulates the state to address the issues of all women who are marginalized in the society.

The present constitution has guaranteed the rights of women in article 38 as fundamental rights. Equal pay for equal work, equal rights of men and women over ancestral property, proportionate participation, positive discrimination are major provisions ensured by the constitution as women rights. Similarly, article 18 (rights to equality), article 31 (rights to education), article 42 (rights to social justice) and article 43 (rights to social security) are other fundamental rights that significantly secure the rights of women. Despite those rights provisioned in constitution, rights of women with disabilities do not incorporate separately in the constitution, such generalization of constitutional rights do not enable them to grasp the rights as equal to other women.

Before this new constitution, Nepal government had already endorsed the domestic violence act in 2066 BS, which defines the violence in different categories for the first time. After adopting that act, women can file the case in the local level, through any police office or from the court in regards of protecting them from possible violence. But this act remains silent on the cases that will be faced by women and girls with disabilities.

Simultaneously, the civil code, 2018 speaks on the marital rights of women, equal rights on ancestral property, rights to abortion and rights on remarriage if she is widow in earlier. On the other hand, the criminal code, 2018 has provisioned that There should not be deliberate discrimination against citizens, in case of coercion to the women with disabilities, the punishment will be 5 years more than others.

In addition, the act concerning to sexual violence in the workplace has also been implemented since 2015, which has addressed the issues of all women with holistic approach. It is not considering the intersectionality's of women and it ignores the diversities within disabilities that creates barriers for the special treatment in case of violence against those women and girls with disabilities.

After adopting the federal constitution, Nepal government has promulgated the act relating to the rights of persons with disabilities in 2017 that has made in line with UNCRPD. This act is milestone in order to promote the rights of all persons with disabilities that adopts the principle of non-discrimination and also it ensures the rights on accessing to justice. For the first time, this act has guaranteed the reproductive rights of women with disabilities. Furthermore, the act has provisioned to acknowledge the knowledge, skill and capacity of women with disabilities and maximize those skills through reasonable accommodation.

Thus, the government has been taken initiatives to end all gender-based violence by adopting zero tolerance principles in terms of violence to the women and girls. However, the government should have to adopt laws and policies that has to cover the essence of UNCRPD and CEDAW to foster the rights of women and girls with disabilities. Besides, the legal capacity of women with disabilities shall be enhanced who can work as self-advocate to establish their own rights.

9. Conclusion

Women with disabilities are often considered weak, worthless and in some cases subhuman by their societies and because of that face heightened the risk of domestic and sexual violence (Andrae, N.D.). Due to cultural, social and economic barriers, they have to face multiple types of gender-based violence as they are treated second class citizens by our society. Without removing dependency of those women to the family and other caretakers, the women with disabilities have to be exploited by the family members and other authorities. Thus, the government should provide enabling environment for civil society, organization of women and organization of persons with disabilities to work extensively in order to reduce gender-based violence considering the diversity within disability. Additionally, the plan and programme need to be introduced aligned with the essence of SDG, i.e. "Leave no one behind", UNCRPD and CEDAW that would play greater role to mainstream the issues of women with disabilities and establish justice system through the empowerment of those women.

References

- Adhikari, Neera. (022). "Violence against women with disabilities and process on accessing justice", online paper presented on the occasion of women's day, organized by Rupandehi paralegal committee, dated March, 2022.
- Andrae, Karen, (2010). "Disability and Gender-based violence", a learning paper. ADD

International www.addinternational.org

- Aryal, Neeti. (2004). “A study on social inclusion and livelihood against women with disabilities of Nepal”. Action aid Nepal in collaboration with Nepal disabled women association.
- Constitution of Nepal. (2017). “42. Rights to social justice”, retreat May 2, 2022 www.lawcommission.gov.np
- Convention on the elimination of all forms of discrimination against women, (1979). ‘Article 4, substantive equality’, Retrieved: www.lawcommission.gov.np
- Shrestha, Sabin. (2018). Reviewing of existing policy with the perspectives of women and girls with disabilities, blind women association, Nepal.
- The act relating to persons with disabilities. 2017. (Section 8 and 19. Rights against discrimination and Women with disabilities” Retrieved 2 August, 2020 www.gov.np
- The act on the sexual harassment in the workplace, (2014). Retrieved: www.lawcommission.gov.np August, 20, 2018.
- The civil code act. (2018). “(The provision relating to marriage”, Retreat February 24, www.lawcommission.gov.np
- The criminal code (2018). Provision on the property rights, punishment and offense:. Retrieved. www.lawcommission.gov.np 2 July, 2020.
- The Domestic punishment and offense act, (2009). Retrieved: www.lawcommission.gov.np retrieved March, 5, 2014
- United Nation’s convention on the rights of persons with disabilities (2006). “Article 6 Women with disabilities), Retreat January 15, 2023,

A Comprehensive Analysis of Marital Rape

 Ramesh Kumar Tharu *

Abstract

Marriage is characterized by a framework of legal, social, and cultural norms that dictate relationships and acceptance, typically between a man and a woman. Malinowski believes that marriage is a contract to create and raise children. The feminist movement of the 1970s played an important role in challenging the idea that marriage meant consensual sex. Sir Matthew Hale, the Chief Justice of 17th century England, who said that a married woman could not refuse to have sex with her husband.

Marital rape is considered a criminal offense, meaning a husband can face legal consequences for committing rape against his wife while cohabiting. The Supreme Court of Nepal took a significant step towards addressing the issue of marital rape. Researchers classify marital rape into three categories: force-only rape, battering rape, and sadistic rape. The Verma Judicial Commission agreed to criminalize marriage in 2013 but the agreement was rejected for three main reasons. Recognizing and facing the issue of marital rape is critical to achieving female empowerment.

1. Background of the Study

Marriage is characterized by a framework of legal, social, and cultural norms that dictate relationships and acceptance, typically between a man and a woman. These agreements provide special status for children and determine the rights and responsibilities of spouses. Marriage is a common practice in many countries and cultures due to the important role it plays in meeting a variety of individual and personal needs¹. These include promoting economic and subsistence production, defining gender roles and responsibilities, promoting sexuality and governance, and meeting needs for love, acceptance, and companionship.

Numerous sociologist's scholars define marriage in different ways². Malinowski believes that marriage is a contract to create and raise children. Robert Lowie defined marriage as a relationship between consenting partners. According to Horton and Hunt, marriage is the standard relationship for two or more people to form a family.

A man and a woman become spouses when they enter into a legally recognized relationship known as mar-

- 1 The Editors of Encyclopedia Britannica. "Marriage | Definition, Customs, Laws, & Facts." Encyclopedia Britannica, 2 Jan. 2019, www.britannica.com/topic/marriage.
- 2 "Marriage Definition Sociology, Best Definition of Marriage, Definition of Marriage by Different Authors" www.sociologyguide.com, www.sociologyguide.com/marriage-family_kinship/Marriage.php#:~:text=According%20to%20Malinowski%20marriage%20is.

* Police Assistant Head Constable, Kathmandu Valley Police Office

riage. The essential elements of a lawful marriage consist of the following: both parties having the legal ability to marry, both giving their permission voluntarily and mutually, both being of legal age, and having a marriage agreement as required by domestic law. According to section 67 of the National Civil Code of 2074 B.S., a marriage will be deemed lawful if a man and a woman publicly declare their love for one another as husband and wife through any kind of event, ceremony, official statement, or other actions³.

In 17th century England, Chief Justice Sir Matthew Hale's words reflected an exception to the rule that a woman could not refuse sex with her husband after marriage⁴. This exception lasted until the 19th century, when rape was defined as a man forcing himself to have sex with a woman against her will.

Black Law's Dictionary defines "marital rape as the act of a husband having sexual intercourse with his wife against her will or without her consent"⁵. An increasingly significant notion in today's society, empowerment is one that our constitution strongly endorses. It is important to acknowledge that our comprehension of certain situations changes throughout time. This is demonstrated by the fact that marital rape is officially recognized as a criminal offense in Nepal. This noteworthy evolution signifies an increasing recognition of the significance of consent and the safeguarding of individuals within the framework of matrimony. The recognition of these advancements is leading us towards the construction of a fair and equal society.

2. Historical Development of Laws Relating to Marital Rape

Throughout history, the development of laws regarding marital rape has undergone significant changes. The concept of marriage was not widely accepted at first, as there was a culture in society that viewed marriage as a valid permission for sexual intercourse. This view reflects the behavior of many societies where women are viewed as the property of their husbands and have limited rights within the institution of marriage.

However, as society progressed and awareness of women's rights increased, the perception of marital rape began to change. The feminist movement of the 1970s played an important role in challenging the idea that marriage meant consensual sex. Workers and experts emphasized the importance of physical freedom and the need for consent in marriage.

In Barshis's (1983) study, the traditional definition of **rape** in the United States is defined as "sexual intercourse between a man and a woman who is not his wife" (p. 383)⁶. Finkelhor and Yllo (1999) argue that this provides husbands with legal protection against prosecution for assaulting their wives and gives them "**license to rape**" (for an in-depth analysis of marital relations, see Drucker, 1979; Eskow, 1996; Sitpton, 1993)⁷.

The fact that most state laws specifically allow spousal rape indicates that marital rape is still considered a more serious crime than other types of rape. As DeKeseredy, W. S.; Rogness, M. or Schwartz, M.D. (2004) note, this finding provides convincing evidence of the impact of democracy on individuals⁸. The

3 National Civil Code (2017). Law Book Management Committee Nepal. Babarmahal, Kathmandu, Nepal.

4 Barshis, V. (1983). The question of marital rape. *Women's Studies International Forum*, 6, 383-93.

5 Garner, B.A. (1990). *Black's Law Dictionary*. Page 1267. 7th edition. Publisher. West Group.

6 Barshis, V. (1983). The question of marital rape. *Women's Studies International Forum*, 6, 383-93.

7 Yllo, K. (1999). The silence surrounding sexual violence: The issue of marital rape and the challenges it poses for the Duluth model. In M. Shephard & E. Pence (Eds.), *Coordinating community response to domestic violence: Lessons from Duluth and beyond* (pp.223-238). Thousand Oaks, CA: Sage.

8 De Keseredy, W., Rogness, M., & Schwartz, M. (2004). Separation/divorce sexual assault: The current state of social scientific knowledge. *Aggression and Violent Behavior*, 9, 675-691.

existence of these restrictions shows that the freedoms and rights of married people, especially women, are not respected and secured in the relationship. This reinforces the process of gender inequality and power relations, emphasizing the need for continuous efforts to combat and solve this problem. Many countries recognize the importance of consent in all sexual relationships, including in the context of marriage, and have implemented laws that deems marital rape as a criminal offense.

2.1 Marital Rape in the Global Context

Marriage as a form of sexual violence occurring within the institution of marriage has received international attention and acceptance. This crime is when one of the spouses has sexual intercourse or engages in other sexual acts without the other's consent. It is important to know that marriage affects people of all backgrounds and is not limited to any one culture, country, or region. Since marriage is now considered a human rights violation, there are international efforts to address the issue, with some countries passing reform laws and providing relief support to victims.

The legal community has historically focused on the issue of marital rape, which allows men to force their wives to have sex against their will. The old definition of rape in the United States protected men from prosecution for forcing their partners to have sex against their will and giving them "license to rape"⁹. The exemption was created in part because of a statement by Sir Matthew Hale, the Chief Justice of 17th-century England, who said that a married woman could not refuse to have sex with her husband. But in an effort to ensure equal protection for all women, the anti-rape movement began pushing for the repeal of the spousal exemption in the 1970s. On July 5, 1993, marital rape was criminalized in all 50 states, each with its own sexual offense codes¹⁰.

In May 2005, 20 states, the District of Columbia, and federal districts eliminated all husbands' immunity from prosecution for abuse. But 30 states have exceptions that protect husbands from being accused of rape. The National Marital and Date Rape Clearinghouse provided a list of state laws listing marital rape in each state as of May 2005 (<https://ncmdr.org/>)¹¹. According to the 1990 book "**Marital Rape**" by Indiana University Press, Author: Diana Russell, more than 14 percent of married women are raped during their marriage. Researchers classify marital rape into three categories¹²: **force-only rape, battering rape, and sadistic rape.**

In the following states, a woman has the right to control her body and is allowed to have sex. She can say "**No**" and therefore her choice is safe. Since marital rape is considered a crime, according to the law, a husband who rapes his wife will be punished according to the law.

Table No. 1: States where a woman has the right to control her body

Alabama	Louisiana	Ohio	Illinois
Alaska	Maine	Oklahoma	*Indiana
*Arizona	Maryland	*Oregon	Iowa

9 Yllo, K. (1999). The silence surrounding sexual violence: The issue of marital rape and the challenges it poses for the Duluth model. In M. Shephard & E. Pence (Eds.), *Coordinating community response to domestic violence: Lessons from Duluth and beyond* (pp.223-238). Thousand Oaks, CA: Sage.

10 State law chart. (n.d.). National Clearinghouse on Marital and Date Rape. https://ncmdr.org/state_law_chart.html

11 State Law Chart. https://ncmdr.org/state_law_chart.html

12 State law chart. (n.d.). National Clearinghouse on Marital and Date Rape. https://ncmdr.org/state_law_chart.html

Arkansas	*Massachusetts	Pennsylvania	Kansas
California	Michigan	Rhode Island	Kentucky
*Colorado	Minnesota	South Carolina	*New Jersey
Connecticut	Mississippi	South Dakota	*New Mexico
*Delaware	Missouri	Tennessee	*New York
*Florida	*Montana	*Texas	*North Carolina
*Georgia	*Nebraska	*Utah	*North Dakota
Hawaii	Nevada	*Vermont	Washington
Idaho	New Hampshire	*Virginia	West Virginia
*Wisconsin	Wyoming	*Dist. Of Columbia	*Federal Lands

***Here husbands have NO EXEMPTION from rape prosecution. Married women have protection equal to that of other victims.**

Minnesota closed a legislative gap that prohibited marital rape from being recognized as assault or rape if the victim was unconscious or under the influence of drugs in 2019. A particular case involving Jenny Teeson, 39, who discovered proof of her husband drugging her and doing non-consensual actions on a flash drive, led to this modification in legislation (Karnofsky ve Smith, 2019)¹³. Its mean, by saying "No," a woman can tell him that this is wrong, which will protect her choice. Adultery is considered a crime and therefore the law requires that husbands who violate this law be punished by the authorities.

2.2 Marital rape in the context of India

In recent years, the marital rape issue in India has attracted the attention of the whole world. Even today, discussion of serious marital crime remains sporadic and rare. More importantly, according to one study, almost thirty percent of married women experience marital rape. Aditi's online article on The Times of India highlights the awful nature of marital rape, describing it as a horrible crime. In India, Section 375 of the Indian Penal Code considers both forced sexual intercourse without the spouse's prior consent and sexual intercourse with the spouse's consent as adultery. However, the subject of marital rape is contentious, as there are varying views on whether participating in sexual intercourse with a partner is a natural and necessary aspect of consent in a marriage¹⁴.

The Verma Judicial Commission agreed to criminalize marriage in 2013, but the agreement was rejected for three main reasons. **First**, opponents argue that violations of marital status can undermine the institution of marriage and can be used to harm husbands. **Second**, marriage is generally viewed as consent to sexual intercourse between spouses. **Finally**, the real issue is the burden of proof required to prove the defendant's innocence in court.

2.3 Marital Rape in the Context of Nepal

An important step in ensuring the safety of those who are in marriage is the decision of the Supreme Court of Nepal that marriage does not condone sexual violence. The Supreme Court of Nepal take a significant step towards addressing the issue of marital rape. Courts have acknowledged that any sexual act that occurs without the consent of a couple is considered rape, emphasizing the importance of consent and the need to address sexual abuse in the institution of marriage. This ruling emphasizes the fundamental principle that

13 Smyth, J. (2019, May 04). Some states seek to close loopholes in marital rape laws. <https://apnews.com/article/3a11fee6d0e449ce81f6c8a50601c687>

14 Aditi. "Marital Rape: A Heinous Crime." The Times of India, timesofindia.indiatimes.com/readersblog/thoughts-on-marital-rape/marital-rape-a-heinous-crime-56562/.

consent is a crucial aspect of any sexual relationship, regardless of marital status, and reinforces the rights of individuals to be free from sexual violence within their own homes.

Marital Rape complaint must be filed within one year of the commission of the crime by either of the spouses in Nepal. Criminal Code, 2074 B.S.; Section 219 sub-section (1,4,5) penalize marital rape in Nepal. Victims must file a complaint within one year of the incident¹⁵. This period allows the victim to seek justice and take the matter to the police and court. However, it should not be forgotten that it can be very difficult to prove marriage in court due to the difficulty of collecting evidence and preventing crime. In such cases, the victim's words and allegations become important evidence and play an important role in the trial process.

Supreme Court in Nepal, Meera Dhungana vs. HMG criminalized marital rape (Supreme Court Gazette, Vol. 5, 13-21 2059, BS), which is very important. Because it is an important decision that determines the legal definition of marital rape in Nepal. This document played an important role in improving understanding and awareness of marriage as a distinct form of homosexuality in the country's legal system. The decision provides clear guidance on the law and protection of marital rape victims and contributes to Nepal's efforts to combat gender-based violence and promote gender equality¹⁶.

Marital rape has recently become a matter of controversy and legal action in Nepal. In a famous case in Saptari, a woman accused her husband of raping her and having unwanted sexual intercourse in the marriage. Her complaint led to the arrest of her husband Bishwa Nath Sah. It is also worth noting that the Supreme Court of Nepal declared in 2006 that sexual intercourse without the consent of the woman is considered rape and will be punished by law. The decision followed a petition by the Forum for Women, Law and Development (FWLD) in July 2001, which resulted in changes to the rape law¹⁷. However, despite these laws, many women are still subjected to sexual abuse by their husbands. Experts, attribute this to conflicting debates about gender and a lack of awareness of victims' rights and protection. However, Nepal is one of the few countries that criminalizes marriage.

Jit Kumari Pageni vs. Government of Nepal (NKP. 2065), Supreme Court of Nepal has taken an important step in resolving the marriage issue. In the criminal justice system, the court ruled that the marriage would be illegal. This ruling overturned the previous classification, which allowed individuals accused of marital rape to secure their release by paying a fine of Rs. 4,500/- Nepali Rupees, effectively exempting them from imprisonment. The court's decision is a major change in understanding the seriousness of marital rape and holding perpetrators accountable for their actions¹⁸.

Marital rape is clearly defined and punished in Nepal's legal framework. By criminalizing marital rape, Nepal's legal system aims to protect the rights and dignity of individuals by ensuring that no one is subjected to sexual violence within the institution of marriage. According to Article 219(1) of the National Criminal Code 2017, no one can commit a crime. However, in sub-section (4) of the article, it is mentioned that if the husband commits coercion to his wife during the marriage, he will be punished with imprisonment for up to five years.¹⁹ This law clearly defines and punishes adultery in Nepal.

15 Criminal Civil Code (2017). Law Book Management Committee Nepal. Babarmahal, Kathmandu, Nepal.

16 Meera Dhungana vs. HMG (2059 B.S). vl.5 at 13-21. Supreme Court Bulletin

17 Jha, Jitendra Kumar. "Marital Rape in Nepal - Hamro Palo." Hamro Palo, 27 Mar. 2013, hamropalo.org.np/marital-rape-in-nepal.

18 Jit Kumari Pageni vs. Government of Nepal. NKP 2065, Decision No. 7973, 10 July 2008, (26.03.2065).

19 National Criminal Code (2017). Law Book Management Committee Nepal. Babarmahal, Kathmandu, Nepal.

3. Statistics of Marital Rape Crime in Kathmandu Valley in Three Fiscal Years

The crime rate has increased in the past three financial years in Kathmandu Valley, the capital of Nepal. Five cases of forced marital rape have been registered in this area. Such painful incidents have occurred in Kathmandu, Lalitpur, and Bhaktapur districts within the Kathmandu Valley. The presence of such heinous acts highlights the urgent need to implement comprehensive measures to effectively address and prevent future recurrence of such crimes.

Table 2: Crime Data of Kathmandu Valley for FY 2078/79, 2079/80 & 2080/81

Type of Crime	Kathmandu	Lalitpur	Bhaktapur	Valley Total
Rape and Cyber Crime	0	0	1	1
Human Trafficking and Rape	1	0	0	1
Hostage Rape	3	0	0	3
Forced Marital Rape	2	2	1	5
Forced Rape	673	118	125	916
Total	679	120	127	926

Table 2 presents the crime data for three fiscal years (2078/79, 2079/80 & 2080/81 Baishakh) in the Kathmandu Valley²⁰. The data includes various categories of crimes such as Rape and Cyber Crime, Human Trafficking and Rape, Hostage rape, Forced Marital Rape, and Total number of rape cases. The district-wise breakdown of these crimes is as follows: In Kathmandu, there were no reported cases of Rape and Cyber Crime, 1 case of Human Trafficking and Rape, 3 cases of Hostage rape, 2 case of Forced Marital Rape, and a total of 673 Forced Rape cases. In Lalitpur, there were no reported cases of Rape and Cyber Crime, Human Trafficking and Rape, and Hostage rape, 2 case of Forced Marital Rape, and a total of 118 Forced Rape cases. In Bhaktapur, there was 1 reported case of Rape and Cyber Crime, no cases of Human Trafficking and Rape or Hostage rape, 1 case of Forced Marital Rape, and a total of 125 Forced Rape cases.

Overall, the total number of reported rape cases in the Kathmandu Valley for the three fiscal years was 916 Forced Raped, with a grand total of 926 particular rape cases. The source of this data is the Kathmandu Valley Police Office, Crime Investigation Section, Ranipokhari, Kathmandu, in May 2024.

The primary purpose of publishing the data is to provide information about the state of Marital Rape in the Capital city past three years. The main objective of this research paper is to create awareness and bring the issue to light. In the past three years, 926 cases of rape have been reported in the Kathmandu valley, covering a wide range of offenses. All 5 cases were considered as Marital rape, which resulted in the dissolution of the marriage. 2/2 cases were reported in Kathmandu and Lalitpur district where 1 case was reported as in Bhaktapur.

During the three-year period, there were a total of 926 reported rape cases, with 5 of them being classified as marital rape cases, accounting for 0.53 percent of the total. The significance of addressing marital rape cases lies in the recognition of the fundamental rights and dignity of individuals, regardless of their marital status. By shedding light on these cases, we contribute to fostering a society that upholds the principles of

²⁰ Three Fiscal Year (2078/79, 2079/80 & 2080/81 Poush) Crime Data (February, 2024). Kathmandu Valley Police Office, Ranipokhari, Kathmandu, Crime Investigation Section.

gender equality and empowers all individuals to live free from violence and coercion. A comprehensive understanding of such issues is essential in advancing awareness, advocacy, and policy measures aimed at ensuring the well-being and rights of women within our communities.

4. Effect of Marital Rape

According to a study conducted by Raquel Kennedy Bergen and Elizabeth Barnhill for VAWnet in 2006, it has been found that victims of marital rape often endure severe physical harm. Apart from the evident wounds, women who experience marital rape may also suffer from fractures, bruised eyes, bleeding noses, and even stab wounds as a consequence of the sexual assault. Furthermore, they may encounter various gynecological issues such as vaginal enlargement, pelvic swelling, unwanted pregnancies, miscarriages, stillbirths, bladder infections, HIV, infectious diseases, and infertility. These findings highlight the devastating physical consequences that victims of marital rape may face²¹.

Brisa (2023) discusses the detrimental psychological impacts of rape, particularly when the attacker is known or trusted by the victim. Despite the lack of widespread knowledge about the issue, the National Coalition Against Domestic Violence (NCADV) reports that marital rape is four times more common than stranger rape. Additionally, NCADV emphasizes that roughly one in every ten married women will suffer marital rape, resulting in millions of cases occurring simply in the United States²².

5. Conclusion

There were 926 registered rape cases, five of which were classed as marital rape, accounting for three years of crime statistics. 2/2 incidents were reported in Kathmandu and Lalitpur districts, with one incidence reported in Bhaktapur. This episode highlights the growing brutality in Nepali culture towards the subject of marital rape. It is worth noting that Nepal has adopted a more progressive attitude than its neighboring country, India, by criminalizing marital rape and taking a more proactive approach to legislation and enforcement. The reported percentage (5, i.e. 0.53 percent) may appear low, but it is crucial to recognize that marital rape is significantly underreported due to societal stigma, victim blaming, and lack of awareness. Shedding light on these cases is a vital step towards addressing the problem and empowering women to speak out against this form of abuse. Increasing awareness, education, and support for victims is key to addressing and preventing marital rape. It is essential for law enforcement, policymakers, and society as a whole to take a firm stance against this pervasive issue and strive towards creating a safe environment where everyone is protected from such violations.

The fact that there are documented incidences of marital rape in Nepal is proof that the empowerment movement is becoming ingrained in the country's culture. By acknowledging and actively addressing the issue of marital rape, society can contribute to the empowerment of women by ensuring their right to bodily integrity, consent, and freedom from any form of sexual violence within their marriages. Nepali laws seek to challenge traditional views of power dynamics inside marriages and promote equality by recognizing consent as a basic component of any sexual engagement. This legal structure not only deters future offenders, but it also promotes a societal movement toward a more inclusive and respectful view of marital partnerships.

21 Kennedy B. and Elizabeth B. (1 February, 2006). Marital rape: New research and directions. VAWnet.org. <https://vawnet.org/material/marital-rape-new-research-and-directions>

22 Iproject, F. Y. R. P. T. & M. I. P. & D. | I. F. (2024, May 21). A CRITICAL INVESTIGATION ON THE IMPACT OF MARITAL RAPE ON THE MENTAL HEA. . . <https://www.iproject.com.ng/public-health/a-critical-investigation-on-the-impact-of-marital-rape-on-the-mental-health-of-married-women-in-india/index.html>

In contrast, India's inability to recognize marital rape as a criminal act reinforces detrimental gender norms and hinders people's rights within marriages. The lack of legal consequences for perpetrators of marital rape conveys the message that such crimes are acceptable or can be excused in the context of marriage. This not only reinforces the cycle of violence, but also impedes progress toward gender equality and human rights protection. India must take strong action to outlaw marital rape and protect the victims.

With the ability to say **"NO,"** her affirmative decision remains valid. That is an important point! An essential first step in empowering women is to acknowledge marital rape as a type of sexual assault and to make it a criminal offense. It makes a clear statement that women's bodies are not automatically owned by their husbands and that they have the right to bodily autonomy and sexual agency by admitting the breach of consent and the power imbalance in marriage. In the end, this can promote greater gender equality and justice by lessening the stigma and guilt attached to reporting domestic abuse.

References

- Aditi. "Marital Rape: A Heinous Crime." The Times of India, timesofindia.indiatimes.com/readersblog/thoughts-on-marital-rape/marital-rape-a-heinous-crime-56562/.
- Barshis, V. (1983). The question of marital rape. *Women's Studies International Forum*, 6, 383-93.
- DeKeseredy, W., Rogness, M., & Schwartz, M. (2004). Separation/divorce sexual assault: The current state of social scientific knowledge. *Aggression and Violent Behavior*, 9, 675-691.
- Garner, B.A. (1990). *Black's Law Dictionary*. Page 1267. 7th edition. Publisher. West Group.
- Iproject, F. Y. R. P. T. & M. I. P. & D. | I. F. (2024, May 21). A CRITICAL INVESTIGATION ON THE IMPACT OF MARITAL RAPE ON THE MENTAL HEALTH OF MARRIED WOMEN IN INDIA. . . <https://www.iproject.com.ng/public-health/a-critical-investigation-on-the-impact-of-marital-rape-on-the-mental-health-of-married-women-in-india/index.html>
- Jha, Jitendra Kumar. "Marital Rape in Nepal - Hamro Palo." Hamro Palo, 27 Mar. 2013, hamropalo.org.np/marital-rape-in-nepal.
- Jit Kumari Pangeni vs. Government of Nepal. NKP 2065, Decision No. 7973, 10 July 2008, (26.03.2065).
- Kennedy B. and Elizabeth B. (1 February, 2006). Marital rape: New research and directions. VAWnet.org. <https://vawnet.org/material/marital-rape-new-research-and-directions>.
- Marriage Definition Sociology, Best Definition of Marriage, Definition of Marriage by Different Authors. www.sociologyguide.com, www.sociologyguide.com/marriage-family-kinship/Marriage.php#:~:text=According%20to%20Malinowski%20marriage%20is.
- Meera Dhungana vs. HMG (2059 B.S). vl. 5 at 13-21. Supreme Court Bulletin.
- National Civil Code (2017). Law Book Management Committee Nepal. Babarmahal, Kathmandu, Nepal.
- National Civil Code (2017). Law Book Management Committee Nepal. Babarmahal, Kathmandu, Nepal.
- National Criminal Code (2017). Law Book Management Committee Nepal. Babarmahal, Kathmandu, Nepal.
- Smyth, J. (2019, May 04). Some states seek to close loopholes in marital rape laws. <https://apnews.com/article/3a11fee6d0e449ce81f6c8a50601c687>
- State law chart. (n.d.). National Clearinghouse on Marital and Date Rape. https://ncmdr.org/state_law_chart.html
- State Law Chart. https://ncmdr.org/state_law_chart.html
- The Editors of Encyclopedia Britannica. "Marriage | Definition, Customs, Laws, & Facts." *Encyclopædia Britannica*, 2 Jan. 2019, www.britannica.com/topic/marriage.
- Three Fiscal Year (2078/79, 2079/80 & 2080/81 Poush) Crime Data (February, 2024). Kathmandu Valley Police Office, Ranipokhari, Kathmandu, Crime Investigation Section.
- Victorio, Brisa. "The Effects of Marital Rape on a Woman's Mental Health." (May 19, 2023). *Research Journal of Justice Studies and Forensic Science*, vol. 11, p. 4, scholarworks.sjsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1117&context=themis.
- Yllo, K. (1999). The silence surrounding sexual violence: The issue of marital rape and the challenges it poses for the Duluth model. In M. Shephard & E. Pence (Eds.), *Coordinating community response to domestic violence: Lessons from Duluth and beyond* (pp.223-238). Thousand Oaks, CA: Sage.



नेपाल सरकार

महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. ०१-४२१११२०, ४२००३३७, ४२००४०८

फ्याक्स नं. : ०१-४२००११६

Email : info@mowcsc.gov.np, Web : www.mowcsc.gov.np

